

A női kommunikáció kultúrtörténete

Tanulmányok

Szerkesztette:

Sipos Balázs – Krász Lilla

NAPVILÁG KIADÓ
2019

A kiadvány megjelenését támogatta

PTa

a Politikatörténeti Alapítvány
és a Trefort-kert Alapítvány.

© A szerzők, 2019
© Krász Lilla, 2019
© Sipos Balázs, 2019

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest
Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu

ISBN 978-963-338-216-5

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Tartalom

ELŐSZÓ	7
<i>Krász Lilla: A nőtörténet és a kommunikációtörténet historiográfiai perspektíváiról</i>	9
 CSALÁDI KOMMUNIKÁCIÓ, LEVELEZÉS	19
<i>Lengyel Tünde: A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek</i>	21
<i>Fundárková Anna: Fugger Mária, a „győri hős”, Pálffy Miklós felesége és özvegye</i>	34
<i>Duchoňová Diana: Női családi szerepek: menyasszony, feleség, anya. A női kommunikáció színterei a nemesi családokban</i>	47
<i>Géra Eleonóra: Családi levelek, családi játszmák</i>	59
 TÁRSADALMI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS A NŐIESSÉG JELENTÉSÉNEK FORMÁLÁSA	75
<i>Mátay Mónika: Deviánsak vagy lázadók? A nőiesség diszkurzív olvasatai</i>	77

Varga Zsuzsanna: Falusi nők a propaganda
célkeresztjében az 1950-es évek elején 92

Bartha Eszter: Munkásnő-interjúk
és munkáséletmód-kutatások az 1970-es évek
Magyarországon 105

TÁRSADALMI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS NŐI AKTOROK:
TARTALOM-ELŐÁLLÍTÁS 123

Németh György: Szapphón túl. Görög költőnők,
festőnők és filozófusnők 125

Pesti Brigitta: Nők szerepe és jelentősége
a 17. századi könyvkiadás mecenatúrájában 138

Deáky Zita: Az okleveles bábák érdekérvényesítő
fórumainak kialakulása (1893–1914) 156

Sipos Balázs: Hogyan lett az újságírás
női hivatás is Magyarországon? 167

Szilágyi Ágnes Judit: Női művészek és gondolkodók
a *Revista Atlântida* (1915–1920) című portugál-brazil
folyóiratban 185

A kötet szerzői 203

Előszó

Magyarországon a nők történetének kutatása és a nőtörténetírás mellőzése egyaránt sok évtizedes múltra tekint vissza. Az elsőre jó példa Bobula Ida 1933-as monográfiája, *A nő a XVIII. századi magyar társadalomban* – másodikra pedig e kötet olykor fanyalgó, a szerzőt politikai aktivizmussal vádoló fogadtatása. E szerint a vád szerint nem történettudományos, hanem a „modern élet” problémáit a múltba visszavetítő műről van szó. Amit úgy is megfogalmazhatunk és egyúttal általánosíthatunk, hogy a nőtörténetírás gyanús dolog, mert politikai ügy, a politikai hatalom kérdéséhez kapcsolódik. Ezzel szemben „a” történetírás – a „fanyalgók” hite szerint – politikai szempontból természetesen semleges.

A nőtörténet „politikaszemleges” semmibevétele pedig azon a meggyőződésen alapszik, hogy ez a téma objektíve nézve nem fontos, elvégre a múltban a férfiak vittek végbe lényeges dolgokat. (Erre válaszolva szokás a his-story vagy a male-stream történetírás címkéjével illetni ezt az „objektív” történetírást.)

Bár több ellenpéldát is említhetünk arra, hogy a nőtörténet és a nőtörténetírást más témákkal és részdiszciplínákkal egyenrangúnak ismerik el, tudományszociológiai tapasztalatok alapján mégis úgy tűnik: áttörés, valódi változás csak megfelelő intézményesülés után érhető el. E belátás nyomán jött létre 2015 végén az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetében a Nőtörténeti Kutatóközpont.

Nekünk, az ELTE BTK Történeti Intézete és Néprajzi Intézete munkatársainak kettős célunk volt akkor, amikor a kutatóköz-

pontot megalakítását kezdeményeztük: egyrészt a nőtörténet hangsúlyos megjelenítése az oktatásban, másrészt az egyetemen zajló nőtörténeti kutatások összehangolása és az eredmények megismertetése a szakmai és érdeklődő közönséggel. E célok érdekében közös egyetemi kurzusokat és szabadegyetemi előadássorozatot tartottunk,¹ nőtörténeti tárgyú szakdolgozatok és doktori értekezések készítésében működ(t)ünk közre, honlapot üzemeltetünk, amelyen mások kutatásait, rendezvényeit is népszerűsítjük,² illetve több hazai és nemzetközi konferenciát, workshopot szerveztünk egyedül vagy másokkal közösen.³

A Nőtörténeti Kutatóközpont két nemzetközi rendezvényének is a női kommunikáció története volt az (egyik) témája,⁴ mivel úgy tűnt és tűnik, hogy a Kutatóközpont tagjainak tudományos munkája kisebb-nagyobb részben kapcsolódik e tárgykörhöz, és ez lehet a közös kutatómunka alapja.

E törekvéseink jegyében született meg ez a kötet.

A szerkesztők

¹ Utóbbira példa a József Attila Szabadegyetemen 2018–2019-ben tartott „Homályból előlépők – nőtörténetek” című sorozat.

² <https://womenshistory.wixsite.com/research-center>

³ „A magyarországi nőtörténet a 20. században” Budapest, 2018. december 7. (társszervezők: Magyar Történelmi Társulat Nőtörténeti szakosztálya, Magyar Tudományos Akadémia Nőtörténeti Munkabizottsága); „Nőtörténeti interdiszciplináris kutatások” Kolozsvár, 2018. november 24. (szervező: Erdélyi Múzeum Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya, további társszervezők: MTA Nőtörténeti Munkabizottsága, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Partiumi Keresztény Egyetem – a Magyar Tudomány Napja Erdélyben programsorozat keretében); „Keresd a nőt: történeti kutatások az ELTE-n” Budapest, 2017. november 17. (a Magyar Tudomány Ünnepe programsorozat keretében); „Nők a családban, nők a társadalomban a kora újkori Magyarországon” Budapest, 2016. október 7. (társszervezők: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, MTA Nőtörténeti Munkabizottsága).

⁴ Our Group First! Historical perspectives on minorities/majorities, inclusion/exclusion, centre/periphery in media and communication history, Budapest, 2017. szeptember 7–9. (társszervező: az Európai Kommunikációtudományi és -oktatási Társaság Kommunikáció-történeti Szekciójá); „Medien, Orte und Rituale von und unter Frauen. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation in der Habsburger Monarchie” Szomolány, 2018. május 21–23. (társszervező: Bécsi Egyetem Finnugor Tanszéke, Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete – a workshopot az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatta).

Krász Lilla

A nőtörténet és a kommunikációtörténet historiográfiai perspektíváiról

A 20. század második felében a világgazdaságban, a nagyhatalmi politikában, a közép- és kelet-európai országok politikai átrendeződésében, a természeti környezetben, a nyugati világ társadalmainak önértelmezésében és általában a „korszaklemben” bekövetkezett változások radikálisan alakították át a tudományok univerzumát, megkérdőjelezve a társadalomtudományokban addig elfogadott megismerési mintákat. A változás és változtatás igényének artikulálását jelezték a megismerés korábbiaktól eltérő útjait, irányultságait és módszertani eszköztárát felmutató, különböző fordulatokban (*cultural turn*, *linguistic turn*, *pictorial turn* stb.) manifesztálódó kultúratudományi törekvések. Ennek nyomán a fejlődésparadigmába szerveződő, a célok, okok, szándékok és eredmények megértését célzó koncepciók helyébe mindinkább a törések, megállások, visszafordulások jelenségeit hangsúlyozó relativizáló modellek kerültek. A megközelítési módként, formális struktúráját tekintve egyfajta szintetizáló metatudományként jelentkező kultúratudományok kínálta új tematikák és módszertani koncepciók alkalmazása során a társadalom- és humántudományok érdeklődésének középpontjába a jelentés, a tér, az idő, a cselekvés, az emlékezet, a tudás, a medialitás, a diskurzus, az ágensek, az identitás, a konstrukció, stb. fogalmakkal körülírható

jelentés-előállítás folyamata és szereplői kerültek.¹ A kulturális fordulat, s ennek nyomán a történettudományok történeti kultúratudományokként bekövetkezett újrapozicionálása körüli élénk vitákra, az 1970-es években az angolszász és német tudományos-ságban már el- és befogadott, számos egyetemen oktatói és kutatói pozíciókkal rendelkező „nőtudományi stúdiumok” (*Women's Studies*) a nőtörténetírás tematikus, módszertani és szemléleti megújításával reagált. Az 1980-as években a gender, azaz a társadalmi nem fogalmának kidolgozásával a nőtörténetírás a női jogok, a nőmozgalmak, a női szervezetek, a női munka és a nőnevelés kérdésköreire fókuszáló „hagyományos” témái mellett megjelent a nők és férfiak közötti különbségeket meghatározó társadalom- és tudásszervezési gyakorlatok, attitűdök, affektusok, a test, a szexualitás, a nők és férfiak ön- és társadalmi reprezentációjának, társadalmi szerepeinek – az egyéni életciklusokhoz kötött eseményekben is manifesztálódó – történeti vizsgálata.² A nőtörténet-

¹ A kulturális fordulat mint a társadalomtudományok újrapozicionálást jelző elméleti és/vagy egy-egy részterülettel konkrét esettanulmányok formájában foglalkozó, mára „ikonikus” vált alapművek közül a teljesség igénye nélkül, lásd Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1973.; Henri Lefebvre: *La production de l'espace. L'Homme et la société* 31–32 (1974) 15–32.; Roland Barthes: *L'empire des signes*. Éditions d'Art Albert Skira, Genève, 1970.; Walter J. Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*. Methuen, London, 1982.; Clifford Geertz: *Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture*. In: Uő.: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. Basic Books, Inc., Publishers, New York, 1973. 3–33.; Carlo Ginzburg: *Spie: Radici di un paradigma indiziario*. In: Uő.: *Miti emblemici spie. Morfologia e storia*. Einaudi, Torino, 1986. 158–209.; W. J. Thomas Mitchell: *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago University Press, Chicago, 1986.; Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. Beck, München, 1999.; Doris Bachmann-Medick: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Rohwolt, Reinbeck, 2006.; *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Hrsg. Jörg Döring – Tristan Thielmann. transcript, Bielefeld, 2008.; Peter Burke: *Cultural Hybridity*. Polity Press, Cambridge, 2009.

² Ebben a vonatkozásban meghatározó munkák közül lásd például Joan W. Scott: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*. *The American Historical Review* 91 (1986) 1053–1075. Barbara Duden: *Geschichte unter der Haut. Ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1987.; Thomas Laqueur: *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Harvard University Press, Cambridge MA – London, 1990. [magyar fordítás: Uő.: *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Ford. Szabó Valéria – Tóth László – Barát Erzsébet – Sándor Bea. Új Mandátum, Bp., 2002].; *Women and Gender in Early Modern Europe*. Ed. Merry E. Wiesner. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.; *Gender and Discourse*. Ed. Ruth Wodak. SAGE Publications, London, 1997.; *Rituale der*

írás és -történelem genderszemléletű feltárásának egymásra épülő, egymást kiegészítő kutatási perspektívái, tematikus irányultságai a nőkutatásban az elmúlt évtizedekben olyan, inter- és multidiszciplináris megközelítéseket alkalmazó „mozaiktudományt” hoztak létre, amely a társadalomtudományok egyik legdinamikusabban fejlődő, az aktuális társadalmi problémákra is reflektáló, azok történeti kontextusait feltárni igyekvő ága.

Magyarországon a nyugat-európai nőkutatásokban bekövetkezett fordulatok, innovatív témaválasztások adaptációja – bizonyos tematikák tekintetében némi időbeli eltolódással – jól nyomon követhető. Az 1960–1970-es évek fordulójától induló, elsősorban a női művelődés és képzés színtereinek, a nők jogainak lineáris bemutatására fókuszáló feldolgozások mellett³ megjelentek a társadalom megismerésének újabb modelljeit tükröző, specifikus női munkák, mint például a cselédség történeti vizsgálata.⁴ Az 1990-es évektől sokirányú, mindenekelőtt a társadalom- és mentalitástörténet, az irodalomtudományok, a szociológia, a történeti néprajz, a történeti antropológia tematikus szempontjait és módszertani eszköztárát érvényesítő, egyre szélesebb forrásbázissal dolgozó nőtörténetírás bontakozott ki. Jórészt nyugat-európai mintákat követve az alábbi témák kerültek a kutatások középpontjába: a női életciklus egyes szakaszai,⁵ a lány- és nőnevelés, az iskoláztatás

Geburt. Eine Kulturgeschichte. Hrsg. Jürgen Schlumbohm – Jacques Gélis – Patrice Veit. Beck, München, 1998.; Roy Porter: *Bodies Politic. Disease, Death and Doctors in Britain, 1650–1900*. Reaktions Books, London, 2001.; *Geschichte des Ungeborenen. Zur Erfahrungs- und Wissenschaftsgeschichte der Schwangerschaft*. Hrsg. Jürgen Schlumbohm – Barbara Duden – Patrice Veit. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2002.; *Handbook of Gender and Women's Studies*. Eds. Kathy Davis – Mary Evans – Judith Lorber. SAGE Publications, London, 2006.; *Familienbande – Familienbande. Geschlechterverhältnisse in Familie und Verwandtschaft*. Eds. Eva Labouvie – Ramona Myrrhe. Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2007.; *Italy's Eighteenth Century. Gender and Culture in the Age of the Grand Tour*. Eds. Paula Findlen – Wendy Wassnig Roworth – Catherine M. Sama. Stanford University Press, Stanford, 2009.

³ Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban, 1777–1918*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1969.; Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor: *Nők az egyetemen*. FPK, Bp., 1976.

⁴ Gyáni Gábor: *Család, háztartás, városi cselédség*. Magvető, Bp., 1983.

⁵ Lásd például Deáky Zita – Krász Lilla: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (16–20. század)*. Századvég, Bp., 2005.; Mátyás Mónika: *Törvényesszéki játszó*

kérdései,⁶ a nők szerepe és viselkedési mintázatai a hagyományos és a 19. században formálódó irodalom szervezetében, illetve a képzőművészetben,⁷ a női munka és a szociálpolitika,⁸ a szexualitás és ezen belül a prostitúció,⁹ a gyermekkor története¹⁰ vagy a gyermekmunka világa.¹¹ Számos biografikus feldolgozás született

széles körben ismert történelmi nőalakokról,¹² politikusnőkről,¹³ művésznőkről.¹⁴ A magyarországi nőmozgalmak történeti kontextusainak feltárása európai összehasonlításban időbeli késéssel indult meg: napjainkra a feminista mozgalom¹⁵ mellett már a konzervatív női politizálás története is a kutatók érdeklődési körébe került.¹⁶ A hazai nőkutatásokban különleges helyet foglalnak el ugyanakkor azok a tanulmány- és konferenciakötetek,¹⁷ forrásgyűjtemények,¹⁸ amelyek az időben változó női szerepek, identitások, a generativitás, a nők társadalmi kirekesztésének és befogadásának mintázatait, diszkurzív kontextusait a történeti fi-

mák. Válás Debrecenben 1793–1848. Csokonai, Debrecen, 2006.; Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. L'Harmattan, Bp., 2007.; Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból (1868–1726)*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2019.

⁶ A vonatkozó legutóbbi szintetizáló igényű munkát lásd Kéri Katalin: *Lánynevelés és művelődés az újkori Magyarországon*. Kronosz, Pécs, 2018.

⁷ Lásd például Horn Ildikó: Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszák. *Aetas* 3 (1992) 28–44.; Fábri Anna: „Szép tiltott táj felé”. *Magyar trónok a két századforduló között (1795–1905)*. Kortárs, Bp., 1996.; *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában*. Szerk. Küllös Imola. Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp., 1999. Az angolszász professzionalizáció kutatásokra és Pierre Bourdieu kulturális mező elméletére támaszkodva lásd Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*. Új Mandátum, Bp., 2009.; Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel*. Pro Pannonia, Pécs, 2008.; Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Európa, Bp., 2015.; Uők: *A modern budapesti úrinő (1914–1939)*. Európa, Bp., 2017.

⁸ Ebben a vonatkozásban lásd például Szende Katalin: A női munka a középkori gazdaságban. *Aetas* 1–2 (1995) 179–194.; Deáky Zita: *A bába a magyar népi társadalomban*. Centrál Európa Alapítvány, Bp., 1996.; Krász Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Osiris, Bp., 2003.; Susan Zimmermann: *Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism*. *Aspasia* 4 (2010) 1–24.; Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág, Bp., 2017.; Sárai Szabó Katalin: *A munkavállaló nő az első világháború után*. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Szerk. Bódy Zsombor. MTA BTK TTI, Bp., 2018. 261–300.; Acsády Judit: *Ipari munkásnők Magyarországon. Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához*. *Múltunk* 2 (2017) 25–52.; Bódy Zsombor: *A női munka felszabadítása vagy korlátozása*. In: *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Szerk. Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008. 93–112.

⁹ Császtvay Tünde: *Éjeli lepkevadászok. Bordélyvilág a történeti Magyarországon*. Osiris, Bp., 2009.; Forrai Judit: *Szex, erőszak, prostitúció. Különböző csoportok szexuális veszélyeztetettsége az ezredforduló Magyarországon*. Semmelweis, Bp., 2009.; Pető Andrea: *Elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Jaffa, Bp., 2018.

¹⁰ Lásd *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996.; Deáky Zita: „Jó kisfiúk és leánykák”. *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Századvég, Bp., 2011.

¹¹ Lásd Deáky Zita: *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Gondolat, Bp., 2015.

¹² Lásd például Péter Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Helikon, Bp., 1985.; *Nők a magyar történelemben*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Zrínyi, Bp., 1997.; R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona. „Európa legbátrabb asszonya”. Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2008.; Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: *Báthory Erzsébet: Egy asszony élete*. General Press, Bp., 2010.

¹³ Lásd például Mona Ilona: *Schlachta Margit*. Corvina, Bp., 1997.; Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)*. Seneca, Bp., 1998.; Uő.: *Rajk Júlia*. Balassi, Bp., 2001.

¹⁴ Lásd például S. Nagy Katalin: *Országok Lili*. Arthis, Bp., 1993.

¹⁵ Lásd például Susan Zimmerman: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Promedia – Napvilág, Wien – Bp., 1999.

¹⁶ Pető Andrea: *Napasszonyok és holdkisasszonyok: a mai magyar konzervatív női politizálás alaktana*. Balassi, Bp., 2003. Lásd továbbá: Sárai Szabó Katalin: *Normakövető női emancipáció: a konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején*. *Replika* 85–86 (2014) 85–106.; Acsády Judit: „In a Different Voice”. *Responses of Hungarian Feminism to the First World War. In: The Women's Movement in Wartime. International Perspective, 1914–1919*. Eds. Alison Fell – Ingrid Sharp. Palgrave Macmillan, London, 2007. 105–123.

¹⁷ A teljesség igénye nélkül lásd Hadas Miklós: *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Bp., 1994.; *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Szerk. Nagy Beáta – S. Sárdi Margit. Csokonai, Bp., 1997.; *Asszonysorsok a 20. században*. Szerk. Balogh Margit – S. Nagy Katalin. BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, Szociális- és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Bp., 2000.; *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. /Rendi társadalom – polgári társadalom, 16./ Szerk. Lácza Magdolna. Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003.; *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Napvilág, Bp., 2005.; *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. Gyáni Gábor – Nagy Beáta. Csokonai, Bp., 2006.; *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Argumentum, Bp., 2007.; *Generációk a történelemben*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. /Rendi társadalom – polgári társadalom, 21./ Szerk. Gyáni Gábor – Lácza Magdolna. Nyíregyházi Főiskola Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza, 2008.

¹⁸ Lásd például Fábri Anna: *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illetéktankönyvekben (1798–1935)*. Mágus, Bp., 2001.

lológia, a mikrotörténet-írás, az oral history, a gender szemléleti és módszertani kereteiben tematizálják.

A fentiekben a teljesség igénye nélkül bemutatott témaválasztások, kérdésfeltevések és módszertani perspektívák széles skálája is jelzi az európai és magyarországi nő kutatás térhez, időhöz és egyéb tényezőkhöz kapcsolódó kontextusainak összetettségét, egyszerre aktuális és innovatív jellegét, a többszintű megközelítési módok lezáratlanságát, s általában az új koncepciók és megismerési modellek irányában megmutatkozó nyitottságát. Eme nyitottságot mutatja, hogy az elmúlt mintegy két évtizedben a nyugat-európai nő kutatás, úgy tűnik, sikeresen integrálta a kommunikációtörténet, kiemelten az írás- és olvasástörténet kultúratudományok felé forduló új modalitásait, érdeklődésének középpontjába állítva a női nemmel közvetlenül vagy közvetetten kapcsolatba hozható, a történeti térben és időben különböző mintázatokat kirajzoló írás- és szöveghasználati kultúrák vizsgálatát. A vonatkozó szemléleti és módszertani keretek kialakításában a kiindulópontot az 1980-as évektől kibontakozó írás- és olvasástörténeti, írásantropológiai kutatási tradíció jelentette, amelyben az elsődleges fókusz az íráshasználatok egyéni és kollektív habitusainak, az olvasás textuális és materiális dimenzióinak antropológiai igényű megértésére helyeződött.¹⁹ Ez az antropológiai

¹⁹ Az írás- és olvasáshasználathoz, szövegellőállításához, a kézirat és nyomtatott nyilvánosság(ok) létrejöttéhez, differenciált működéséhez köthető kulturális gyakorlatok történeti kontextusainak feltárása tekintetében mérvadó könyv- és írásszociológiai/antropológiai munkák közül lásd Robert Darnton: *What is the History of Books? Deedalus* 111 (1982) 65–83.; Jack Goody: *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 1986.; Roger Chartier: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Éditions du Seuil, Paris, 1987.; Uő: *L'Ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XVIIe et XVIIIe siècle*. Alinea, Aix-en-Provence, 1992.; *Histoire de l'édition française*. Vols 1–4. Eds. Roger Chartier – Henri-Jean Martin. Promodis, Paris, 1983–1986.; *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Eds. Roger Chartier – Guglielmo Cavallo. Éditions du Seuil, Paris, 1992.; Elisabeth L. Eisenstein: *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.; Daniel Fabre: *Par écrit, ethnologie des écritures quotidiennes*. MSH, Paris, 1997.; Antony Grafton: *Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1997.; Adrian Johns: *The*

horizont a történetírásban egyfelől a nőktől származó és/vagy nőkről szóló különböző műfajú és különböző nyilvánosságú, kézirat és nyomtatott szövegellőállítási technikák kialakulásának, elterjedésének vizsgálata felé fordulást eredményezte, másfelől megindult az írás- és szöveghasználat, valamint a nők bizonyos új tudáselemek autorizációjában, társadalmi interakciók létrehozásában, a társadalmi csoport- és rétegeképződés jelenségeinek történeti alakításában játszott szerepe közötti belső összefüggések feltárása.²⁰

Ehhez, a hazai nő kutatásban – a fentebb körvonalazott összefüggérendszerben – mindeztől kezdve csak kevésbé reflektált nemzetközi diskurzushoz kívánunk jelen kötetünkkel csatlakozni, s a további munkálatokhoz impulzusokat adni. Vállalkozásunk azonban nem előzmények nélkül való. A magyarországi nő kutatásban elsősorban az irodalomtudomány oldaláról számos tanulmány, tanulmánykötet, forráskiadvány született, amely kommunikációtörténeti szempontokat is használ. A kora újkor kutatása kapcsán olyan témákat lehet említeni, mint a női levelezőhálózat működése,²¹ a halotti beszédekben megjelenő nőkép és az imádságos könyvek használata,²² a különböző szövegtípusokhoz és íráshabitusokhoz

Nature of the Book. The University of Chicago Press, Chicago – London, 1998.; D. F. McKenzie: *Bibliography and the Sociology of Texts*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

²⁰ A női írásmódok, kommunikációs gyakorlatok műfaji sajátosságainak hosszú időtartamú, Európa legkülönbözőbb régióira kiterjedő vizsgálata tekintetében meghatározó a Cambridge University Press 1990-es években elkezdett „History of Women's Writing” sorozata. A kora újkortól sajátosan női műfajként számon tartott levelezésszerű kommunikációs formákhoz lásd *La Correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*. Ed. Roger Chartier. Fayard, Paris, 1991.; *Briefkulturen und ihr Geschlecht. Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute*. Hrsg. Christa Hämmerle – Edith Sauer. Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2003. A nemek szerint elkülönülő beszédmódok differenciált nyelvezetéhez lásd Ruth Ayass: *Kommunikation und Geschlecht*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 2007. A társadalmi interakciók, női kommunikációs hálózatok (*Female Networks*) kialakulása és működtetése tekintetében mintaértékű tanulmánykötetet lásd *Schwestern und Freundinnen. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation*. Hrsg. Eva Labouvie. Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2009.

²¹ Például „Levélle válna”. *Uffalvi Krisztina verselő kötete (1795–1797)*. S. a. r., bev. Egyed Eme. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2017.

²² *A nők és a régi magyarországi vallásosság*. Szerk. Bajáki Rita – Báthory Orsolya. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp., 2015.

köthető medialitás karaktere,²³ a női olvasási és szöveghasználati habitusok²⁴ vagy a női mecenatúra és a dedikációs műfaj kapcsolata.²⁵ A modern korral kapcsolatos nő történeti munkák közül több is foglalkozik a magyarországi nők kérdés diszkurzív kontextusaival, a média szerepével a különféle nőiességtípusok megalkotásában, formálásában.²⁶ Ezen belül van példa fogalomtörténeti szempontok mozgósítására és a kulturális transzferek hatásának vizsgálatára is.²⁷ Ugyancsak hangsúlyos téma a feminista sajtó működése és hatása,²⁸ továbbá egyes újságírók pályája és tevékenysége, akár a populáris sajtó működésmódjának kontextusában, akár az irodalom és az újságírás viszonyrendszerében elhelyezve.²⁹ Rész-

²³ S. Sárdi Margit vonatkozó forráskiadványai és tanulmányai közül lásd S. Sárdi Margit: *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig*. Unikornis, Bp., 1999.; *Balassa Ágnes szakácskönyve. Anno 1769*. S. a. r., utószó: S. Sárdi Margit. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.; *Bethlen Kata orvosló könyve. Anno 1737*. S. a. r., utószó: S. Sárdi Margit. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.; *Wesselényi Kata: Gazdasszonynak szükséges könyv*. S. a. r., utószó: S. Sárdi Margit. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.; *Háziaszonyi fortélyok a 18. században. Válogatás korabeli kéziratok munkáiból*. S. a. r., utószó: S. Sárdi Margit. Attraktor, Máriabesnyő, 2013.; *Próbált orvosasságok leírva. Válogatás XV–XVII. századi gyógyító receptes kéziratokból*. S. a. r., utószó: S. Sárdi Margit. Attraktor, Máriabesnyő, 2014.

²⁴ A zsolttartól a rózsaszín regényig. Fejezetek a női művelődés történetéből. Szerk. Papp Júlia. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2014.

²⁵ Például Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Kossuth, Bp., 2013.

²⁶ Fábri Anna: *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből, 1777–1865*. Kortárs, Bp., 1999.; *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből, 1865–1895*. Szerk. Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter. Kortárs, Bp., 2006.; Sára Szabó Katalin: „Családi élet őrizői, magyar református anyák, asszonyok...”. Nők a két világháború közötti református egyházi sajtóban. *Médiakutató* 1 (2009) 83–94.

²⁷ Sipos Balázs: „Asszonyfejtel férjcélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In: *Házastárs? Vetélytárs*, 11–37.; Sipos Balázs: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban. Egy nő történeti/szempontú médiatörténeti vizsgálat. *Századok* 1 (2014) 3–34.

²⁸ Kereszty Orsolya: „A nő és a társadalom” a nők művelődéséért, 1907–1913. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Bp., 2011.; Acsády Judit: „The Woman of the Twentieth Century”. The Feminist Vision and its Reception in the Hungarian Press 1904–1914. In: *New Woman Hybridities: Feminism, Femininity and International Consumer Culture, 1880–1930*. Eds. Ann Heilmann – Margaret Beetham. Routledge, New York, 2004. 190–205.; Czeferner Dóra: „Kávéházakban, klubokban, olvasóköri körben kérjük A nő és a társadalom lapot!” Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért. *Médiakutató* 2 (2014) 49–61.

²⁹ Török Zsuzsa: Korona és lant. Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban. *Médiakutató* 1 (2015) 31–46.; Sipos Balázs: A felszabadult síkoly. Régi idők újdondásznői. *Mozgó Világ* 12 (2002) 91–98.

ben az első világháború centenáriuma és a második világháború lezárulásának hetvenedik évfordulója, részben a népirtáskutatók társadalmi nemi szempontú tanulmányozásának fellendülése eredményezte, hogy újabban a háború és a fegyveres erőszak is azon területek közé tartozik, amelynek vizsgálata során a nő történeti (társadalmi nemek történeti) és kommunikációtörténeti megközelítés egyszerre érvényesül.³⁰

Kötetünk ebben a kettős, nemzetközi és hazai historiográfiai tendenciák által meghatározott térben született. A társadalomtudományok különböző területein működő történészek, néprajzkutatók és szociológusok tanulmányait három tematikus egységbe rendezve, az ókortól napjainkig terjedő időintervallumban, elsősorban a magyarországi jelenségeket szem előtt tartva bontakoznak ki a családon belüli interakciók szempontjából meghatározó, a női életcikluseseményeket dokumentáló, levelezésalapú kommunikációs gyakorlatok, a medialitás legváltozatosabb eszköztára által formált, időben változó nőképek alakzatai, valamint a közösségi élet legkülönbözőbb színterein tevékeny, eltérő státuszú és pozíciójú nőkhez köthető történeti szerepkonstrukciók. A tanulmánykötet ennél fogva többféle olvasatban használható: a női kommunikáció hazai történetéhez hozzájáruló tudományos kísérletként, nő történeti tankönyvként vagy kommunikációtörténeti olvasókönyvként.

³⁰ Eszter Balázs – Balázs Sipos – Anita M. Madarász: Gendered War Heroism and Heroisation During the 20th Century. *ME.DOK* 3 (2018) 27–50.

CSALÁDI KOMMUNIKÁCIÓ,
LEVELEZÉS

A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek

A kora újkori lányok, nők, asszonyok életének vizsgálatánál fontos kérdés a műveltség és ezen belül a kommunikáció kérdése. A 16. századtól a családi levéltárakban található egyre nagyobb számú levél között szép számmal találunk nők által és nőknek írt leveleket is. Ez a tény azt sugallja, hogy a kora újkor kezdetével nemcsak nőtt az írni és olvasni tudó nők száma, de gyökeresen megváltozott – emelkedett a műveltségük is.

A 19. század történetíróinak köszönhetően a magyar történetírás elfogadta a „nagyasszony” fogalmát, amely egyesíti a vallásos, hű feleség, gondos anya és munkás gazdasszony tulajdonságait. Egy ideális nőt/asszonyt jelent, aki mindenben meg tud felelni a kor elvárásainak.¹ A női műveltség témája már a korabeli irodalomban is visszhangra talált, gyakran homlokegyenest ellentétes véleményekkel. Egyesek úgy ítélték meg, hogy az asszonyoknak felesleges a műveltség, még az írás-olvasás se létfontosságú. Mások határozottan elleneztek ezt a felfogást, és kiálltak a lányok tanítása és művelése mellett – például Pázmány Péter bíboros és esztergomi érsek. Prédikációiban többek közt azt is kifejtette, hogy milyennek tartja az ideális asszonyt.² Eszmefuttatását a le-

¹ Várkonyi Gábor: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: *A nők világa. Művelődés és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Argumentum, Bp., 2007. 128.

² Pázmány Péter: Mint kell a keresztyén leányt nevelni. In: *Pázmány Péter művei*. Szerk. Tarnóc Márton. Szépirodalmi, Bp., 1983. 1021–1042.

ányok nevelésénél kezd, amelyet nemcsak azért tart rendkívül fontosnak, mert az ország lakosságának a fele nőkből áll, hanem mert a férfiak jó nevelése is az asszonyoktól függ. Meggyőződése szerint az, hogy a férfiak élete erkölcsös lesz-e vagy züllött, az anyáktól függ, akik az első nyolc évben irányítják a nevelésüket. Nem is beszélve arról, hogy a jó és szeretetteljes „szent házasság csendes állapotja is a leányok nevelésén áll: mert a rosszul nevelt leány menyegzője holtig való galyiba”.³ A kislányokat hatéves korukban már meg kell tanítani a legfontosabb asszonyi munkákra, például jó „étkecskéket főzni”, orsót, rokkát forgatni, szöni, fonni, recét kötni, varrogatni. De: „Sokan úgy ítélik, hogy nem jó írni és olvasni tanulni a leánynak, mert félő, hogy az olvasásból gonoszt tanuljon, és olyanokat ne írjon, amiket nem kellene. De én [Pázmány] üdvösséges dolognak ítélem, hogy a keresztyén leány mindjárt kisdéd korában vagy értelmes öregasszonytól, vagy életemes jámbor istenfélő embertől olvasni tanuljon, és a szép dolgok olvasásából tökéletes erkölcsöket vegyen”.⁴ Persze nem szabad bármit a kezébe adni: Pázmány Péter úgy vélte, hogy nem olvashat háborúról, csatázásokról – és szerelmes történeteket se, mert azok halálos mérgek.

A 17. század elején már természetesnek tűnik, hogy a lányokat olvasásra és írásra tanítják. Ennek racionális oka volt. A Mohács után kialakult politikai és háborús szituáció megváltoztatta az egész ország életét és az idealizált, otthonülő, rokkapergetéssel és imádsággal foglalkozó asszony képét háttérbe szorította a mindennapok túlélésére törekvő, sokoldalú, határozott nő alakja. Fontos tényező, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, hogy a magyarországi nemesség társadalma vidéken élt, életstílusa ehhez idomult. A városokban csak átmenetileg tartózkodtak, a gazdasági

és társadalmi élet a vidéki mezővárosokban vagy falvakban épített kastélyokban, udvarházakban zajlott, a mindennapi élet is az uradalom, a gazdaság körül forgott. A birtokok működtetése komoly hozzáértést és állandó törődést igényelt. A földesúrnak számos kötelessége volt, amelyeket nap mint nap teljesítenie kellett. Ugyanakkor a férfiak, akik a gazdaság irányításával foglalkoztak, időről időre harcba vonultak vagy politikai ügyekben gyakran tartózkodtak távol otthonuktól. Az így gazdátlanul maradt udvarok, uradalmak felügyelete a feleségekre hárult, és a feladat nem érhetette őket felkészületlenül.

Ami a nemesifjak tanulását és taníttatását illeti, konkrét adattaink vannak, mert szüleik írásba foglalták, mit kívánnak, hogy fiaik elsajátítsanak. A preceptornak írt instrukciók, levelezés, valamint a fiúk naplói jól tükrözik, hogy melyek voltak egy nemesember életéhez elmaradhatatlan ismeretek.⁵ A *Kavaliertour* már kevesebbeknek adatott meg, mert nem minden szülő tudta (vagy akarta) vállalni a költségeket, amelyeket a nemesifjak külföldi utazása megkövetelt. Egyetemre pedig még az arisztokraták és nemesek fiai közül is csak kevesen jártak. Azok, akik eltöltöttek egy-két évet egy vagy akár több egyetemen, elsősorban jogot hallgattak. Kivételt jelentettek az egyházi pályára készülődő fiatalember, akiket az egyház (rend) küldött külföldi iskolába. A magyarországi

³ Pázmány P.: *Mint kell a keresztyén leányt nevelni*, 1023.

⁴ Uo. 1027.

⁵ A témában kiemelkedő tanulmányok Toma Katalin: Nadasdy István európai tanulmányútja. A *Kavaliertour* alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Balassi, Bp., 2005. 192–214.; Fazekas István: Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozánk való szeretetéből... egy kis fraucimmericskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19./ MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996. 91–114.; Koltai András: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2012. 304–329.; Ring Orsolya: *Thurzó Imre neveltetése. Sic Itur ad Astra 2001/1–2. 33–51.*; Vö. Kalmár János: *A 17. századi magyar világi főnemesség neveléséhez. Barokk. Történelem – Irodalom – Művészet*. Különszám, 2010. 125–138.; Anna Fundárková: *Význam vzdelania a študijných ciest v rode Pálffyovcov v 16.–17. storočí. Historický časopis 3 (2010) 393–414.*; Diana Duchoňová: *Palatín Mikuláš Esterházy. Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*. Veda, Bratislava, 2017. 379–402.

nemesség többsége még a 17. században, sőt, még később is inkább az udvari nevelés mellett döntött, mert feltételezett karrierjükhöz elégségesnek találták a felkészülést ebben a környezetben, megfelelőnek ítélték erkölcsi, műveltségi és társadalmi/társasági erőterét.⁶

Esterházy Miklós fiainak nevelését pontosan nyomon tudjuk követni apjuk testamentumainak és instrukcióinak alapján, míg lányaiét nem.⁷ A nádor 10 gyermeke közül öt lány volt, de csak kettő élte meg a felnőttkort, három még csecsemőkorban meghalt. Két fogadott lánya is volt, felesége, Nyáry Krisztina első házasságából. E négy lány neveltetéséről és tanulmányairól nem maradt feljegyzés. Ugyanúgy semmi feljegyzés nem maradt fenn Thurzó György nádor hét, felnőttkort megélt lányának tanulmányairól, illetve művelődéséről, pedig egyetlen fiának iskoláztatása és tanulmányai a wittenbergi egyetemen közismertek.⁸ És a sort folytathatnánk a többi arisztokrata és nemesi család leányaival és fiaival...

A kora újkori arisztokrata és nemesi származású lányok műveltségének fokát már csak azért is nehéz összességében felmérni, mert figyelembe kell vennünk a nemek különböző szociális rendeltetését és az önprezentáció lehetőségeit: a nőknek apjuk, férjük vagy akármilyen más törvényes képviselő jelenlétében nem kellett írásos formában saját identitásukat kimutatni.⁹ Az írás és olvasás tehát opcionális lehetőség volt, és elsősorban a szülők belátására volt bízva. A kor párválasztási követelményei között sem gyakran merült fel a feltétel, hogy a leendő ara legalább a betűvetést is-

merje. Ha a külföldre „háztűznézőbe” utazó familiárisokat nem utasították arra, hogy érdeklődjenek a kinézett menyasszony műveltsége iránt, hanem inkább alkatára, korára, természetének szelídségére, istenfélő jellemére és testi épségére kellett figyelniük,¹⁰ akkor feltehető, hogy az „itthoni” leányoktól sem vártak többet. Az írást és olvasást viszont a feleségnél a házasságban már fontosabbnak tartották, különösen az önálló gazdálkodás megkezdése után. Ennek illusztrálására egy konkrét eseten keresztül mutatom be a kora újkori asszonyok műveltségének modelljét. A példa egyedülálló, de nem kivételes. Czobor Erzsébetről lesz szó, Thurzó György nádor második feleségéről és hét lányáról.¹¹

Czobor Erzsébet báró Czobor Imre alnádor és harmadik felesége, Perényi Borbála gyermeke. Születésének dátuma ismeretlen, ahogy gyermekora is egészen 1592-ig, amikor Thurzó Györggyel lépett házasságra. Ekkor legalább 14 éves lehetett, és analfabéta volt. Férje tanította meg írni és olvasni. Ez körülbelül két évig tartott: 1591 decemberében Thurzó mátkájának még azt írta: „...semmi válaszom nincs levelemre [...] Gondolom talám ezt a mentséget találhatnád, hogy magad nem tudsz írni, úgy vagy, de vagy bátyád, kinek dolgotat és akaratodat bízvást megjelentheted”.¹² Napra pontosan két év után viszont boldogan írta a füleki katonai táborból: „Hogy magad kezdedvel édes lölköm írtál az levélben egynehány ígét, szívem szerint láttam és jó néven vettem tüled, ... hogy il jól tanulsz, én is valami szép török morhát viszek ajándékon”.¹³

Erzsébet bátyja¹⁴ nyilvánvalóan tudott írni. Az, hogy édesany-

⁶ Koltai A.: *Batthyány Ádám*, 309.

⁷ D. Duchonová: *Palatín Mikuláš Esterházy*, 384–386.

⁸ Ring Orsolya feljebb idézett dolgozata mellett lásd *A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*. Sajtó alá rendezte Dományházi Edit – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Latzkovits Miklós. /*Fontes Rerum Scholasticarum I./* József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1989.

⁹ Eva Kowalská: *Dievčenské vzdelávanie v Uhorsku*. In: *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Szerk. Tünde Lengyelová. Academic Electronic Press, Bratislava, 2004. 236.

¹⁰ Koltai András: *Cudzinky v úlohe man želiukuhorských veľmožov v 16.–17. storočí*. In: *Žena a právo*, 186–187.

¹¹ Az életrajzi adatokat lásd Lengyel Tünde: *Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, coborszentmihályi Czobor Erzsébet*. In: *A nők világa*, 139–159.

¹² *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*. I–II. Kiadta Zichy Edmund. Athenaeum, Bp., 1876. I. 4. (Bitek, 1591. december 1.)

¹³ *Thurzó György levelei*, I. 39–40. (Fülek, 1593. december 1.)

¹⁴ Feltételezem, hogy Czobor Imréről van szó, akivel Erzsébet később is, de főleg özvegysege idején sokat levelezett. Imre feltehetőleg 1575-ben született. <http://genealogy.euweb>.

ja tudott-e, nem biztos. Perényi Borbála három fennmaradt levelet íródeák írta, még az aláírások sem sajátkezűek.¹⁵ Czobor Imre alnádor 1581 elején hunyt el, vagyis személyesen már nem tudta igazgatni fia taníttatását, így ez a feladat az özvegyre és a gyámokra hárult. Borbála másodszor is férjhez ment, férje Dersffy Miklós báró, Hont vármegye főispánja volt. Feltételezhető, hogy lépéseket tett mostohafia tanulása ügyében, de erről sajnos semmit nem tudunk.

A nagybiccsei levéltárban őrzött 1404 darab Czobor Erzsébetnek címzett levél nagyobb része a családtagoktól és más rokonoktól származik, legtöbbet Thurzó György írta. Ezekon kívül az 1616 előtt írott levelek száma alacsony, tartalmuk csak triviális dolgokra terjed ki, mint például a gyümölcs küldésére, gyógyszerek kérésére, mosónő felfogadása, vagy több nehéz helyzetben lévő egyén megsegítésére. A levelezésnek ez a része sovány képet ad a több mint két évtized eseményeiről. Az információhiányt Thurzó György levelei pótolják. Gyakran írt feleségének, aprólékosan beszámolt a tizenöt éves háború katonai mozzanatairól, a tábori életéről, politikai dolgokról és katonatársai ügyeiről. A házaspár viszonya szeretetteljes volt, ennek a harmóniának az alapja Czobor Erzsébet feltétlen odaadása férje iránt. Amikor férjhez adták, fiatal, még kamaszkorban levő lány volt, férje viszont 25 évesen már egy házasság tapasztalatával rendelkezett. Erzsébetre hárult a két mostohakislány, Zsuzsanna és Judit nevelése, de nagy valószínűséggel velük inkább a dajkák foglalkoztak, mint az éppen kamaszkorból kinőtt mostoha. A házasságban született 9 gyermekből egy fiú és öt lány érte meg a felnőttkort. Thurzó ambíciói, politikai sikerei¹⁶

cz/hung/czobor.html, (letöltés ideje: 2019. január 3.), tehát egy év és néhány hónap kor-különbség lehetett kettejük között.

¹⁵ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči (ŠA Bytča), Oravský komposesorát – Thurzovská korešpondencia (OK-TK), fasc. 829. Perényi Borbála Czobor Erzsébetnek 1606, 1617 (2x).

¹⁶ Pálffy Géza: Rod Thurzovcov a jeho miesto v aristokracii Uhorského kráľovstva. In: *Thur-*

és végül is országos és határon túli tekintélye feleségét tökéletesen elkápráztatták. Huszonnégy évig tartó együttélésük alatt csak ritkán érezte szükségesnek, hogy saját véleményét fejtse ki.¹⁷ Feltehetőleg férje mellett tanulta meg a gazdálkodást.

A férje halálát követő évek levelezése (tehát 1617-től) látványosan gyarapodott. A birtokok szervezésében tovább működött az a rendszer, amelyet a nádor vezetett be. Ehhez azt kell tudni, hogy bár a birtokokat (az árvai kivételével) Imre fia örökölte, igazgatásukat anyja gondjaira hagyta. Megnősült, de a családi élet se kötötte le, mondhatni, csak a politikának élt, ami nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy kisgyermek kora óta készítették fel egy nagyívű politikai karrierre. Alig múlt el öt éves, amikor apja már levelet írt neki és meghagyta, hogy „ezután olvasókönyvecskével játszódgyék”.¹⁸ Tanítását gondosan előkészítették, az elérhető legjobb tanárokat hívták meg. Thurzó biccsei rezidenciája mellett egy nagyon színvonalas iskolát működtetett, de fiának mégis saját tanárai voltak, az iskolába csak akkor járt, amikor a többi diáknak mutatta be tudását. 16 évesen Wittenbergbe utazott az ottani egyetemre, ahol szűk egy évet töltött el.¹⁹

A viszonylag sok adat, ami Thurzó Imre iskoláztatását és tanítását dokumentálja, egészen természetesen vonja magával a kérdést: vajon a nádor hét leánya kapott-e hasonló lehetőséget? A fennmaradt dokumentumokban ennek semmi nyomát nem találjuk. A hatalmas mennyiségű levél tanúságot ad a lányok (és Imre) egészségéről, gyermekkorukban elszenvedett betegségeikről,

zovci a ich historický význam. Ed. Tünde Lengyelová. Pro Historia, Bratislava, 2012. 17–19.

¹⁷ Czobor Erzsébet leveleinek nagyobb részét (162 darabot) a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Budapest (MNL OL) Archivum familiae Thurzó, E 196, 39. cs. 1 tétel alatt őrzik, másik részét (97 darabot) a biccsei levéltár – ŠA Bytča, OK-TK, 106. A levelek leg-többje sajnos vagy egyáltalán nincs, vagy nagyon bizonytalanul van datálva, így csak né-melyiknél lehet a tartalomból következtetve megállapítani, mikor fródtak.

¹⁸ *Thurzó György levelei*, II. 107. (Thurzó György Czobor Erzsébetnek, Árva, 1604. január 3.)

¹⁹ Vö. Ring O.: Thurzó Imre neveltetése; valamint: A Thurzó család és a Wittenbergi Egye-tem, passim.

a környéken tomboló járványokról és ellenük való védekezésről. Fennmaradt több levél is, amelyek a biccsei iskolával foglalkoznak, de ezekben sincs jele, hogy a lányok is tanulnának ott. Paludinus János jelentette a nádornak, hogy sokat foglalkozik Imre nevelésével.²⁰ Lányi Illés szuperintendens, a Thurzók udvari papja is többször beszámol Imre haladásáról.²¹ Csak egy helyen jelennek meg a „gyerekek” (*liberī*), s megtudjuk, hogy jól vannak és végzik feladataikat (*officium suum*), de a következő mondatból kitűnik, hogy csak az ifjú urakról van szó,²² vagyis Imrén kívül még néhány társáról, akik között volt például Zrínyi György, a nádor unokaöccse. A főúri udvarokban nem volt kizárt, hogy a lányok is tanuljanak írni-olvasni a preceptor irányítása alatt, ha a főúr saját (fiú)gyermekai számára magániskolát létesített az európai „*Haus-haltschule*” példája szerint. Ezek az iskolák csak addig működtek, míg a gyermekek el nem érték a kort, amikor intézményes iskolába küldték őket. A Batthyány udvarból van adat a „leányasszonyok” tanítójáról és tanításáról,²³ a Thurzóktól nincs.

Ami a lányokat illeti, csak egy-egy mondat árulkodik arról, milyen nyelven kommunikáltak. 1599 nyarán a négyéves Borbála üzenetét tolmácsolta Thurzó feleségének. A gyermek szlovákul közölte anyjával, hogy testvéreivel jól vannak, és hogy nagyon várják haza, mert a „vénesszony” még a kertbe se engedi ki őket.²⁴ A felnőtt Babuska már Borbála, Erdődy Kristófné korában anyjának írta, hogy kislánya Marianka „immár a Miatyánkot mindvégig magyarul elmondja utánam mind este, reggel”.²⁵ A gyerekek tehát már

kis korukban két nyelven kommunikáltak – szüleikkel magyarul, az őket körülvevő személyzettel pedig szlovákul. Valószínű, hogy a környékről fogadtak fel számukra szoptatós-, majd szárazdajkát is, akik csak szlovákul tudtak.

A kommunikáció nyelvének kérdése Czobor Erzsébet kapcsán is felvetődik. Nincs adatunk arról, hogy tudott-e szlovákul, amikor férjez ment, de az biztos, hogy megtanult. Skultéty Márton, a Thurzó család bécsi kiküldötte fordította számára szlovák nyelvre azokat a leveleket, amelyeket németül írtak,²⁶ és özvegyi éveiből is fennmaradt néhány instrukció, amit ezen a nyelven íratott. Fia, Imre is néha szlovák deákkal íratott levelet, amit anyjának a többi íródeák elfoglaltságával indokolt meg.²⁷

Czobor Erzsébet udvarában a korszak szokása szerint más nemesszaládok leányai is nevelkedtek, de sajnos nem maradt feljegyzés arról, hogy mi is volt a konkrét tartalma a lányok udvari nevelésének. Kézimunka, gazdálkodás, kertészkedés, gyógyítás, gyermeknevelés, házimunkák, főzés? Közben imádkozás, hittan, de szórakozás is – tánc, ének, játék... Ezek közül mindenki a természetéhez leginkább közel álló tevékenységet választotta. Czobor Erzsébetet – sok más nagyasszonyhoz hasonlóan – az orvoslás érdekelte. Leveleiben gyakran megjelennek tanácsok mindenféle betegségek gyógyítására, és az uradalmak jobbágysági kötelesek voltak gyógynövényeket gyűjteni.²⁸ Az udvarban szolgált Osvald, az újkeresztény borbély, aki mestere volt a sebészetnek.

A biccsei udvarban gyakran megfordult Závisné Halácsy Katalin orvosasszony, aki igen nagy hírnévnek örvendett Trencsén környékén. Czobor Erzsébet hozzá fordult, amikor egy ismeretlen növényről kért információt. Závisné megkerestette a virágot a her-

²⁰ A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem, 23. (Joannes Paladinus Thurzó Györgynek, Biccse, 1611. március 22.)

²¹ Uo. 24–25. (Elias Lany Thurzó Györgynek, Biccse, 1611. március 24.)

²² Uo. 17–18. (Elias Lany Thurzó Györgynek, Biccse, 1609. július 13.)

²³ Koltai A.: *Batthyány Ádám*, 310–312.

²⁴ Thurzó György levelei, I. 288. (Thurzó György Czobor Erzsébetnek, Biccse, 1599. augusztus 28.)

²⁵ Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*, 39.

²⁶ ŠA Bytča, OK-TK, 862. (Skultéty Márton Czobor Erzsébetnek, Bécs, 1617. július 5.)

²⁷ ŠA Bytča, OK-TK, 894. (Thurzó Imre Czobor Erzsébetnek, Szenc, 1620. szeptember 26.)

²⁸ Pavel Horváth: *Ľudové liečenie na Thurzovskom dvore v Bytči v prvej polovici 17. storočia*. *Slovenský národopis* 16, 1968. 274–276.

báriumban, mert ő sem ismerte, és a patikussal is megtárgyalta a kérdést. Az eset nem azért érdekes, mert Czobor Erzsébet egy falusi orvosasszonnyal konzultált, sőt még azért sem, hogy ennek a falusi asszonynak nyomtatott herbáriuma van.²⁹ Inkább az a meghökkentő, hogy nem a családi könyvtárban levő herbáriumok egyikében kereste az ismeretlen növényt. Thurzó György ugyanis korának egyik kiemelkedő nagyságú könyvtárával rendelkezett, ahol a katalógus szerint legalább 15 orvosi könyv és herbárium is megtalálható volt, többek között Andrea Mattioli műve is.³⁰ Czobor Erzsébet nem tudott latinul, a könyveket nem tudta elolvasni, és az udvarában működő számos deák és titkár szolgálatait sem vette igénybe.

Czobor Erzsébet férje halála után folytatta Thurzó György tevékenységeit, foglalkoztatta a titkárokat és ágenseket, akik Bécsből és Pozsonyból tájékoztatták a politikai élet mozzanatairól. Jóvoltából több diák tanult külföldön és ő sem hagyott fel a kiadói tevékenységgel, ami dedikációkban is megnyilvánult.³¹ Thurzó Imre belépett a nagypolitikába és Bethlen Gábornak kötelezte el magát. Az otthoni dolgokat anyjára hagyta, aki felügyelte a számadásokat, a kincstárból kiadott értékeket.³² Fia halála után (1622-ben) Árva vármegye főispánjának nevezték ki, és a funkciót haláláig viselte.³³

Czobor Erzsébet a fent megírtak szerint nem mindennapi karriert futott be. De mit tett ő maga ezért? 24 éves házassága alatt rengeteget tanult, és ezt özvegyi éveiben bőven kamatoztatta. Ám nem tudta – vagy talán nem akarta? – átlépni azokat a határo-

²⁹ A flamand Rembert Dodoens (1517–1585) herbáriumáról van szó. ŠA Bytča, OK-TK 751. (Halačzy Cattharina Czobor Erzsébetnek, Biccse, 1617. május 16.)

³⁰ Helena Saktorová: *Knižnica palatína Juraša Thurzu*. Kniha 81. Martin, 1982. 72–99. Uő: *Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov*. Slovenská národná knižnica, Martin, 2009. 17–18.

³¹ Uo. 111–113.

³² Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. II. Knoll Károly, Bp., 1879. 157–164.

³³ Vő. Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Argumentum, Bp., 1994.

kat, amelyek az odaadó feleség és gondos anyja, majd nagyanya szerepét jelölték ki számára. Férje életében csak az ő, úgymond, meghosszabbított karja volt, azaz teljesítette az instrukciókat és elvégezte a feladatokat.

Ha megtanult is írni és olvasni, nem igazán volt képes ezt a tudást továbbfejleszteni. Ezt főleg özvegyiségének éveiben érezhette különösebb problémának, amikor minden gonddal, feladattal egyedül maradt. Sajátkezű leveleket eleve csak a legközelebbi családtagoknak, férjének és gyermekeinek írt. Bizonyára a címzetteknek is legalább olyan fejtörést okozott az elolvasásuk, mint a mai kutatónak. Az írás csúnya, a betűket nem kapcsolja össze, szinte nyomtatott betűkkel ír. Nincs nagybetű, pont, vessző, ékezet és szóközök. A szöveg összefolyik, a sorok balról jobbra emelkednek. Idővel megjelentek leveleiben a szóközök, de továbbra is gyakran kimaradtak egyes betűk. Stílusról nem beszélhetünk. A szöveg azt sugallja, hogy írója keményen megbirkózott az írással, de mondanivalóját nem igazán tudta kifejezni. Mindezek ellenére egy tájékozott asszony sejlik fel a sorok mögött. Például násszasszonyának, Várday Katalinnak több levélben is beszámolt a legújabb politikai eseményekről. Tudatta vele a császár és Bethlen Gábor közötti egyezkedéseket, az országban folyó hadmozdulatok eredményét, a határon túli híreket. Az igazság azonban az, hogy Czobor Erzsébet nevében az íródeák szóról szóra lemásolta Thurzó Imre leveleit.³⁴ Erzsébetet a politika csak annyira érdekelt, amennyire férjével, majd fiával volt kapcsolatban. A Thurzó név „térereje” viszont csak addig volt erős, amíg férfi viselői éltek, amit az özvegynek szomorúan tapasztalnia kellett az unokáiért folytatott – előre elvesztett – harcban.³⁵

³⁴ MNL, OL, Archivum Familiae Zichy, 539. cs. No. 10278–10309.

³⁵ A konfliktus körülményeit és problémáit lásd: Hiller István: Nyáry Krisztina (1604–1641). In: *Nők a magyar történelemben*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Zrínyi, Bp., 1997. 97–130.

Lányai a kor felfogása szerint „jól” házasodtak, csupa előkelő famíliába. A szülői házat viszont úgy hagyták el, hogy csak egy lépcsővel álltak magasabb műveltségi fokon, mint anyjuk, amikor Thurzóné lett. Mindegyik lány tanult írni és olvasni, de róluk sem állítható, hogy könnyedén forgatták volna a tollat. A legkeservebb példa erre a legidősebb Zsuzsanna volt, aki gyér írástudása miatt íródeák nélkül nem tudta szüleinek megírni keserves sorsát Perényi István mellett.³⁶ Úgy tűnik, még Magyarország nádorának is az volt a véleménye, hogy a feleségnek elég annyira műveltnnek lenni, amennyire ezt férje megkívánja. Vagyis, a kevés tudásra, amit a lányok otthonról hoztak, a férjeiknek kellett építeni. Ez a modell általánosnak tűnik, akár Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya,³⁷ akár egy mezővárosi lelkész, Miskolczi Csulyak István,³⁸ akár sok más házaspár esetét vizsgáljuk.

A 16–17. századi főrangú asszonyok sorában persze találkozunk más példákkal is. Mindig a személyiségen múlik, hogy konkrét időben és környezetben ki mennyire képes élni az adott lehetőségekkel. A személyes érdeklődés, de nagymértékben az intellektuális adottságok is meghatározzák, ki hova tudott eljutni. Említhetjük például Wesselényi Annát³⁹ vagy Rákóczi Erzsébetet,⁴⁰ akik mind a ketten nagyon tehetséges gazdasszonyok voltak, és intellektuális és műveltségi szintjük eleve jobb kiindulópontot helyezett őket. Wesselényi Anna nagyon korán özvegy lett és nem kötött új házasságot. Rákóczi Erzsébet férje ugyan életben volt, de nem sokat

éltek együtt. Mind a két hölgy csak saját magára támaszkodhatott, egyedül kellett dönteniük. A kényszerhelyzetet saját javukra tudták fordítani. Czobor Erzsébetnek viszonylag hosszú időt kellett várnia, hiszen tíz éven át volt özvegy. Ő mégis megmaradt a járt úton: nem volt más ambíciója, mint változatlanul folytatni a mindennapokat, a sztereotípiák szerint. Ezt a modellt tanulta meg otthon, és ezt adta tovább a lányainak is.⁴¹

³⁶ ŠA Bytča, OK-TK, 611. (Thurzó Zsuzsanna Thurzó Györgynek, Nyaláb, 1605. október 20.)

³⁷ Tóth István György: „Aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfájást miatta”. (Írni tanuló nemesasszonyok a 16–18. század Nyugat-Magyarországon). In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. 61–62.

³⁸ Péter Katalin: Az olvasó nő eszménye a 17. század elején. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. ELTE BTK, Bp., 1999. 323–332.

³⁹ Deák Farkas: *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (1584–1649) életrajza és levelezése*. Franklin, Bp., 1875.

⁴⁰ Benda Borbála: Rákóczi Erzsébet, a birtokos és gazdálkodó. In: *A nők világa*, 19–28.

⁴¹ A tanulmány megírását az APVV-15-0349 „Individuum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese” és a VEGA 2/0101/17 „Spoločnosť raného novoveku – identity, konflikty, interakcie” pályázatok támogatták.

Fundárková Anna

Fugger Mária, a „győri hős”,
Pálffy Miklós felesége és özvegye

„Kincsem és legszentebb feleségem” – ezekkel a gyengéd szavakkal illette Pálffy Miklós (1556–1600), a 16. század egyik legsikeresebb politikusa és hadvezére nejét, Fugger Máriát.¹ Ez a megszólítás talán szembeszökően, milyen fontos szereplője volt életének, valamint politikai és hadvezéri sikereinek a híres augsburgi kereskedőcsaládból származó arisztokrata hölgy. Jelen tanulmányban a korabeli források alapján elemezzük, milyen kihívást jelentett a vöröskői vár úrnőjének lenni egy rendkívül elfoglalt és folyton úton lévő főúr mellett, miközben terheiségei komoly egészségügyi gondokat okoztak a fiatalasszonynak. Miután a győri hős 1600 tavaszán meghalt, Fugger Mária újabb nehézséggel állt szemben: át kellett vennie a jelentős birtokkomplexum irányítását, és gondoskodni nyolc gyermeke jövőjéről. Milyen módon sikerült megbirkóznia ezzel a feladattal, és mit jelentett a kora újkorban özvegy arisztokrata asszonynak lenni – ezt a kérdéskört is felvázoljuk. Mint látni fogjuk, mind a két élethelyzetben kiemelt szerepet játszott Fugger Mária kiterjedt levelezése, amely esetében igen sokoldalú kommunikáció eszköze volt.²

¹ Pálffy Miklós Fugger Máriának, Érsekújvár, 1594. december 22. Jedlicska Pál: *Adatok erdődi Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához*. Eger, 1897. 28. sz.levél, 94.

² Fugger Mária leveleinek egy részét (köribelül 15–20 darabot) a 19. század végén közreadta Jedlicska Pál (lásd Jedlicska P.: *Adatok*). Saját kezű leveleinek egy töredéke fennmaradt a pozsonyi Pálffy családi levéltárban is (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (Pozsony), Slovenský národný archív, Ústredný pálfyovský archív). A legnagyobb iratgyűjtemény azon-

Fugger Mária 1566-ban látta meg a napvilágot a bajorországi Augsburgban. Apja, Markus (Marx) Fugger (1529–1597) udvari karrierre vágyott, méghozzá a Habsburgok szolgálatában. Hogy ambícióit valóra válthassa, 1567-ben Sibylle von Eberstein grófnővel (1531–1589) kötött házasságot. Ennek köszönhetően a Fuggerek olyan előkelő, a Német Birodalom délnyugati részében honos nemesi családokkal jutottak rokoni kötelékbe, mint a Baden-Sponheimék és a Hanau-Lichtenberg grófok.

Markus Fugger bátyjaival, Hanssal és Jakobbal együtt részt birtokolt a magyarországi Vöröskő várban és uradalmában. A birtokot 1535-ben adományozta a Fuggereknek I. Ferdinánd király, akik rendkívül körültekintően és alaposan kezelték a gazdasági ügyeket.³ Miután azonban gazdasági érdekeltségeiket a Magyar Királyságban felszámolták, úgy döntöttek, Vöröskő várát és uradalmát eladják. Vevőként Pálffy Miklós jelentkezett, aki 1580 végén, mikor az üzleti tárgyalások elkezdődtek, éppen rendkívül sikeres karrierje küszöbén állt. A Pozsony vármegyei köznemesi családból származó Pálffy ifjúkorában került II. Miksa bécsi udvarába, ahol Rudolf és Ernő főhercegekkel együtt nevelkedett. Az 1560-as években elkísérte a főhercegeket európai körútjukra is, hosszabb ideig élt Spanyolországban, és számos nyelvet megtanult. Visszatérése után, 1572-ben Rudolf udvartartásának tagja lett, ahol különböző udvari tisztségeket látott el,⁴ 1576-ban már az Oberstsilberkammerer előkelő tisztjét látta el. A bécsi karrier egyenes következményeként a Magyar Királyságban is megalapozta hatalmi pozí-

ban a bécsi Pálffy családi levéltárban található; ez kb. 160 levél, amit különböző levélírók címeztek Fugger Máriához. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Familienarchiv Pálffy, Karton Nr. 8, A. I., L. IV., F. I.)

³ Az uradalmat Raimund Fugger (1489–1535) és a testvére, Anton Fugger (1493–1560) osztották fel egymást között. Anton birtokrészeit fia, Markus Fugger, Mária édesapja vásárolta meg a testvéreitől, Hanstól és Jakabtól. Čičaj Viliam: *Ekonomické pozadie vzostupu Pálffyovcov v 16. storočí*. In: *Pálffyovci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu*. Ed. Anna Fundárková – Pálffy Géza. Academic Electronic Press, Bratislava – Bp., 2003. 37–39.

⁴ Előbb mint asztalnok (*Truchsess*), majd mint pék (*Panattier*) és előmetélő (*Vorschneider*) szolgált.

ciót, 1580 decemberétől Pozsony vármegye főispánja és egyúttal Pozsony várának főkapitánya volt, 1581 áprilisában pedig már az ország bárói közé emelkedett.⁵

A Vöröskő körüli üzleti tárgyalások részeként született meg Pálffy Miklós és Fugger Mária házasságának terve. Ezt bizonyítja Fugger Márk levele 1583 januárjából, amelyben biztosította Pálffy, hogy a Vöröskő vára miatt felvett kölcsön miatt ne aggódjon, mert leendő neje hozományára is számíthat.⁶

Fugger Mária mindössze 16 évesen lett menyasszony. Vőlegényével 1582 őszén kezdtek levelezni, novemberben Mária elküldte az arcképét Magyarországra. Mentegetőzött, hogy a festmény nem hű, mivel a festő nem értett a kis arcképek festéséhez.⁷ A további levelekből kiderül, hogy Pálffy Miklós nemcsak festményről ismer-te jövendőbelijét, hanem korábban volt alkalmuk találkozni.⁸ Sőt, a magyar főúr már annyira „bejáratos” volt a Fugger családhoz, hogy meghívót kapott Mária bátyjának, Fugger Györgynek az esküvőjére is.⁹ Pálffy Miklós igazi gavallérként viselkedett menyasszonyával, a tél kellős közepén drága rózsákat küldetett Augsburgba.¹⁰

1583 márciusában Pálffy Miklós elutazott Augsburgba, ahol megkötötte a házassági szerződést leendő apósával, Fugger Márkkal.¹¹ Néhány hónappal később, 1583. június 4-én pedig megtartották a pompás lakodalmat, melyen a birodalmi arisztokrácia szá-

⁵ Pálffy Géza: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. In: *Pálffyok v novoveku*, 30–32.

⁶ Fugger Márk Pálffy Miklósnak, 1583. január 3. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 28. sz. levél, 94.

⁷ Az arckép külön érdekessége, hogy ez képezte a majdani vöröskői Pálffy-gyűjtemény első darabját. Nagyon valószínű, hogy a festő vagy Nikolaus Juvenel vagy Abraham de Hell volt – mind a ketten a Fuggerek szolgálatában álltak ebben az időszakban. Halászová Ingrid: *Die Anfänge der Porträtgalerie der Familie Pálffy auf Burg Bibersburg im 16. und 17. Jahrhundert*. In: *Die Noblesse im Bild. Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie*. Ed. Ingrid Halászová. Bratislava – Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, Vydavateľstvo VEDA, 2016. 141.

⁸ Sibylle von Eberstein Pálffy Miklósnak, 1582. december 17. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 25. sz. levél, 92.

⁹ Fugger György Pálffy Miklósnak, 1582. november 3. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 21. sz. levél, 90.

¹⁰ Fugger Mária és Sibylle von Eberstein Pálffy Miklósnak, 1583. január 30. Jedlicska P.: *Adatok*, 29. sz. levél, 95.

¹¹ Augsburg, 1583. március 10. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 33. sz. levél, 96–99.

mos tagja részt vett.¹² Az ifjú pár röviddel az esküvő után Vöröskő várába költözött, ami Fugger Mária számára egészen bizonyosan nagy változást jelentett addigi életéhez képest. Augsburg a 16. században Európa legélénkebb kereskedelmi központjai közé tartozott. Ezzel ellentétben Vöröskő várában sokkal kevesebb izgalmat tartogatott az élet egy városi forgataghoz szokott ifjú asszonynak. Ráadásul a kezdetek sem alakultak a legjobban, Mária megbetegedett himlőben és ez komolyan veszélyeztette első terhességét.¹³ A házasság legelső időszakától fogva azonban a legjobban férje gyakori utazásaitól szenvedett az asszony. Egyre inkább sokasodtak levelei, melyekben úgy fogalmazott, hogy a Pálffy Miklós „távolléte óta eltelt idő egy századként tűnik fel”.¹⁴ Néhány hónappal később azt írta, hogy „forrón vágyja Pálffy viszontlátását”.¹⁵ Hogy magányát enyhítse, kutyákkal és papagájokkal vette körül magát. És mivel nyilvánvalóan hiányzott neki a városi környezet, ha csak tehetne, elutazott Bécsbe, ahol meglátogatta rokonait, valamint Pálffy Miklós testvérét, Magdolnát, aki Rudolf Khuen de Belasy főistálló-mester felesége volt.¹⁶ Ez azt jelenti, hogy Fugger Mária viszonylag hamar megtalálta azokat az utakat, amelyek könnyebbé és elviselhetőbbé tették számára az egyedüllétet.

Pálffy Miklós, ugyanúgy, mint a korszak számos főnemese, politikai és hadvezéri feladataiból eredően az év nagy részét távol töltötte otthonától. Politikai és hadvezéri pályája továbbra is meredeken ívelt felfelé, amit Fugger Mária gazdag, előkelő és befolyásos rokonságának is köszönhetett. A végvidék stratégiai leg-

¹² A násznépről részletesen: In: Jedlicska P.: *Adatok*, 42. sz. levél, 102–103.

¹³ Fugger Márk Pálffy Miklósnak, Augsburg, 1584. július 11. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 57. sz. levél, 109–110.

¹⁴ Fugger Mária Pálffy Miklósnak, Vöröskő, 1585. február 23. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 80. sz. levél, 121.

¹⁵ Fugger Mária Pálffy Miklósnak, Vöröskő, 1584. május 1. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 80. sz. levél, 121.

¹⁶ Fugger Mária Pálffy Miklósnak, Bécs, 1584. szeptember 13., 17. és 20. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 80. sz. levél, 121.

fontosabb várainak főkapitányi posztjait töltötte be Komáromban (1584-től, majd 1594-től újra), a bányavidéki végeken (1589-től) és Esztergomban (1595-től). Ha nem hadvezéri teendői kötötték le, akkor Bécsbe, sőt Prágába kellett utaznia. Ernő főherceg udvarában a legfontosabb magyar tanácsosok egyike volt, míg II. Rudolf császár is legbefolyásosabb tanácsadói között tartotta számon.¹⁷

A fennmaradt források szerint Mária házasságának 17 éve alatt szinte minden évben várandós volt és ebből eredően megrendült az egészsége. 1595-ben annyira súlyos volt az állapota, hogy környezete attól tartott, nem éli túl a szülést.¹⁸ Ez a tény újabb okot szolgáltatott számára, hogy megpróbálja meggyőzni férjét, töltsön vele több időt. Ha neki nem sikerült elérni célját, a rokonság is segített „hazacsalogatni” Pálffy Miklóst. 1598 tavaszán, röviddel Győr visszavétele előtt, még Illésházy István, Pálffy Miklós sógora is levelet írt a hadvezérnek, hogy „siessen haza, ne hagyja egyedül asszonyomat, feleségem is [Pálffy Kata] kéri kegyelmedet és csudálja, hogy most akar elmenni mellőle”.¹⁹ Mikor egészségi állapota engedte, Fugger Mária még a végvárakba is utánaeredt férjének, pedig ott egészen biztosan kevesebb kényelem vette körül, mint Vöröskő várában vagy Bécsben.²⁰

A magyar arisztokrácia tagjai a kora újkor folyamán viszonylag ritkábban kötöttek házasságot külföldi nemesi családok sarjaival, mint a Monarchia többi részéből származó arisztokraták. A Pálffyok e tekintetben a kivételek közé tartoztak, mivel a 16. század második felétől céltudatosan a bécsi udvari arisztokrácia tagjaival házasodtak. Érdekes figyelemmel követni, milyen mértékben sajátították el egymás nyelvét a házastársak a kora újkori „kevert”

¹⁷ Pálffy: Pozsony megyéből, 862.

¹⁸ Ismeretlen levélíró, Bécs, 1595. május 5. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. Nr. 8, A. I., L. IV., F. I., Fr. 19.

¹⁹ Illésházy István Pálffy Miklósnak, Bazin, március 16. MVSR, ÚPA, A. I., L. III., F. X., fol. 100.

²⁰ Például 1591 nyarán Érsekújvárott látogatta meg férjét. Troyer Joachim Pálffy Miklósnak, Vöröskő, 1591. augusztus 28. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 747. sz. levél, 426.

házasságokban. Fugger Mária beilleszkedését a magyarországi környezetbe nagyban megkönnyítette, hogy Pozsony vármegyében a lakosság többnyelvű volt, a magyaron kívül a német, szlovák, cseh és horvát is használatos volt. Az uradalmi tisztviselők is tudtak németül – például Joachim Troyer vöröskői tiszttartó vagy Maxhendl, a pozsonyi tiszttartó.²¹ Férjével, Pálffy Miklóssal németül leveleztek, előfordult azonban, hogy magyar kifejezések is belekeveredtek a szövegbe. Pálffy például gyakran nevezte párját „mein Herz allerliebsteres babá”-nak,²² míg Fugger Mária egy alkalommal németül írt levelében azért sürgette férje hazajövetelét, mert hiányzott a „nénéknek és hűgoknak” – ezeket a szavakat magyarul írta.²³

1600. április 23-án Pálffy Miklós néhány napos betegség után elhunyt. Az ereje teljében lévő, mindössze 48 éves férj halála egészen biztosan nagy törést okozott Fugger Mária életében. Pálffy Miklós végrendelete értelmében ő lett a nyolc gyermek gyámja és „minden ingatlan birtokának úrnője legyen, míg nevét viseli”.²⁴ Hogyan tudott megbirkózni a rá háruló sokféle feladattal? A magyar történetírás számos példát említ, mikor férjük távollétében a főnemes asszonyok átvállalták a birtokok ügyeinek irányítását,²⁵ és Fugger Mária már házassága alatt is szerzett e téren tapasztalatokat.²⁶ Özvegysége első éveiben azonban bizonyosan nehezen

²¹ A Fugger Máriához intézett levelek nyelvét a következő forrásegyüttes alapján vizsgáltuk: ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. Nr. 8, A. I., L. IV., F. I., Fr. 12. – A kérdést vizsgálta Jedlicska Pál is: Jedlicska P.: *Adatok*, 747. sz. levél, 481.

²² Pálffy Miklós Fugger Máriának, Esztergom, 1594. május 30. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 8, Fr. 19. Közli: Jedlicska P.: *Adatok*, 859. sz. levél, 513–514.

²³ Fugger Mária Pálffy Miklósnak, 1585. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 85. sz. levél, 123.

²⁴ Pálffy Miklós végrendelete, Pozsony, 1596. március 30. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 933. sz. levél, 597–598.

²⁵ Tünde Lengyelová – Várkonyi Gábor: *Báthory. Život a smrt. Ottovo nakladatelství. Praha*, 2009. 101. – Rákóczi Erzsébet példáján: Benda Borbála: *Rákóczi Erzsébet, a birtokos és gazdálkodó. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Argumentum, Bp., 2019. 19–28.

²⁶ 1593 decemberében Pálffy Miklós utasította feleségét, hogy a jobbágyoktól szedje be a bort, gabonát és egyéb járulékokat. Egy évvel később pedig megkérte Máriát, hogy sürgetse a szuhai istálló elkészülését és a gabona szorgalmas behordását. Jedlicska P.: *Adatok*, 847. sz. levél, 491., illetve 861/a. sz. levél, 515.

boldogult volna, ha nem segít neki sógora, Illésházy István. A protestáns főúr kiemelkedő szerepet játszott Pálffy Miklós politikai karrierjében és magánéletében is. Majdnem minden gyermekének keresztapja volt, és feleségével, Pálffy Katával együtt gyakori vendégek voltak Vöröskőn.²⁷

Röviddel a „győri hős” halála után a legsürgősebb feladatnak az bizonyult, hogy Pozsony vármegye főispáni tisztjét biztosítsák Pálffy István, Pálffy Miklós elsőszülött fia számára. A gondot az okozta, hogy még nem érte el a nagykorúságot, mikor apja meghalt. Illésházy a háborús időkre való tekintettel mindenképpen sürgette, hogy Fugger Mária hozassa haza „Istókot” – ahogy Istvánt a családban hívták – Bécsből, és ne várja meg, míg eléri a főispáni tisztség betöltéséhez alkalmas kort, tehát a huszonnegyedik életévét. „[...] az császár levelét Pozsony váráról és az fő ispánságról valót, érsek uramnak küldtem, hogy meg olvassák: Azért, hogy mintha nekik úgy tetszett volna, míg Istók 24 esztendősen léssen, egy más fő ispán legyen, de mert hogy az ország törvénye es az császár donációja azt tartják, hogy maga esküdjék az vármegyében Istók, es az vármegye is úgy végezzék, im nem jó volna idegen kézben bocsátani az fő ispánság tisztjét, ki tudja, ki féle háború időben mi lehetne belőle, mihelyst meg hozzák ez leveleket, azonnal meg küldöm k(egyelmed) nek.”²⁸ Illésházy taktikája sikerhez vezetett, Pálffy Istvánt a somorjai gyűlésen megválasztották Pozsony vármegye főispánjának.²⁹

Sógora gazdasági ügyekben is messzemenően támogatta Máriát. Az egyik levelében elmagyarázta neki, hogyan kell számadást ké-

²⁷ A két főúr barátságáról lásd Anna Fundárková: Der katholische Nikolaus Pálffy und der evangelische Stefan Illésházy. Ein Beispiel für politische Zusammenarbeit trotz religiösen Gegensatzes am Ende des 16. Jahrhunderts. In: *Ecclesia semper reformanda. Die protestantische Kirche im pannonischen Raum seit der Reformation: Tagungsband der Schlaininger Gespräche 19. bis 23. September*. Teil I. Hrsg. Gert Polster. Landesmuseum Burgenland, Schlaining, 2017. 89–98.

²⁸ Illésházy István Fugger Máriának, Bazin, 1600. június 6. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 8, A. I., L. IV., F. I., Fr. 29.

²⁹ II. Rudolf Fugger Máriának, 1600. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 1157. sz. levél, 739.

szíteni a borról,³⁰ de a Stomfa uradalma utáni zálog kifizetésében is segítségére volt. A pénzügyekben rendkívüli tájékozottságot tanúsító főúr nem mulasztotta el megjegyezni, hogy Morvaországban akár százezer forintért is lehet birtokot szerezni.³¹ Fugger Mária és Illésházy István kapcsolattartásának figyelemre méltó fejezete, hogy a főúr szökésének első pillanatától, sőt egész száműzetése alatt sem szakították meg a kapcsolatot.³² Illésházy ellenlábasai közül többen megpróbálták Fugger Máriát eltántorítani tőle, de az aszszony nyilván sógorára hallgatott, aki a következő szavakat intézte hozzá. „Higgye k(egyelmed), hogy hamisat beszélnek énneke(m), az kik azt adják k(egyelmednek) eleiben, hogy én az k(egyelmedet) magam hasznára akarná(m) fordítani, hála Istennek nincsen szükségem arra, mint azoknak, az kik egyfélét beszélnek k(egyelmednek).”³³ Mivel az Illésházys és Pálffys birtokügyei a rokoni kapcsolathoz fogva sok szálon összefonódtak, a perbe fogott mágnás már 1603. november 13-án igyekezett sógornőjét megnyugtatni, hogy neki semmiféle bántódása nem esik az események következtében: „Feleségemnek ki levelet adott volt az marháról kitth k(egyelmed) kezében adott volt eő, és ne(m) én, immár el is vitte onnan, az mint neke(m) monta, ennek ott semmijen sinch k(egyelmednek).”³⁴

³⁰ Illésházy István Fugger Máriának, Bazin, 1600. augusztus 2. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 8, A. I., L. IV., F. I., Fr. 33.

³¹ Illésházy István Fugger Máriának, Trencsén, 1603. május 5. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 8, A. I., L. IV., F. I., Fr. 49.

³² Illésházy István perének előzményei már 1599-ben elkezdődtek, mivel korának egyik legsikeresebb birtokszerzője volt, és ez mind az örökösen pénzzavarokkal küzdő udvar, mind ellenfeleinek szemet szűrt. Perbe fogásának kiváltó okát a mezővárosi birtokjognak és az új szabad királyi városok létesítése, konkrétan Modor és Bazin, körüli országgyűlési viták váltották ki. Miután Illésházy meg akarta akadályozni a városok megváltását, 1603. szeptember 19-én a pozsonyi bíróság elfogadta az elmarasztaló királyi határozatot ellene, minekután a főúr Lengyelországba szökött. Pálffy Kata leveleskönyve, 34–35.

³³ Illésházy István Fugger Máriának, Tavarnok, s.d. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 8, A. I., L. IV., F. I., Fr. 49.

³⁴ Nagy valószínűséggel itt Bazin és Szent György uradalmairól van szó, ezeket Pálffy Kata már 1600-ban Pálffy Miklós fiaira fratta. – *Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez. 1602–1606*. S. a. r., tanulmánnyal bev. Ötvös Péter. Scriptum, Szeged, 1991. 10.

Ha személyesen nem tudta Illésházyval tartani a kapcsolatot, Fugger Mária igyekezett más forrásokból híreket szerezni felőle. Aranyossy Pál a következőkről tudósított: „...Illésházy Uram még ez ideig Hodolinban³⁵ volt, asszonyom az felesége is ott vagyon. Az fejedelem embere senki nem volt még ott ez óráig, az morvai urak biztatták, hogy az magyar ország sententioia nem szolgál az ő országukban, még reménység vagyon felőle, hogy meg kegyelmez az fejedelem néki, az országis mellette fog ha gyűlés lészen, és supplicálni fog érette, hogy nem ország törvénye szerént adták reá az sententiát.”³⁶ Fugger Mária végig kitartott Illésházy István mellett a száműzetés nehéz éveiben, pedig a kapcsolattartás egészen bizonyosan nem kis kockázattal járt az özvegy számára. Magatartásával kiérdemelte Illésházy bizalmát, aki 1605-ben arra kérte feleségét, Pálffy Katát, hogy leveleit adja át Fugger Máriának megőrzésre.³⁷

Fugger Mária férje kivételes politikai és hadvezéri karrierjének köszönhetően nemcsak a rokonság körében, de a Habsburgok bécsi és prágai udvaraiban is hatalmas pártfogókra lelt. II. Rudolf 1600. május 1-jén kiadott mandátumában biztosította „császári és királyi kegyelméről, oltalmáról és elismeréséről”.³⁸ Fugger Mária mint a „győri hős” özvegye különleges státuszt élvezett, nem csoda, hogy férje mítoszát igyekezett minden eszközzel fenntartani. A pozsonyi Szent Márton-dóm oldalfalán síremléket emeltetett Pálffy Miklósnak, mely hadvezéri pózban ábrázolja a főurat. 1605-ben pedig megbízta Istvánffy Miklóst, hogy készítse el a Pálffy család genealógiáját, annak érdekében, hogy a família hírneve és dicsősége fennmaradjon.³⁹

³⁵ Csehül Hodolín, németül Göding, város Dél-Morvaországban, várát és uradalmát Illésházy 1602-ben szerezte meg. *Pálffy Kata leveleskönyve*, 34.

³⁶ Aranyossy Pál Fugger Máriának, Pozsony, 1603. november 15. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 8, A. I., L. IV., F. I., Fr. 62.

³⁷ Illésházy István Pálffy Katalinnak, 1605. április 11. In: *Pálffy Kata leveleskönyve*, 71.

³⁸ II. Rudolf császár Fugger Máriának, Prága, 1600. október 10. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 1154. sz. levél, 738.

³⁹ Kiss Erika – Viskolcz Noémi: Pohreby Pálffyovcov v ranom novoveku. In: *Korunovacie a*

Fugger Mária több mint négy évtizeden keresztül viselte az özvegyiséget. A kora újkorban egyáltalán nem volt szokatlan, hogy az asszonyok az egyedüllét mellett döntöttek, számos előnyük származott ugyanis ebből az élethelyzetből. Mindannyian az elit tagjai voltak, anyagi helyzetük, tekintélyük, erős, akaratos jellemük, rokonságuk és magas pártfogóik tették számukra lehetővé az özvegyiség megtartását. Volt, aki azért nem házasodott újra, mert rossz tapasztalatokat szerzett a házaselet folyamán, de sokan akadtak olyanok is, akik élvezték az arisztokrata asszonyok mozgásterét. Ráadásul, hasonlóképpen, mint Európa más területein, az özvegyiség Magyarországon is tiszteletre méltó státuszt adott az arisztokrata nőknek, valósággal kultuszt építettek köré. A látszólag önként vállalt, gyakran évtizedekig tartó egyedüllétnek azonban volt egy praktikus oka is. A férjek végrendeletében gyakran szerepelt az a megkötés, hogy az özvegyek addig élvezhették csak az örökséget, míg az elhunyt férj nevét viselték. Az arisztokrata családok ugyanis mindennél fontosabbnak tartották a családi vagyon védelmét, annak egyben tartását. Ha a feleség újból férjhez ment, megtörténhetett, hogy az apa végakarata nem teljesült.⁴⁰

Fugger Mária békésen és háborítatlanul töltötte özvegyiségének éveit, beleszokott a családfő szerepébe. Fiait, Istvánt, Jánost, Pált és Miklóst külföldi iskolákban (Bécsben, Olmützben, Ingolstadtban és Itáliában) taníttatta.⁴¹ Az özvegy követte a Pálffyak sikeres házassági stratégiáját, mind a nyolc gyermeke magas rangú arisztokratával kötött házasságot. Ezek között is kiemelkedő

pohreby. Mocenské rituály a ceremonie v ranom novoveku. Szerk. Tünde Lengyelová – Pálffy Géza. *Historický ústav Filozofického výskumného centra Maďarskej akadémie vied, Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku*, Bp. – Békéscsaba, 2016. 138.

⁴⁰ Horn Ildikó: *Nemesi árvák. „adott Isten hozzánk való szeretetéből egy kis fraucimmereket nekünk. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. Péter Katalin. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. 64–65.

⁴¹ A Pálffy ifjak külföldi tanulmányairól: Anna Fundárková: *Study Tours of Aristocrats of Upper Hungary. The Significance of Kavalierstour in the Pálffy Family in the 16th and 17th Century.* In: *A multiethnic Region and Nation-State in East-Central Europe.* Ed. László Szarka. Columbia University Press, New York, 2011. 64–91.

volt Pálffy Katalin házassága Forgách Zsigmond náddal, míg Pálffy Zsófia Maximilian von Trauttmansdorffhoz, a Titkos Tanács jövődöbeli elnökéhez és a Habsburg Monarchia kiemelkedő diplomatájához ment feleségül. A legidősebb fiú, Pálffy István Susanne von Puchheim udvarhölgyet vezette oltárhoz, míg a legfiatalabb Pál mesésen gazdag unokatestvérét, Khuen de Belasy Franciskát vette el.⁴²

A források tanúsága szerint Fugger Mária 1643 júniusában hunyt el, ez derül ki fiának, Pálffy Jánosnak a leveléből is: „Tegnap megindulván Posonbul érkeztem ide Szuhára egy órákor, mivel hogy holnap léssen anniversariuma az szegény Istenben el nyugot asszonyom Anyánk halálának, akarám k(egyelmednek)k értésére adnom, mint hogy egész esztendő által es egész jószágban lévő papokkal úgy rendeltem volt, hogy minden nap az ünnepek kívül az várba két misét szolgáltatassak [...]”⁴³ Pálffy Pál 1645 januárjában keltezett levele azonban arról tanúskodik, hogy az édesanyja még nem volt eltemetve. „Ez ideigh való méltó mentségét” a családnak állítólag Forgách Ádám okozta, aki nem volt hajlandó kiadni Fugger Mária végrendeletét. Ez az akadály azonban időközben elhárult, „mivel a testamentom meg vagyon”. Maradt tehát egy következő indok, mely az anyagiakra vonatkozott, mivel Pálffy szerint „könnyű penig el temetni az szerint, mint maga parancsolja, csak azt quod az principali, hogy Forgách uram a pénznek szerit tegye, a kinek édes bátyám uram idején kell írnia, mivel ő kezében vagyon a jószág, és ő tartozik ezt mindenképpen exequálni, kiket üdvözült asszony anyánk parancsolt”.

A korszakban mindenképpen szokatlan volt, hogy egy előke-

⁴² A Pálffyok házassági politikájáról: Anna Fundárková: *Barokový aristokrat*. Vydavateľstvo VEDA, Bratislava, 2018. 49–70.

⁴³ Pálffy János Pálffy Istvánnak, Szuhára, 1644. június 5. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 9, A. I., L. IV., F. VII, Nr. 6. – Idézi: Jedlicska Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy család okmánytárából 1401 – 1653. Gróf Pálffyok életrajzi vázlatai*. Stephaneum Nyomda, Bp., 1910. 383.; Kiss E. – Viskolcz N.: *Pohreby Pálffyovcov*, 144.

lő arisztokratát három évig ne temessenek el.⁴⁴ A halogatás okát Fugger Mária végrendeletét olvasva sem könnyű felderíteni. Hét évvel a halála előtt, 1536-ban úgy rendelkezett, hogy „temetése a lehető legegyszerűbben végeztesen, holttestét mielőbb eltakartíttassák és tartsanak érte a Szent Márton Dómban szentmisét.” A temetés költségeire 5625 forintot hagyott hátra.⁴⁵ Végrendelete végrehajtójaként lányát, Pálffy Katalint jelölte ki, ő azonban 1643-ban már nem élt, így fiára, Forgách Ádámra hárult a feladat, hogy a végrendeletben foglaltakat teljesítse. Eddig feltáratlan oknál fogva azonban nem követte Fugger Mária utolsó akaratát. Ezzel a családjának is nagy gondot okozott, a „rossz nyelvek” országszerte terjesztették az előkelő grófi család szégyenét.⁴⁶

A családi vita Fugger Mária temetési szertartása körül egészen 1646 márciusáig húzódott, mikor is – nyilván egy járvány következtében – Pálffy István és Pálffy János elhunyt. Májusban került sor a temetésükre a pozsonyi Szent Márton-dómban. Ezen alkalommal végre Fugger Máriát is örök nyugalomra helyezték, még hozzá kívánságával ellentétben Pálffy Pál egy pompás kivitelezésű *castrumdolorist* is építtetett ezen alkalomra. A remekmű alkotója Filiberto Lucchese császári építész volt. Sajnos a *castrumdoloris*ról nem maradt fenn korhű ábrázolás.⁴⁷

Pálffy Miklós a 16. század egyik legsikeresebb magyarországi házasságát kötötte Fugger Máriával.⁴⁸ A kora újkorban a házasság politikum volt, kettejük frigye is egy üzleti tárgyalás eredményeképpen jött létre. Fugger Mária a fennmaradt levelek tanúsága

⁴⁴ Uo. 145.

⁴⁵ Fugger Mária végrendelete, 1536. március 26. In: Jedlicska P.: *Adatok*, 1160. sz. levél, 740 – 742.

⁴⁶ Pálffy Pál Pálffy Istvánnak, Bécs, 1645. január 20. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, Kt. 9, A. I., L. IV., F. VII, Nr. 277. – Idézi: Jedlicska P.: *Eredeti*, 789. sz. levél, 393.

⁴⁷ Kiss E. – Viskolcz N.: *Pohreby Pálffyovcov*, 145–148.

⁴⁸ Pálffy Géza: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar-arisztokráciában a 16–17. századfordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. *Századok* 4 (2009) 861.

szerint azonban megpróbálta a legtöbbet kihozni ebből az élethelyzetből. Nem volt hajlandó belenyugodni férje gyakori távolléteibe, követelte, hogy töltsön vele több időt, és ezt a célját legtöbbször el is érte. Özvegysége hosszú évtizedei alatt is helytállt, rokonai és hatalmas pártfogói támogatásával sikeresen kezelte a rá bízott vagyont, és gondoskodott gyermekei jövőjéről. Bár férjéhez nyilvánvalóan mélyen kötődött, igazából a nélküle töltött évtizedekben bontakoztak ki igazán a benne szunnyadó képességek. A határozott és rátermett Fugger Máriát méltán sorolhatjuk a Pálffy család kiemelkedő asszonyai közé.⁴⁹

Duchoňová Diana

Női családi szerepek: menyasszony, feleség, anya. A női kommunikáció színterei a nemesi családokban

Bár a nemesasszonyoktól elsősorban azt várták el, hogy gyermekeket szüljenek, főleg fiúörökösöket, valamint hogy gondoskodjanak a családról, sokuk élete több volt ennél. Férjük pozíciója, tisztségei és kötelezettségei szabták meg a feleségek iránt támasztott követelményeket, akiknek alkalmazkodniuk kellett a változó körülményekhez, helyt állnia társaságban, képviselni férjüket és annak nemzetségét a nyilvános és társasági életben is. Művelt feleségnek azt tartották, aki tudott írni és olvasni, így férjének büszkesége volt. Az írás-olvasás tudása hovatovább szélesebb körökben számított megszokott jelenségnek, néha épp a férjek kezdeményezésére, mert így a levélváltás sokkal bensőségesebb, intimebb lehetett. A férj pontosabb instrukciókat írhatott, így az sem történhetett meg, hogy az uradalmi tisztviselők eltitkolták a parancsot. Az ilyen információközlés fordított irányban is működött, a feleségektől a férjeknek. Találkozunk viszont olyan véleménnyel is a férjek részéről, hogy a hosszú és keserves levélírás főfájást okozhat a nőknek. Ezért a levelekben gyakran megelégedtek azzal, ha megcsodálhatták feleségük aláírását. Hivatalos leveleket ezért az íródeáknak kellett tollba mondani, a személyesebbeket az udvar női képviselőinek.¹

⁴⁹ A tanulmány elkészültét a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (Historický ústav Slovenskej akadémie vied) APVV - 15-0349 „Individuum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese” projektje támogatta.

¹ Lásd például Wunder Heide: „*Erist die Sonn', sieist der Mond*”. *Frauen in der Frühen Neuzeit*. C.H. Beck Verlag, München, 1992; Beatrix Bastl: *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2000; Beatrix Bastl: *Zur Sozialen Identität der Adelligen Frau: Ihre Ausdrucksformen an kleinen Höfen*. In: *Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum (von Ende des 16. bis zum Anfangs des*

Azt, hogy miként változott a kommunikációs kultúra és a kapcsolati hálózat a 17. századi arisztokrata asszonyok környezetében és egyes szerepeikben (menyasszony, feleség és anya), Nyáry Krisztina (1604–1641) levelezésén keresztül mutatjuk be, amit anyósával, Czobor Erzsébettel (1578–1626), második férjével, Esterházy Miklóssal (1583–1645), valamint egyik leányával, Thurzó Erzsébettel (1621–1642) folytatott.

Nyáry Krisztina és Czobor Erzsébet levelezése: meny és anyós

Nyáry Krisztina 1604. október 31-én született Kisvárdán, Nyáry Pál és Várday Katalin gyermekeként. 1618-ban Thurzó György (1567–1616) nádor fiához, Thurzó Imréhez (1598–1621) ment férjhez. Imre váratlan halála után (1621. október 19.) 1624-ben hozzámment az akkori országbíró és későbbi nádor Esterházy Miklóshoz. 11 gyermeknek adott életet: Thurzó Imrétől két leánya született (Erzsébet és Krisztina, aki apja halála után született meg), illetve 9 gyermeknek Esterházy volt az édesapja. Krisztina Ferenc fiának szülésébe halt bele Semptén, 1641. február 17-én.²

19. Jahrhunderts). Red. Kropf Rudolf – Gerald Schlag. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Band 98, 21–38.; Beatrix Bastl: Das österreichische Frauenzimmer. Zur Rolle der Frau im höfischen Fest- und Hofleben 15. bis 17. Jahrhundert. In: *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, České Budějovice, 2000. 79–105.; Paravicini Werner: Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. In: *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. Werner Paravicini – Jan Hirschbiegel. Band 11. Stuttgart, 2000. 13–28.; Pavel Král: Žena vešlechtických testamentech v 16. a 17. století. In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno, 2001. 157–167.; Fábri Anna – *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Várkonyi Gábor. Argumentum, Bp., 2007; *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Ed. Lengyelová Tünde. AEP, Bratislava, 2004.

² Lásd Diana Duchoňová: *Palatín Mikuláš Esterházy: dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*. Veda, Bratislava, 2017, 80–85; Duchoňová Diana: Az Esterházyak – út a magyar politika csúcsára. In: *Az Esterházyak frankói ifjabb ága*. Mesto Senec, Senec, 2017, 12–39.; Diana Duchoňová: Smútočné obrady žien a detí z rodu Esterházyovcov v 17. storočí. In:

Nyáry Krisztina és anyósa, Czobor Erzsébet levelezését kronológiai szempontból három fázisra oszthatjuk, ami a tartalom változására is hatással volt:

1. fázis: 1618–1621, amikor Thurzó Imre felesége volt;
2. fázis: 1621–1624, amikor Thurzó Imre özvegye volt;
3. fázis: Esterházy Miklóssal kötött házasságától (1624. július 21.) Czobor Erzsébet 1626. márciusi haláláig.

Az első fázisban a levelek többsége rövidebb, tartalmuk formális, elsősorban az egészségi állapotról értekeznek és üdvözléseket tartalmaznak a Czobor Erzsébet körüli női társaság tagjai számára, legfeljebb csak említések tartalmazzak az anyósnak küldött vagy tőle kapott ajándékokról.³ Említésre érdemesek a megjegyzések, amelyekkel Czobor Erzsébetet informálta a gazdasági ügyekről, például a biccsei majorok jó állapotáról.⁴ A levelekből megtudjuk, hogy Krisztina fürdőben volt, vagy értesülünk esetleges egészségügyi panaszairól (például hasfájásról).⁵ Imre hirtelen halála után néhány hónappal született meg Krisztina második kislánya, Krisztina.

Özvegyiségének időszakából származó levelei már sokkal hosszabbak és az udvariassági frázisokon kívül aprólékosabban tudósítanak a Krisztina körüli dolgokról. Nyáry Krisztina már röviddel a második kislány születése után elhagyta a zsolnalitvai várat, gyermekeit anyósa felügyelete alatt hagyta, és anyjához, Várday Katához költözött a Szabolcs megyei Kisvárdára. Ez viszonylag távol esett Zsolnalitvától. Hogy mi készítette Krisztinát erre a lépésre,

Koronaváció a pohreby: mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku. Historický ústav Filozofického centra Maďarskej akadémie vied: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Bp. – Békéscsaba, 2016. 167–190.

³ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči (ŠA Bytča), Oravský komposesorát – Thurzovská korešpondencia (OK-TK), doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez 1619. május 2. Rajecz; 1619. május 5. Rajczihévíz; 1619. május 11. Rajecz.

⁴ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., NyáryKrisztina levele Czobor Erzsébethez 1619. május 2. Rajecz.

⁵ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., NyáryKrisztina levele Czobor Erzsébethez 1619. május 2. Rajecz; 1619. május 11. Rajcz; 1619. május 30. Rajecz.

kiderül a Czobor–Várday–Thurzó rokonság további levelezéséből. A Biccseről címzett, 1622. április 14-én keltezett levélből kitűnik, hogy Krisztina egészen 1622 augusztusáig itt tartózkodott, amikor is felbontották Thurzó Imre végrendeletét.⁶ Várday Kata, Krisztina édesanyja, felutazott Királyhelmecről és Szucsányban szállásolta el magát (ekkor a Nyáry család birtokolta), hogy lánya közelében lehessen a fontos pillanatban. Úgy látszik, feltételezte, hogy közvetlenül a végrendelet felolvasása után lányát, annak gyermekeit és hozományát hazaviszi saját birtokára. A testamentum szerint a félárvak gyámja Czobor Erzsébet lett, aki teljesen átvette a gyermekek nevelése felett a felügyeletet, beleértve a jövőbeli házassági stratégiák kérdését. Krisztina a zsolnalitvai várban feleslegesnek érezte magát, özvegységében a gyámság elvesztésével teljes mértékben anyósa kezébe került. Anyja levélben azt javasolta Czobor Erzsébetnek leánya helyzetének megoldására, hogy Krisztinát hazavinné, míg a gyermekeket nevelésre a bécsi császári udvarba küldenék. A meny és anyós közötti kapcsolat kapcsán nem szabad figyelmen kívül hagyni azt se, hogy Thurzó Imre után terjedelmes birtokok maradtak. Az öt váruradalom igazgatását nagymértékben Czobor Erzsébet végezte már 1616 óta, amikor férje, Thurzó György meghalt.

A kommunikáció Krisztina és Erzsébet között rutinos formális információkra csökkent a saját, valamint a család, udvari emberek és rokonok egészségi állapotáról, mindennapi ügyek intézéséről, de a politikai helyzetről is az országban (Krisztinát bátyja, Nyáry István tájékoztatta, aki szabolcsi főispán és katonai parancsnok volt). Ilyen hangnemben folyt a kommunikáció egészen Krisztina eljegyzéséig Esterházy Miklóssal.

Czobor Erzsébet informátorainak köszönhetően előbb tudott a tervezett kapcsolatról menyé és Esterházy Miklós között, mint ahogy azt Krisztina közölte vele. Kellemetlenül érintette nemcsak

⁶ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez 1622. április 14. Bitcse.

a férjjelölt kiléte (Habsburg-párti katolikus, nem nagyon elismert a magyar arisztokrácia körében alacsony származása miatt), de főleg az a tény, hogy menyé még csak ki sem kérte véleményét, és nem kérte jóváhagyását sem. Krisztina, mivel nem volt tudomása arról, hogy anyósa már mindenről értesült, nem értette, miért hallgatott el: „Édes asszonyom aniam mint hogy Nagyt felöl rigen semmi hirt nem halotam, kirem Nagot, hogy Nagot irjon ennekem a Nagot egiszegem felöl, azon kipen azon szerelmes gyermekim feköl.”⁷ Tovább folytatta: „Édes szerelmes asszoniomianiam, mivel hogy az Ur Isten három dolgoth maganak valasztot azon közül egyketh a szent hazasaghot, mivel hogy azirt az Ur Istenek rendelisinek akaratianak senki elene nem elhath, azirt hogy mivel szerelmes aszoniomianiamnak, kedves atiamfiainak egi uttezeth az en szerencsim, kitth az en Istenem, az en giamontalan arva alapotomban nekem mutatot, köttelestem azirt magamoth az szent hazassagr, az Tekinteles és nagos Groff Eszterházi Miklos Uramnak szerencsimet alapotomoth a, hogy Nagod meg erczie, nem másoktol hanem én levelem által.”⁸ Czobor Erzsébet válasza viszonylag éles volt. Tudatta, hogy már másoktól értesült a változásról. Kétségbevonta Krisztina állítását, hogy a frigy anyja és a rokonok kívánsága, és arra hivatkozott: eszébe juthatott volna, hogy az előző évben, amikor a generális (Esterházy Miklós) Thurzó Kristóf özvegyét (Erdődy Zsuzsannát) akarta feleségül venni, anyja és nagynénje mennyire felháborodtak, és amikor Czobor Erzsébetnél voltak, miket beszéltek róla.⁹ De ha már ez tetszik nekik és neki, ők tudják... A levelekben az esküvői készülődésekről esik szó (Krisztina jelentette, mikor érkezik Szucsányba, ahol a lakodalmat

⁷ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez, 1624. április 20. Királyhelmec.

⁸ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez, 1624. április 20. Királyhelmec.

⁹ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez, 1624. május 1. Zsolnalitva vára (Lietava).

tartották, továbbá az eltávozást Szucsányból és az ifjú ara érkezését az „új otthonba” Kismartonba). Fontos téma volt Krisztina (Imrétől kapott) nászajándékának kiadása, amelyet Erzsébet kezelt.¹⁰ Krisztina, aki eddigi leveleiben anyósához mindig nagy tisztelettel, alárendeltséget kifejezve írt, fokozatosan kezdte megváltoztatni stílusát, és egyre gyakrabban tett határozott kijelentéseket. Talán az esküvői készülődésekkel kapcsolatos gondok jogosították fel az ilyen nyilatkozatokra: „Meghertettem az Nagyod levelet, mellielhogi Nagdmagath es engemetis most terhellien nem goldoltam. Minthogi annakokaert most a mint Nagnak nilvanvacion nekem is mas foglatossagim vannak. Kerem Nagat ezzel ne farassza most se magath se engem...”¹¹

Amíg az esküvő volt a levelek fő témája, Nyáry Krisztina nagyon keveset ír a gyermekekről, akiktől távol volt. Általában csak üdvözölte őket az írás végén vagy formálisan érdeklődött irántuk a levelek kezdetén vagy végén, és kérte anyósát, írjon a saját és a kislányok egészségéről.¹² Ugyanakkor rendkívül megnőtt az érdeklődése a gyermekei iránt az Esterházyval kötendő esküvő közeledtével. Az esküvő után elkezdett ajándékokat küldözgetni a lányoknak. Mi okozta ezt a változást? A gyerekek, mint már említettük, fontos „eszközök” voltak a házassági politikában, amiről Esterházy, aki „mestere” volt ennek a művészetnek, nem feledkezett meg. „Ha mód es alkalmatosság lehetet volna benne, Nagyt mint Aszszoniom Nenemmel ő kegyvedgiut örömet meg latogattuk volna, holot az edes giermeczkeim io egessegben leteketis mind ketten kedvessen neztuk volna, de minthog iu giteczet, hofi most Nagdot ne terhelliuk oda menetelwunkel, szandekunkot meg valtoz-

¹⁰ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez, 1624. július 18. Szucsány; 1624. július 20. kúria Teplicz (Teplička nad Váhom).

¹¹ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez, 1624. július 20. Szucsány.

¹² ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez, 1624. május 18. Kísvárda; 1624. június 27. Kísvárda.

tatvan oda menetelwnkot most jobalkolmatossagra hallasztottuk, s az en szerelmes giermeczkeimnek én valami köntösre valo ezközöthkwldöttem, s ő kegye az en szerelmes Uram is kwldöt nekik ket aranilanczoczkát, engedgie Isten vizsellyek egessegben.”¹³

A házasság megkötése utáni időszakban Krisztina levelei már csak két témára korlátozódtak: az első hónapokban a ládáinak elszállítására Zsolnalitva várából és a többi időben,¹⁴ egészen Czobor Erzsébet haláláig napirenden voltak a kérések a gyermekek kiadására a gyámságból (ezt a harcot elsősorban Esterházy vívta a Thurzó-örökség miatt). A levelekben minduntalan kérte anyósát, hogy adja ki a kislányokat, ha nem is mind a kettőt, akkor legalább az idősebb Erzsébetet.¹⁵ Czobor Erzsébetnek lányai, Borbála, Zsuzsanna, Ilona, Katalin és Mária is tanáccsal szolgáltak, amit Krisztina levélben meg is köszönt.¹⁶ Az anyóssal folytatott harc a gyermekekért Erzsébet halálával, 1626-ban ért véget.

Nyáry Krisztina és Esterházy Miklós levelezése: feleség és férj

Amikor Nyáry Krisztina másodszor férjhez ment, Esterházy Miklós már fontos funkciót töltött be: országbíró volt. Egy évre rá 1625-ben nádorrá választották, tehát a magyar nemesség legfontosabb képviselője lett, az uralkodó helyettese az országban.¹⁷ Krisztinának alkalmazkodnia kellett férje társadalmi helyzetéhez, vagyis a

¹³ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez, 1624. július 27. Zsolna.

¹⁴ ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Czobor Erzsébet levele Nyáry Krisztinához, 1624. július 26. Zsolnalitva vára (Lietava); Nyáry Krisztina levele Czobor Erzsébethez 1624. július 27. Kismarton; Czobor Erzsébet levele Nyáry Krisztinához 1624. augusztus 18. h. n.

¹⁵ ŠA Bytča, doboz. 35, fasc. 1020., Nyáry Krisztina levele Thurzó Borbálához, 1626. január 1. Kismarton.

¹⁶ Például ŠA Bytča, doboz. 26, fasc. 819., Nyáry Krisztina levele Thurzó Borbálának, 1626. január 1. Kismarton.

¹⁷ D. Duchoňová: *Palatin Mikuláš Esterházy*, 36–76.; Pálffy Géza: Pozsonymegyéből a Magyar

közös gyermekek nevelésén kívül további kötelességeknek kellett eleget tennie. Eleinte passzív volt, nem volt hozzászokva a mozgalmasság élethez és néhány tevékenységhez, amelyeket az új helyzet követelt tőle. Férje a levelekben panaszkodott is emiatt, de egyúttal tanácsokkal látta el: „Reád penig édes fiam nekem panaszom vagyok, mert nem akarsz semmi gondviseléssel reánk lenni. Nádasdiné asszonyom [Révay Judit, Nádasdy Pálné] pedig tegnap ittben volt [Sopronban], és meg nézte ura szállását s szép és jó alkalmazatosságot szőrzött neki, s mindeneket elrendelvé meg menyárgat vissza ment. Kárpitokot, ágyakat mind maga rendelt el. Ez volna im a módja fiam a dolognak. De talám van még ott kinek kedveskedni, s mi már az öregember számban lévén, míg élünk, éljük, a mint elhetünk. A többi a panasznak másszora hagyom édes fiam.”¹⁸ Kommunikációjuk eleinte Krisztina oldaláról inkább formális volt, leginkább az egészség kérdéseiről tudósított. Csak később kezdtek megjelenni a reprezentációval kapcsolatos témák, látogatók fogadása, kisebb dolgok küldése férjének, udvari kötelességek vagy gazdasággal kapcsolatos ügyek: „Édes fiam, szántsatok, vessetek, építsetek, és jó gazdasszonynak hivatalját kövessék, hogy – Isten haza vivén – ne panaszkodhassék a gazda hon nem létéről” – írta Esterházy Miklós.¹⁹ Utasította feleségét az egyes gazdasági ügyek megoldására, például a bor eladásánál, amikor tisztviselő segítségével kellett intézkedni, de a pénzt a feleségnek kellett átvenni.²⁰ Hasonló instrukciók rendszeresen jelentek meg, mivel a birtokok igazgatása az országos méltóságokat betöltő férfiak gyakori távolléte miatt a feleségekre hárult. Krisztinának férjét a reprezentációs

alkalmakkor is helyettesítenie kellett: „Azonban ha ki vendégetek megyen édes fiam, légy mind gazda s mind gazdasszony. Ha bor itallal nem bírál velők, igazíts utánunk.”²¹ Tudósította Krisztinát a magyarországi aktuális politikai helyzetről, az országgyűlés üléseiről, a nagyszombati oktavális törvényszéki ülésekről, fogadásokról az uralkodónál, hadászati műveletekről az országban, de más arisztokraták vagy familiárisok és ágensek tevékenységéről is (beleértve a rágalmozásokat).²² A privát levelezés keretén belül ezek a témák váltakoztak a családdal kapcsolatos tudósításokkal.

Nyáry Krisztinának tudósítania kellett férjét saját és gyermekeik egészségi állapotáról. Ez egyáltalán nem volt formális része kommunikációjuknak, mert Esterházyt komolyan érdekelte egészségi állapotuk, és a lehetőségek szerint tanácsot is adott, milyen gyógyszert kell a gyermekeknek beadni, hogyan kell őket gyógyítani. Megjegyzendő, hogy Esterházy az évek során rengeteg ismeretet sajátított el a gyógyítás tudományából, és gyakran konzultált orvosokkal is. Krisztina aprólékosan beszámolt egészségéről a terhességei alatt is, illetve a felkészülésről a szülésre és ennek időpontjáról.²³ A levelekkel ajándékokat küldözgettek egymásnak, főleg élelmiszert (gombát, halakat, gesztenyét, perecet, uborkát, retket, szarvast, pulykát, szőlőt, kajsziabarackot, narancsot, bort, gyógyvizet a fürdőkből), virágot (rózsát), drága anyagokat, de sok apró aranyékszert és szenttárgyat (például egy kis oltárt) is.²⁴

Az 1624-től 1640-ig tartó évek folyamán látványos fejlődést érzékelhetünk a Krisztina és férje közötti kommunikációban, főleg azután, amikor Esterházy felhagyott felesége dorgálásával és

Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. *Századok* 4 (2009) 853–882.

¹⁸ Merényi Lajos: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Történelmi Tár* 1901. 372–373. Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához, 1625. október 10. Sopron.

¹⁹ Például Merényi L.: Esterházy Miklós levelei, 501. Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához 1635. március 25. Komárom.

²⁰ Például Merényi L.: Esterházy Miklós levelei, 486. Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához 1628. július 16. Pápa.

²¹ Merényi L.: Esterházy Miklós levelei, 508. Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához 1635. július 12. Kismarton.

²² Például Merényi L.: Esterházy Miklós levelei, 56. Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához, 1631. november 10.

²³ Lásd Diana Duchoňová: „O svoje zdravie maj usilovnú starost’”. *Prevenencia a liečba chorôb na esterházyovskom dvore v 17. storočí. Theatrum historiae* 11 (2012) 81–98.

²⁴ Például Merényi L.: Esterházy Miklós levelei, 488. Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához 1628. július 27. Tarcsa.

állandó figyelmeztetéseivel, amint azt a házasság első éveiben tette. A másik oldalon viszont – más arisztokrata asszonyokhoz viszonyítva – Krisztina kevésbé volt „cselekvő” például a gazdasági ügyekben. Férje hosszú távollétei alatt talán egyszer sem informálta őt valamelyik uradalom állapotáról. Kérdés, hogy Esterházy ezt követelte-e tőle, vagy teljes mértékben megbízott a tiszttartók jelentéseiben. Krisztina a levelek tanúsága szerint olyan feleség volt, aki a családdal és a gyermekekkel törődött, mindent megtett, amit férje kért, tehát a szófogadó feleség mintaképe.

*Nyáry Krisztina és Thurzó Erzsébet levelezése:
anya és leány*

Nyáry Krisztina mindkét házasságából 11 gyermek született, hagyatékában azonban csak elsőszülött lányához, Thurzó Erzsébethez írt levelek maradtak fenn. Második gyermeke Thurzó Imrétől még gyermekkorában elhunyt, az Esterházy Miklóstól származó gyerekek pedig még túl kicsik voltak a levelezéshez [a legidősebb fiú, László (1626–1652) anyja halálának idején még csak 15 éves volt]. A levelezés Krisztina és Erzsébet között az 1639–1640-es évekből maradt fenn, és az Erzsébet esküvőjétől az anyja haláláig tartó időszakot öleli fel.

Anya és lánya levelei egyaránt rövidek, legtöbbször a saját, a férj vagy a többi gyerek egészségi állapotát tárgyalják. Említik a küldött ajándékokat (gyümölcsöket, édességeket, halat, kabátot, nyakláncot, báránycát/*Agnusdei*) vagy az udvarban történt eseményeket, búcsúkat, esküvőket.²⁵ Az összes levél közül éppen

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 123 Esterházy Miklós nádor iratai IV. Családi levelezés – MNL OL P 123 IV., 4695. mikrofilm 638 cs. 20. g Esterházy Istvánné, Thurzó Erzsébethez intézett levelek, Nyáry Krisztina levele Thurzó Erzsébethez 1639. szeptember 9. Kismarton; 1640. augusztus 8. Szempte; 1639. január 14. Kismarton; 1639. március 21. Kismarton; 1639. november 22. Szempte.

az anya és leánya közöttiek a legbensőségebbek.²⁶ Bizalmas információkat is tartalmaznak, például a terhességgel kapcsolatos problémákat (hasfájás, nehéz lábak az utolsó hónapokban, a bába kiválasztása). Találunk itt különféle tanácsokat és ajánlatokat, például a fürdők látogatásáról a terhesség alatt.²⁷ Az egészségi állapottal kapcsolatos kérdések itt nem olyan formálisak, mint a korabeli levelezésekben általában (és amit például a Czobor Erzsébettel folytatott levelezésben láttunk). Kitűnik, hogy Krisztina nagyon kötődött a családjához, lányával nagyon közeli kapcsolata volt; ahogy levelében megírta, örült, hogy az esküvő után sem feledkezett meg anyjáról és gyakran írt neki. Ha a család ketté is vált, arra törekedtek, hogy legalább a nagyobb egyházi ünnepek-kor együtt lehessen az összes családtag.²⁸

Összefoglalás

Anya és leánya levelezését olvasva meglepőnek tűnhet, hogy ugyanaz a Nyáry Krisztina a címzett és a szerző, aki majdnem 18 évvel korábban elhagyta két apró gyermekét és anyjához szökött Kisvárdára. Még ha első férje, Thurzó Imre halála után nem is ő lett gyermekei gyámja, semmi sem gátolta abban, hogy anyósánál maradjon a gyermekeivel együtt. Lehet, hogy így is történt volna, ha az anyós és meny viszonyába nem szólt volna bele minduntalan az anya, Várday Kata. Krisztina nem volt rossz anya, tudta, hogy gyermekeit jó kezekben hagyja, ám fiatalasszonyként elhagyott-nak érezte magát abban a környezetben, ahol anyósa uralkodott. Az új helyzetbe leginkább anyja sodorta bele, mert feltéhetőleg

²⁶ MNL OL P 123 IV. 4695. mikrofilm 638 cs. 20. g Esterházy Istvánné, Thurzó Erzsébethez intézett levelek, Nyáry Krisztina levele Thurzó Erzsébethez, 1640. augusztus 24. Szempte; 1640. szeptember 8. Szempte; 1640. december 14. Szempte.

²⁷ MNL OL P 123 IV., Nyáry Krisztina levele Thurzó Erzsébethez 1639. január 14. Kismarton.

²⁸ MNL OL P 123 IV., Nyáry Krisztina levele Thurzó Erzsébethez 1640. december 14. Szempte.

azzal kalkulált, hogy özvegy lányát újra „értékesítheti” a házassági piacon. Anyja és anyósa kötelékéből második férje, Esterházy Miklós szakította ki, aki nemcsak házasságot ajánlott, hanem (bár nem önzetlen okokból) segített gyermekeit is visszaszerezni. A nádor feleségeként Krisztina élete új dimenzióba került, mivel férje rövidebb-hosszabb távollétei alkalmából igazi „feje” lett az udvarnak és az uradalmaknak. Férjét rendszeresen tudósította a családról, a mindennapi örömeiről és gondokról. Házasságuk harmonikus volt, Krisztina jó feleség és gondos anya volt. Az ő esetében a levelekben előforduló „nekem Szerelmes Uram igaz szívből szolgálok és alázatosan míg élek” vagy „szeretettel való Aniád mígh él” fordulatok nemcsak formális frázisok voltak, hanem őszinte megnyilvánulások.²⁹

Géra Eleonóra

Családi levelek, családi játszmák

Párhuzamos családtörténetek

Az alábbi esettanulmány a néhány éve levéltárba került Rédly-Hellebranth rokonság női családtagjainak levelezésén keresztül mutatja be, milyen megpróbáltatásokkal, kihívásokkal kellett szembenéznie a történeti Magyarország felbomlása után a középosztálybeli családoknak, valamint az ezekre adott egyéni reakciókat. A két szorgos levélíró két leánytestvér, Habrovsky Sándor (megh. 1906) honvéd őrnagy két leánya, Berta (szül. 1874) és Ilonka (szül. 1876). Az őrnagy leányai a 19. századi szokásnak megfelelő neveltetésben részesültek: jól beszéltek franciául és németül, tanultak angolul, festettek-rajzoltak. A férfiágon magas rangú katonatisztektől származó Habrovsky család Budán, a Fő utcában lakott, a nyarakat neves üdülőhelyeken töltötték, a leányok kifejezetten kedvelték Monte Carlót, ahol a kaszinózás sem maradt el. A nővérek nemesi családokból választottak férjet: az idősebb leány, Berta dr. Hellebranth János ügyvédhez (tartalékos százados) ment nőül, húga pedig Rédly Károly szolnoki törvényszéki bíróhoz. Az első világháború idején az egyik családban négy, a másikban három gyermek nevelkedett. Rédly Károly 1912-ben bekövetkezett korai nyugdíjazása nehéz anyagi helyzetbe hozta családját. Hellebranthék a családfő miatt kényszerültek 1925 őszén kivándorolni Amerikába. A korábban egymás szomszédságában élő testvéreket és unokatestvéreket egy egész óceán választotta el egymástól, a meghitt beszélgetéseket ezután levelekkel igyekeztek

²⁹ A tanulmány megírását az APVV-15-0349 „Indivídium a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese” és a VEGA 2/0101/17 „Spoločnosť raného novoveku – identity, konflikty, interakcie” pályázatok támogatták.

helyettesíteni. A levélíró nővérek, unokatestvérek sokszor valóban úgy tettek, mintha írásban beszélgetnének, válaszoltak az eredeti levélben feltett kérdésekre, egyes megjegyzésekhez részletes magyarázatot adtak, vitatkoztak, cáfolták és megrótták egymást. A félreértés elkerülése érdekében mindig szükségesnek tartották röviden megjelölni, mi is váltotta ki az adott reakciót. A nagynéninek szánt levél második felét, végét gyakran a fiatalabb unokahúg, az ifjabb Berta írta, aki Rédlyné mellett elsősorban a legifjabb unokatestvér, Rédly Mária-Baby számára küldött rendszerint a párkeresést elősegítő életvezetési tanácsokat. Időnként a másik két Hellebranth testvér vagy Baby is bekapcsolódott az eszmecserebe, de az intenzív levelezés láthatóan a két nővér és Hellebranth Berta között folyt. Rédlyné és leányai, valamint a nő férjéhez írt levelei színesítik, átértelmezik, más perspektívából mutatják be az eseményeket, ezáltal némi betekintést nyerhetünk a családtagok közötti játszmákba is.

Ilona (Rédlyné) története

Rédlyék anyagi nehézségeik ellenére sem adták fel háromszobás, Fő utcai (9. sz. III. em.) lakásukat, amelynek alapfelszereltséghez tartozott a villany, a gáz és a telefon, volt cselédjük, vagyis a régi értelemben vett középosztályi színvonalon éltek. Ez azonban csak látszat volt, életkörülményeik a korábbiakhoz képest drasztikus, az ő számukra elviselhetetlen változásokon ment át. A ruháik, értéktárgyaik ki-be vándoroltak otthonuk és a zálogház között. Vendégeket nem nagyon mertek hívni, mert szégyellték a lakásuk szegényes mivoltát, szórakozásra, társasági életre csak ritkán telt. A régi nagy utazások, hosszú nyaralások elmaradtak, egyik adósság törlesztésétől a másikig éltek, állandóan árverezéstől rettegetek. Hellebranthék Amerikában sem feledkeztek meg az

otthoniakról, a kezdetektől támogatták a Rédly és a Habrovszky rokonság rászoruló tagjait, levelet üresen, ahogyan írták, pénzbelés nélkül, soha nem küldtek. Rédlynének és a gyermekeinek rendszeresen jött pénz húsvét előtt sonkára, más hónapokban csirkére vagy vadhúsra, kávézásra, különféle ruhadarabokra, érkeztek a karácsonyi csomagok ruhaneműkkel, gyermekjátékokkal, sminkkészlettel telepakolva. Azokon a nyarakon, amikor nem tudtak Hellebranthék hazautazni, a bérlők nyaralásának idejére a farkasvölgyi szép kertes villájukat átengedték Rédlyéknek. 1937-ben a Rédly házaspár nagyobbik leányuk családjával, részben azok költségén ment üdülni, a hozzájárulás a koszt feljavításához, a családfőnek borra és Máriának szalámira kérés nélkül érkezett Amerikából. A szegénysége miatt állandóan lehangolt Rédlynének unokahúga a keresetéből azzal az utasítással küldte az újabb dollárokat, hogy menjen el az Operába, jó koncertre, nézzen meg egy előadást a Nemzetiben (de nem a kakasülön, hanem úri módon), esetleg üljön be a Gerbaudba. Úgy látszik, Rédlynének szokásos törzshelye, a több levélben említett Várkert Kioszk már nem nyújtott elegendő örömet, pedig az elegáns kávézóként és étteremként működő intézmény külön kártyaszobával rendelkezett. Berta nénitől érkezett időnként pénz a Kioszkra is, ha a húga abban az évben ott „nyaralt”. Volt, hogy azért nem akart a Farkasvölgyben nyaralni, mert néhány hétre sem tudta nélkülözni a Kioszkt, ahol a jelek szerint egy időben maga Rédlyné is dolgozott, bár nem derül ki, milyen minőségben. Rédlynét a nővére a következő szavakkal biztatta alkalmazkodásra a megváltozott világhoz: „Hanem Ilonkám, egy dologban nincs igazad, hogy Te nem akarsz senkivel összejárni. Van társadalmi állásod, műveltséged – néha szép kis elegáns ruhád – és a kioszk. Nem kell nagy lakás, pipere ahoz.” Azzal vigasztalta testvérét, hogy tapasztalatai szerint Amerikában az előkelő származású, de szerényebb körülmények között élők nem zárkoznak el a jó társaságtól, egyszerű, de színvonalas, néhány fő számára

rendezett vendégségeiken részt venni sokszor nagyobb megtiszteltetés, mint az újjazdagok tömegrendezvényein. „Különben is nyáron mindenki felszedi a szőnyeget, leszedi a függönyöket – és tartja jourját a kioszkban vagy – a kávéházban”¹ – tért át a magyarországi viszonyokra.

Hellebranth Lóránt orvosi pályán elért sikerei és a családi vállalkozásként tíz év alatt nyereségessé vált amerikai szanatórium révén a család ismét visszaszerezte Magyarországon a régi tekintélyét, amiből azonnal profitálni igyekeztek az ismerősök és a rokonok, többségük diploma és szaktudás nélkül vágyott úri fizetéssel járó posztra. Alig helyezték el az egyik ilyen rokont a térparancsnokságon, azután a feleségének kellett állás, majd Rédlyné fia következett a sorban. Rédlyék egyetlen fiúgyermeké leginkább az úriemberséghez szükséges tudással rendelkezett: kiválóan beszélt franciául és németül, szépen csellózott, zongorázott, jártas volt a zenetörténetben, éveket töltött Párizsban, de csak tapasztalatokat szerzett, diplomát nem. Első házassága nem sikerült, a másodikat albérletben, állás nélkül kezdte az új asszonnyal. Hellebranthék éppen a diploma hiánya miatt utasították vissza, hogy a katonaságnál protezsálják. Ugyanakkor a jómódban élő idősebb nővérrel felváltva fizették be havonta az ebédet a kifőzdében az ifjú házasoknak. A fiatalember egyébként évekig abból élt, hogy a nővére és más rokonok kisgyermekét tanította nyelvekre és zenére, cserébe kapott ebédet és valami kis könyöradományt, alkalmanként pedig a húgának segített a kottarajzolásban.²

A Budapesten maradt család nehéz helyzetéhez bizonyára hozzájárult Rédlyné játékszenvedélye, aki a sorsjegyekről a kaszinóig mindenfajta szerencsejátékot imádott. Senki nem vetette a szemé-

re függőségét, fiatalkorukban ez hozzátartozott a köreikben szokásos dzsentrimentalitáshoz, inkább a megváltozott világot okolták. Rédlyné azzal a meggyőződéssel játszott, hogy ezen az egyetlen módon tud pénzt keresni és segíteni a családjának, férje nyugdíjazását követően az 1930-as évek elejéig fiatalabb leányával jártak Monte Carlóba. Noteszei, kártyajátékokhoz készített számításai profi játékosra vallanak, a jövedelemszerzés ezen módja azonban levelei alapján nem mindig hozott eredményt. 1926-ban egy nagyobb nyeresmény és haza utalt összeg feladása után vallotta be férjének, hogy nem ismerőstől kapott pénzt az utazásra, hanem kölcsönt vett fel, az első részletet bizony szeptember 1-jéig törleszteni kell, mert a hitelező könyörtelen ember. A nyeresmény másik részéből kivettek és előre kifizettek egy csinos, balkonos szobát, s maradt a megélhetésre is, amit a leánya eldugott előle, nehogy eljátssza. 1929-ben már nem önerőből, hanem társalkodónőként jutott el az európai szerencsejátékosok fellegvárába, bár nővérenek kissé módosítva adta elő a történetet. A Hellebranthéknak megírt változat szerint barátnője meghívásának engedett, aki valósággal könyörgött, hogy segítsen neki eligazodni a kaszinók világában, hálából pedig minden költségét állta. Kizárólag leányainak számolt be arról, milyen megaláztatásokat állt ki az állítólagos barátnő, egy bizonyos Lola nevezetű újjazdag hölgy szolgálatában. Délután a kaszinóban játszottak, Rédlyné a kispénzüeknek fenntartott 10 frankos asztalnál, de mindketten veszítettek, a társalkodónő minden készpénzét, ezért elindultak a hotel felé. Lola meglátott egy ezüst szőttesből készült ridikült és megvette a méregdrága darabot, több tucatnyi hasonlót tartott a szekrényben, egyáltalán nem volt szüksége újabbra. Még libamáját akart venni a kiskutyájának, de nem kapott. Rédlyné hiába kérte, hogy adja ki előre a következő heti bérét, mert aznapi vacsorára sem maradt pénze, alkalmazója határozottan elutasította. A társalkodónő megkapta alkalmazói reggelijének szobában felejtett maradékát, némi croissant

¹ Budapest Főváros Levéltára (= BFL), XIII. 51. Rédly – Weszycki – Hellebranth család iratai 6. d. Hellebranthné Rédly Károlynénak. 1937. június 9., s. d.

² BFL, XIII. 51. 6. d. Hellebranthné Rédly Károlynénak. 1932. tavasz (s. d.), 1936. október 31., november 15., december 9.; Hellebranth Berta nagynénjének. 1937. április 6., június 9., július 23., 1938. október 11.; Hellebranth Berta Rédly Máriának 1937. július 18.

reggel óta olvadozó vajjal, míg a kutyának friss borjúbecsináltat rendeltek.³ Ekkor is csak a leányainak vallotta be, hogy a bérével együtt mindenét elveszítette, a teljes ruhatára, az ajándék parfüm az unokájának vett kiscipővel és babákkal együtt a zálogházba vándorolt. Ehhez az élethez a játék mellett szervesen hozzátartozott a kapcsolatépítés, lehetőleg minél vagyonosabb ismerősök szerzése; ők nemcsak időnként egy kávéra vagy vacsorára hívták meg „átmenetileg” vesztő szériába került magyar „barátnéjukat”, hanem a játék hevében szívesen adtak ajándékba újabb zsetonokat, segítettek kölcsönnel. Nem Rédlyné volt az egyetlen, szebb napokat megélt magyar, aki a Horthy-korszakban a kaszinókban kereste a meggazdagodás titkát, a levelekben feltűnik az úri szerencsevadászok jó néhány képviselője.⁴

Rédly Baby jövője

A Rédly család leányai, bár 1930 környékén már maguk is többször mentegetőztek régimódi felfogásuk miatt, a szokásos, művelt úri feleség számára szükséges neveltetésben részesültek. Az idősebb Ilona (Mimi), 1925-ben ment férjhez a lengyel származású Weszycki József mérnökhöz. A fiatalember biztos egzisztenciával rendelkezett, gyáralapító bátyjánál, Weszycki Reinholdnál dolgozott a Budapesti Szerszámárugyár Rt.-nél, a rokonok egyöntetű véleménye alapján Mimike jól ment férjhez. Hellebranth Jánosné és két leánya egyetértettek azzal a véleménnyel, hogy Rédlyék kisebb leánya, Baby (Mária) jövőjét egyetlen módon, jó házasság-

gal lehet megalapozni. Rédlyék nem szorgalmazták gyermekeik továbbtanulását, Baby elsősorban az úri feleségek számára szükséges képességeket sajátította el, jól beszélt nyelveket (francia, német, olasz, angol), értett a zenéhez, a sportokhoz, különösen az úszásban jeleskedett, szobrászkodott-rajzolt, „tündérújjaival” gyönyörű kézimunkákat készített. Ifjúsága jelentős részét a közös családi projekt beteljesítése, a férjkeresés töltötte ki. Szépsége és megnyerő egyénisége miatt sokat vártak tőle, remélték, hogy egy csapásra megoldja anyagi gondjaikat, és visszaszerzi a társadalmi állásuknak megfelelő helyet egy gazdag, talán arisztokrata férj segítségével. Addig Baby az úrilányok számára megfelelő, de kevésbé jövedelmező, ugyanakkor kötetlen munkaidőben végezhető munkákból tett szert jövedelemre. Művészi kézimunkákat készített, egy időben abban reménykedett, hogy az amerikai rokonok segítenek neki tengerentúli megrendelőket találni, de többbe került a postaköltség és a vám. Ennél sikeresebbnek bizonyult a kottarajzolásban, főként a Rózsavölgyi és Társa megrendeléseire dolgozott, időnként az apjával és a bátyjával közösen. Udvarlókban nem volt hiány, de a magas igényeknek csak kevesen feleltek meg, a nagy szerelmek többnyire szakítással végződtek. Az egyik lelkes széptevő még attól sem riadt vissza, hogy leánykérés céljából húsvétkor felkeresse Baby édesapját, holott még nem vált el a feleségétől.⁵ 1926-ban édesanyja Monte Carlóba vitte szerelmi bánattól szenvedő leányát ismerkedni, egy évvel később már eljegyzést ünnepelhettek, bár a kérő nem váltott ki osztatlan rokonszenvet a családtagokból. Berta unokatestvére meg is írta a véleményét a nagynénjének a fiatalemberről: „ő milyen provizórt kap, csak annyi a kevésbé tréfás megjegyzésem, hogy előttem csak az olyan vőlegénynek van létjogosultsága, aki legalább is a

³ BFL XIII. 51. Rédly Károlyné férjének és leányának 1929. február 10., (kaszinózásról levelek még: 1927., 1938.)

⁴ BFL XIII. 51. Rédly Károlyné férjének és leányának 1926. augusztus 19., 1929. február 10., április 1., április 15. április (több levélről hiányzik a nap megjelölése). Érdekes megjegyezni, hogy a békebeli években egy másik magas rangú katonatiszti család, Osskóék is gyakran megfordultak San Remóban és Monte Carlóban. Lásd BFL XIII. 68. Osskó család iratai.

⁵ BFL XIII. 51. Hellebranthné Rédly Károlynéhoz 1928. december 26., 1929. május 23., július 17.

közeljövőben fix, becsületes jövedelemmel el tudja tartani a feleségét, nem pedig halva született ideálokkal álltatja magát és szíve választottját, a holdban él s csak, mert hát kellemes, lefoglal egy leányt éveken át. Nem. Ez szerintem egyértelmű a semmivel, illetve a legnagyobb könnyelműséggel.”⁶A jegyességnek vége lett, 1931-ben már egy bizonyos gróf úr meghódításához érkeznek tippek Amerikából, Bertától, „a józan leánytól”. A vélhetően olasz gróffal leginkább levélben lehetett kapcsolatot tartani. „Kár, hogy a gróf úr oly messze van szép Hazánktól, de az okos, szellemes levelezés sokszor pótolhat találkozásokat. Írjál érdekesen, különösen s humorral, a cinizmust – melyből van egy kicsi benned – próbáld eliminálni.”⁷ 1933-ban, 27 éves korában jegyezte el Babyt második alkalommal egy Rómában élő, magát jó módúnak mondó fiatalember. „Hanem Ilonkám, azért mielőtt az egész dolog megtörténik (eljegyzés, esküvő) kellene tudakozódní, hogy minden úgy van e, mint a fiatal ember mondja, tudod milyen a világ s mi minden történik?” – érkezett a gratuláció mellé a figyelmeztetés is Hellebranthnéétől.⁸ Az eljegyzés hírére a menyasszonyi ruhára és a csokorra 40 dollár érkezett Amerikából. A ruha körül azonban kisebb nézetkülönbség alakult ki a vőlegény és a menyasszony családja között. „Édes Ilonkám, nekünk is kell haladni egy kicsit a korról s ha ugyan én is jobb szeretném tudni, hogy fehér ruhában esküszik Babyka, azért e miatt nem érdemes ellenkezni a vőlegénnyel, ha ő utazóruhában akarja – s semmi feltűnőt nem akar. Most már igen sokan így esküsznek, még a gazdagok is! Szép lesz Baby így is, úgy is!”⁹

Az esküvő időpontját kitűzték ugyan, de ismeretlen okból végül elmaradt, Baby újra férjet keresett.

⁶ BFL XIII. 51. Hellebranth Berta Rédly Károlynéhez 1927. március 26.

⁷ BFL XIII. 51. Hellebranth Berta Rédly Máriához 1931. szeptember 26.

⁸ BFL XIII. 51. Hellebranthné Rédly Károlynéhez [1933.] szeptember 16.

⁹ BFL XIII. 51. 6. d. Hellebranthné Rédlynének 1933. november 23.

Rédly Baby 1938-ban végre úgy érezte, hogy helyére került a világban, unokatestvéreihez hasonlóan beléphetett az előkelőségek nemzetközi társaságába. Nordseebad Juistban nyaralt ugyanis. „Ez egy sziget, óriási strand, olyan fürdőkosarakkal, amit a moziban az amerikai fürdőhelyeken látni” – írta a kedvelt német üdülőhelyről haza küldött képeslapján. A tengeren túlra szakadt rokonoknak előadott változat szerint Baby a fiatalon ismertté vált német színésznő, Thea Thiele-Rennert és férjét kísérte el nyaralására. Az érzékeny idegrendszerű, gyenge egészségű színésznőnek ugyanis idős férjén kívül mindig szüksége volt vele egyidős barátnője jelenlétére és lelki támogatására, ráadásul segíteni akart Babynak a párkeresésben.¹⁰ A Juistban töltött idő előtt a házaspár és Baby a három emelet magas Pátria tengerjáróval Hamburgból indultak egyhónapos körutazásra, először Edinburghban kötöttek ki, ezután Izland, a Spitzbergák, Lappföld, a norvég fjordok, Svédország, majd Dánia következett mesészerű élményekkel. „Különben istenien érzem magam, ez egy úszó nagy fürdőhely, fényes üzletekkel, olyan pompa, sportfedélzet, uszoda, éttermek stb.” – lelken-dezett az otthoniaknak. Az esti program a hajón vacsorával kezdődött: „felöltöztünk estélyi ruhában, én a kék csipkét vettem fel amit Anyókocskám varrt (megpusziztam) s mentünk vacsorázni.” Részletesen beszámolt a hajón felszolgált kiváló ételekről és azok hihetetlen mennyiségéről, gyakori téma, milyen sokat mulattak a fiatalok, hajnalig időztek a bárban vagy a bálteremben, és szinte állandóan be voltak csípve a tengeren töltött idő alatt. A norvégiai és a svédországi kikötővárosokban már egész nagy társaság várta a Pátriát – a leírás alapján a nagy részük szerencsevadász –, akik a luxusüdülést élvező gazdagokat házigazdaként kísérték esténként a mulatókba. Rédly Máriát biztosan sokan irigyelték, amikor

¹⁰ Theodora Marianna Thiele a második világháború után filmszínésznőként is kipróbálta magát, több sikeres produkcióban játszott nagyra értékelt mellékszerepeket.

meghallották, hogy két magyar gróffal, az egyiptomi király egy rokonával és egy Habsburg-rokon osztrák bárói családdal, valamint a nyugati művészvilág és számos iparmágnás társaságában töltött egy hónapot a tengeren. Az elhelyezés sem hagyott maga után kívánnivalót, mert a munkaadója feleségével egybenyitható, fürdőszobás ikerkabinban lakott. A lelkendező sorok hatására kezdetben az olvasó számára sem világos, milyen minőségben kísérté Baby a német színésznőt. Talán a luxuskörülményektől elkápráztatott Baby maga is elhitte egy darabig, hogy a színésznő inkább a barát-nője, mint a munkaadója. A szüleinek küldött beszámolók túlradó gondtalanságról, az ifjú feleséggel közös mulatásokról szólnak, mellékesen mondja el, hogy ő ápolta egész éjjel a fiatalasszonyt, amikor az a halálát érezte közeledni. Borogatta a szívét, adagolta a gyógyszereket, meghallgatta a szóbeli rendelkezést a temetés helyszínéről. Fokozatosan nyerünk betekintést a német színésznő és férje családi drámájába, és válik világossá az elejtett megjegyzésekből, hogy a magyar társalkodónő a villámhárító szerepét töltötte be az állandóan háborúskodó felek között. A mindenkivel kacérkodó asszonyka végül annyira megharagította jóval idősebb, dúsgazdag férjét, hogy az Dániában leszállt a hajóról és vonattal utazott vissza Németországba, sőt Hamburgban sem várta be őket.

Thea Thiele-Renner szeszélyei időnként a társalkodónőjét is elérték, egy darabig úgy nézett ki, hogy Hamburgban elküldi, a szolgálataira sem tart igényt többé. Nem így lett, a nyár hátralévő részét Juistben, a balti fürdőhelyen töltötték további szórakozással. A nők jókedvüket ismét a „kibírhatatlan vénség”, a férj megjelenése rontotta el, mivel előlről kezdődtek a jelenetek és a fenyegetőzés a válással. Fiatal nőként Rédly Mária nem mulasztotta el egyetlen alkalommal sem felmérni a nőtlen férfiak kínálatát: „nem lenne rossz olasz grófnénak lenni” – írta a szüleinek. Az ígéretes, vonzó fiatal emberek, meg mások is a társaságból, azonban rendszerint házassági ajánlat helyett kevésbé tisztességes módon közeledtek,

amint értesültek Mária alkalmazotti státuszáról. Az asszonyának tetsző férfiakra pedig rá sem nézhetett, hiába próbáltak azok inkább neki udvarolni. A kétes ajánlatokat, a sokszor kifejezetten unalmas társaságot vagy a munkaadók háborúskodását a jó fizetés ellensúlyozta, amiből otthon lévő szüleit támogatta. Itt is adódhattak problémák, mert nem tudott azonnal segíteni az otthoniakon, ha csekken kapta meg a bérét. Anyját ilyenkor azzal igyekezett türelemre inteni és lelkesíteni, hogy az összerakott pénzből majd együtt mennek Monte Carlóba. Munkaadói időnként egészen drága ajándékokkal lepték meg, például Martin Renner neki ígérte a felesége számára külön erre a sarkkőri hajóútra vásárolt fényképezőgépét. Ha hosszabb távollét után visszautazott Kielbe, előfordult, hogy a házaspár egyik tagja személyesen várta a pályaudvaron nagy csokor virággal a kezében. Hiába írta haza, hogy „úgy élek itt, mint egy dollárhercegnő”, az alkalmazotti lét láthatóan mégis egészen mást jelentett, mintha a fiatalasszony igazi barátnője lett volna.¹¹

1939-ben, a luxusnyaralás után is egyedülálló Babynak némi szabadkozás közepette vetette fel Hellebranth Berta, hogy nem feltétlenül célravezető mindent a férjkeresésnek alárendelni, legalább átmenetileg találhatna magának más életcél, akkor talán boldogabb lenne. Például vállalhatna hivatal, az ő nyelvtudásával – főleg, ha tovább gyakorolja az angolt – tisztviselőnként jól boldogulna, s ki tudja, talán megtetszene valamelyik igazgatónak. Baby azonban hallani sem akart erről, ahogyan unokatestvére közel tíz éve ismételt kérését sem fogadta meg, hogy ne csak a szépségével és a külsejével törődjön, hanem járjon könyvtárba, művelődjön, olvasson szépirodalmat és művészettörténetet. Baby láthatóan nem osztotta unokatestvére nézetét, miszerint „sok jó

¹¹ BFL XIII. 51. Rédly Mária a szüleihez (1938. július 17., s. d., augusztus 3. előtt, augusztus 3., s. d., s. d., s. d.)

könyv olvasása egész új világot tárna fel előtted.”¹² Rédly Baby vágya végül nem teljesült, soha nem talált magának férjet.

Berta (Hellebranthné) és gyermekei új élete Amerikában

A dzsentrivilág bővületében ragadt Rédlyékkal szemben Hellebranthék úgy vélték, hogy a világgal együtt kell változni. A későbbi Hellebranthné már leánykorában úgy gondolta, hogy a nőknek sem árt meg a tanulás, két évig a Zeneakadémiára járt. Zongora tanszakon tanult és Liszt Ferenc utolsó tanítványai közé tartozott, vélhetően férjhez menetele miatt lépett ki 1893 novemberében.¹³ A háborús évek, a férj, dr. Hellebranth János ügyvéd, tartalékos százados behívása megviselték a családot, a szülők mégis úgy gondolták, hogy fiuk és leányaik taníttatására érdemes áldozni. Berta folyamatosan erre biztatta unokahúgát is. Az idő őket igazolta. Lóránt az orvosi egyetemre járt, a leányok, Elena (Ilona, szül. 1897) és Berta (szül. 1899) 1916 és 1922 között a Képzőművészeti Akadémián Csók István növendékeiként tanultak festészetet, majd tanulmányútra küldték őket Olaszországba és Franciaországba.¹⁴ A tehetséges nővérek képeit 1925-ben kiállították a Nemzeti Szalonban, igen nagy sikerrel. Később a védjegyüknek tekintették, hogy a hozzájuk forduló modellekről mindig két kép készült, Elena profilból, Berta szemből festette le az alanyt.¹⁵ Lóránt hasonlóan

¹² BFL XIII. 51. 6. d. Hellebranth Berta Rédly Máriának 1939. január 21., 1936. február 1., 1931. szeptember 26.

¹³ <https://lnyr.eleveltar.hu/bflquery/detail.aspx?ID=2415016> (letöltés ideje: 2017. május 6., <http://leveltar.elte.hu/databasesnew.php?ekod=93&order=beev1> (letöltés ideje: 2017. május 6.))

¹⁴ Művészeti Lexikon I. 1935. 450.; Az idősebbik leány Párizsból rendszeresen küldött beszámolókat az ottani kiállításokról, 1924-ben például Picassót méltatta az *Új Idők*ben. Hellebranth Elena: Párisi kiállítások *Új Idők* 23 (30. évf.) 1924. június 1. 433.

¹⁵ József főherceg látogatása a Nemzeti Szalonban. 8 *Órai Újság* 203 (11. évf.) 1925. szeptember 11. 6.

ígéretes orvosi karrier előtt állt, a leányok élvezték a fővárosi társasági életet és vártak az igazira.

Úgy tűnt, kényelmes úri élet vár rájuk, amikor bekövetkezett a katasztrófa. A családfő baloldali kötődésű, később országos botrányba keveredett ügyfeleket védett, maga is gyanússá lett, ráadásul büntetett előéletű, sikkasztás miatt elítélt sógorát is felhasználták a lejáratására. Hellebranth János állítólag nem praktizálhattott többé ügyvédként, a család biztos anyagi háttere összeomlani látszott. Az emigrálás pontos okát a családi irathagyatékából lehetetlen kideríteni, a levélírók évtizedek múlva is gondosan kerültek a témát, de azt sem tudjuk meg, mivel foglalkozott később a családfő az Újvilágban, ami miatt annyit utazott a világban. A vélt vagy valós fenyegetést Hellebranthék olyan komolyan vették, hogy saját tulajdonú, farkasvölgyi villájukat és a dunai panorámás, Fő utcai (Fő u. 9.) szép bérakást hátrahagyva azonnal távoztak az országból. 1925 őszén már Párizsban voltak, két hónap után pedig a tengeren túlra indultak.

A magukkal vitt pénz arra volt elegendő, hogy Ventnor Cityben (Atlantic City, New Jersey), az óceán partján fekvő kisvárosban bérelt villában magánszanatóriumot nyissanak. Az egész család keményen dolgozott, az ügyes kezű sebésznek gyakran a nővérei asszisztáltak a műtőben, Berta a kórház háztartását irányította, Elena a titkárságot vezette, édesanyjuk a konyhát felügyelte és háziasszonyként gondoskodott a betegek hozzátartozóinak kényelméről, szórakoztatásáról. Nehéz, munkával teli évek következtek, a tehetséges művésznők csak alkalmanként vonulhattak el a műtermükbe alkotni, az Egyesült Államokban mégis hamar felfigyeltek tehetségükre a kritikusok. Kezdő festők, bármennyire érdekes, hogy két nővér, még ott sem éltek meg a műveikből. Az egyik kiállítás hozta a másikat, mondhatni, a keleti parti jó társaságban divatossá váltak, megjelentek Ventnorban az elsők, akik nem az óceán miatt utaztak oda nyáron, hanem a Hellebranth-höl-

gyekhez jöttek festészetet tanulni. A magyarországi rokonok nem titkolt irigységgel olvastak a kiállításmegnyitóról, díjátadóról, fogadásokról, sőt, a magyarországi lapok is rendszeresen tudósítottak „hazánk tehetséges leányainak” újabb sikereiről. A család kivándorlásának oka feledésbe merült, ha néha látogatóba érkeztek, a fővárosi társaságot inkább az érdekelte, hogyan ült modelt Elenának és Bertának Theodore Roosevelt kisunokája,¹⁶ III. Lipót belga király vagy a hollywoodi gyermeksztár Shirley Temple, esetleg milyen az Astorok társaságában vacsorázni. A három Hellebranth testvér, főként a leányok tehetségének köszönhetően megtalálta a helyét a keleti parti elit világában, „igazi amerikai karriert csináltak”, de azért ennek ára volt.¹⁷

A szülőknek már nem ment olyan egyszerűen a beilleszkedés, Hellebranthné sokat gyötörte a magány, nem tudta soha megszokni az új környezetet, a kisvárosi létet. 1932-ben jó sorukat irigylő, állandóan nyomoráról panaszkodó testvéreinek öszintén számolt be arról, milyen nehéz Budapest forgatagából egy másik földrészre, az Isten háta mögé költözni: „Ventnor olyan, mint Ercsi, csak szépen karbantartott utak szelik át, villany is van és a tengerparton szép kis villák sorakoznak” – írta. A nyár – bár időnként nagyon forró – elviselhető, a fürdőzők özönlenek, pezsgés az élet, ellenben télen kihalt minden, hónapokig ül a köd a tájon, a tél kemény, hetekre betemeti őket az itthon soha nem látott hótömeg. Hiába vágyott a nagyvárosi társaság után, már nem

volt olyan mobilis, mint a leányai, különösen Berta, aki „modern amerikai ladyként” autóba pattant és órákat vezetett egy ebédért vagy fogadásért. Az amerikai elit eltérő mentalitását sem volt egyszerű elfogadni, a nemesi címük nem feltétlenül keltett tiszteletet. A gazdasági válság azelőtte már nyereséget hozó kórházat is megviselte. Ezekben a nehéz időkben sem feledkeztek meg a magyarországi rokonokról, levél nem jött pénz nélkül Rédlyéknek és a többi unokatestvérnek, ha hazajöttek, rengeteg ajándékot hoztak. Hellebranthék neve az 1930-as években már ismét jól csengett: annyi segélykérő levelet kaptak távoli ismerősöktől is – ki pénzt, ki protekciót remélt –, hogy megkérték Rédlyéket, ne adják ki többet a címüket.¹⁸

A sikerek ellenére a család minden tagját egyaránt gyötörte a honvágy, budapesti bérlakásukat és a villájukat csak kiadták, mindig reménykedtek a visszatérésben. A magyarságára és katolikus vallására rendkívül büszke Hellebranthok 1938-ban, a Felvidék visszatérésének hírére nemzeti szín lobogókkal díszítették a szanatóriumukat, este ünnepi vacsorát tálaltak és magyaros ruhába öltöztek. Ekkor még nem sejtették, hogy politika iránt érdeklődő édesanyjuk aggodalma Hitlerrel és egy esetleges háborúval kapcsolatban nemcsak fantáziálás. Hamarosan bekövetkezett a mama legnagyobb félelme, a háború valóban elvágta őket az imádott hazától és Budapesttől, mégpedig örökre. A testvérek fiatalságuk legszebb éveit az újrakezdés töltötte ki, így Berta és Elena soha nem ment férjhez, bátyjuk később nősült, de neki sem maradt leszármazottja. A második világháborút követően, majd 1956 után is sok magyar kivándorlónak segítettek az újrakezdésben.¹⁹

¹⁶ Erről még a *New York Times* is képes tudósítást közölt. https://lens.blogs.nytimes.com/2012/08/16/artists-caught-on-a-canvas/?_r=0 (letöltés ideje: 2017. május 6.)

¹⁷ Erika Pap Faber: Who was Bertha de Hellebranth. <http://magyarnews.org/news.php?viewStory=1272> (letöltés ideje: 2017. május 6.); Art: Sister Act. *Time Magazine*, 14 March 1932.; Fazekas, Patricia L.: Sister Act. *William Penn Life*, September 2010, 14–17. https://lens.blogs.nytimes.com/2012/08/16/artists-caught-on-a-canvas/?_r=0 (letöltés ideje: 2017. május 6.); Nagy karriert csinált Amerikában két festőművész nővér. *Az Est* 150 (27. évf.) 1936. július 3. 12.; Két magyar festőművész nővér sikere Amerikában. *Az Est* 35 (18. évf.) 1927. február 13. 14.; A Hellebranth nővérek kapcsolatban álltak Rothermere lorddal, aki az ő közreműködésükkel küldött ezer dollárt a Pázmány Péter Tudományegyetem menzájának. *8 Órai Újság* 36 (14. évf.) 1928. február 14. 7.

¹⁸ BFL XIII. 51. 6. d. Hellebranthné Rédly Károlynének. 1932. tavasz (s. d.), 1936. október 31., november 15., december 9.; Hellebranth Berta nagynénjének. 1937. április 6., június 9., július 23., 1938. október 11.; Hellebranth Berta Rédly Máriának 1937. július 18.

¹⁹ BFL XIII. 51. 6. d. Hellebranth Berta nagynénjének. 1938. október 11.; Hellebranthné 1947-ben, Lóránt fia 1979-ben, Berta leánya 1980-ban, Elena pedig 1988-ban hunyt el.

*

A családi kapcsolatok intenzívebb ápolása levélben hagyományosan inkább női feladatnak számított, így a férfiak után fennmaradt, döntően üzleti-hivatali hangvételű magánlevelekkel szemben a női családtagok egymás között elsősorban a családi ügyeikről, hétköznapi életük alakulásáról, érzelmi állapotukról, az otthonukban gyakran megforduló személyekről írtak részletesen. A Rédly-Hellebranth levelezés kiváló forrás a deklasszálódó úri középosztály és a nőkép átalakulásának, valamint a családon belüli szerepmegfeleléseknek a tanulmányozásához. Különösen érdekes a Budapest – Ventnor City párhuzam, azaz hogy mit gondolnak bizonyos kérdésekről a magyar fővárosban és mit egy amerikai keleti parti kisvárosban. A levelezés az egyes generációk közötti különbségek és az emigrációs lét témakörének tanulmányozására ugyancsak kiváló forráscsoportként szolgálhat. A családi játszmák, elhallgatások, csúsztatások, önámítás pedig a forráskritikai elemzés fontosságára világítanak rá.

TÁRSADALMI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS A NŐIESSÉG JELENTÉSÉNEK FORMÁLÁSA

Mátay Mónika

Deviánsak vagy lázadók? A nőiesség diszkurzív olvasatai

Nőkérdés a nemzeti ébredés korában

A reformkori társadalmi viták egyik sarkalatos kérdése a női szerepek és feladatok újragondolása volt.¹ A nőneveléssel, női tevékenységekkel foglalkozó terjedelmes irodalom, a női kompetenciákat firtató sajtópolémiaak azt jelzik, hogy a női tematika nagy figyelmet kapott a formálódó magyar nyilvánosságban.² Tanácsadó könyvecskék és újságcikkek tárgyalták a nő tanuláshoz, munkához, pénzkeresethez való jogát, a családban betöltött helyét, a feleségként és anyaként rá háruló feladatokat. A nemzeti ébredés korában a téma különös jelentőséggel bírt, hiszen – amint ezt a nemzeti ügy zászlóvivői folyamatosan hangoztatták – a nők felelőssége óriási: nekik kell a felnövekvő generációba beoltani a hazaszeregetet, a magyar kultúra, mindenekelőtt az anyanyelv ismeretét, a hagyományok tiszteletét.

Az érintett, és véleményüket vállaló asszonyok, a szalont vezető Takáts Éva, az iskolaalapító, tehetséges festőnő Teleki Blanka, az óvodák patrónusa Brunszvik Teréz és mások mellett politikusok, irodalmárok, tudósok kapcsolódtak be az eszmecserebe, egye-

¹ Erről bővebben lásd: Fábri Anna: „A szép tiltott táj felé”. A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905). Kortárs, Bp., 1996; Mátay Mónika: Törvényszéki játsszmák: válás Debrecenben 1793–1848. Csokonai, Debrecen, 2006. 196–198.

² Lásd ehhez például: Dessewffy Aurél: A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere. In: Dessewffy Aurél összes művei. Szerk. Ferenczy József. Méhner Vilmos, Bp., 1887. 322–336; Fáy András: Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Trattner, Pest, 1841.; Fábri A.: „A szép tiltott táj felé”, 1996.

bek mellett a fiatal konzervatív politikus, Dessewffy Aurél, vagy a „nemzet mindenese”, Fáy András. A reformkori politikusok, írók, lapszerkesztők úgy vélték, hogy az átalakulás dicső korában az asszonyoknak is ki kell venniük a részüket a szebb jövőért folytatott heroikus küzdelemből. A szebb jövőről alkotott elképzelések – amint a közérdekű témákban általában – a nőkről folyó vitákban is változatosak, a vélemények képlékenyek voltak a kérdést illetően: szabad-e a nők előtt megnyitni az önmegvalósítás, a függetlenség és az érvényesülés lehetőségeit?

A „hosszú” 19. század első fele egyszerre radikális és restaurációs időszak: kezdetét a francia forradalom, végpontját az 1848-as forradalmak jelentik. Az 1789–1794 közötti franciaországi események előtérbe hozták a nőkérdést, kikristályosították a nőkkel kapcsolatos vélekedéseket – Franciaországban és a kontinens más részein is. Közismert, hogy a forradalom alatt a nők egyes csoportjai aktívan politizáltak, de a *homo politicus* maszkulin figura maradt.

A feminista történészek szerint a nők számára a francia forradalom nemhogy az egyetemes szabadságértékeket nem hozta el, de a következő évtizedekben, az *ancien régime* világához képest kifejezetten romlott a helyzetük.³ A forradalom idején ugyan a politikai elit valamelyest tolerálta a nők közéleti részvételét, amikor azonban állampolgári és politikai jogokra próbáltak szert tenni, a forradalmárok veszélyeztetve látták az új hatalom és nyilvánosság törekvény integritását, és határozottan elutasították az efféle követeléseket. A forradalom egyetemes szabadságjogokat hirdető retorikája a nőkre nem vonatkozott, a nyilvános szereplést vállaló, politizáló nők kivégzése a terror idején megalapozta a 19. századi kirekesztő, férfiak uralta nyilvánosságot, míg a nőket a privát szférába szorította vissza.

³ A terjedelmes irodalomból lásd például: Joan B. Landes: *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Cornell University Press, Ithaca – London, 1988.

A reformkori nyilvánosság szereplői folyamatosan napirenden tartották a guillotine fenyegetésének témáját, különösen az emancipációs törekvésekkel előhozakodó nők és általában a női közönség emlékeztetébe idézve ezt a veszélyt. A konzervatív fordulat így a magyar közéletben is éreztette hatását: a köztérből kiszorított „gyengébb” nem képviselői számára a férfiak felügyeletét nélkülözhetetlennek tekintették. A házasság jelentette a természetes állapotot, az egyetlen optimális élethelyzetet, ahol a nők biztonságban élhettek. A nagypolitikától új impulzust nyert konzervatív érvelés mellett hódító útjára indult a polgári ethosz és ideológia. A piedesztálra állított kiscsalád szülők és gyermekek szövetségeként intimitást, a külvilágtól való elhatárolódást, bensőségességet jelentett.⁴ A polgári frigy totalitást, a férfi és a nő közötti testi-lelki összekapcsolódás egyedül lehetséges formáját képviselte.

A nőkérdés aktualitását, az iránta megnyilvánuló széles körű érdeklődést jól mutatja a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain 1822 és 1827 között folytatott heves polémia, amit Takáts Éva Sebestyén Gábor darabjáról szóló recenziója robbantott ki. Kritizálta a darabban felbukkanó heves nőellenes nézeteket.⁵ Takáts egy köztisztelőben álló rézmetsző felesége, megbecsült családanya és egyben egy népszerű szalon szervezője volt, akit az élet nagyon fiatalon önállóságra kényszerített. Tizenhat évesen elvesztette apját, ettől kezdve gondoskodnia kellett testvéreiről és gyámoltalan anyjáról. Különféle vállalkozásokba kezdett, hogy népes családját eltartsa. Megtanulta, mit jelent egy nőnek férfi támasz nélkül, egyedül

⁴ Ehhez lásd Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Gondolat, Bp., 1971.

⁵ Erről bővebben lásd Takáts Éva írásait. Takáts a *Tudományos Gyűjtemény*ben kirobbantója, majd aktív résztvevője volt a nőkkel kapcsolatos vitának. Hangsúlyozta, hogy a nők számára lehetővé kell tenni a tanulást és a művelődést. Takáts Éva: Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény* 10 (1825) 62–77.; uő: Barátnémhoz írt második levelem ismét nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény* 9 (1826) 73–96. 1844–1847-ben az *Életképekben* is polémia folyik a nők jogairól, feladatairól.

megküzdeni a mindennapok kihívásaival, s ez a tapasztalat nagymértékben befolyásolta a nézeteit.⁶

A vígjáték kapcsán keletkezett sajtóvita kiválóan érzékelteti: széles skálán mozogtak a korabeli vélekedések. Egyesek a nőemancipáció mellett törtek lándzsát, reálisnak tartották, hogy a nők is új szerepeket vállaljanak, művelődjenek, és ha kell, munkába álljanak, jövedelmet szerezzenek. A konzervatívabb felfogásúak határozottan ellenezték az asszonyok háztartáson kívüli ténykedését, úgy vélték, intellektuális képességek híján a nők alkalmatlanok szellemi, tudományos tevékenységre és szent kötelességük a családdhoz, gyermekeikhez láncolja őket.

Lionkodó („ficsúrkodó”) antiasszonyok

A forradalmat megelőző évtizedekben az utókor termékeny békeidőket látott, bűvárkodó észt, jobbító szándékot, akaratot. A reformkor e megszépült képének olyan erősek a kontúrai, hogy sem az idő, sem a szorgos történeti munka nem fogott rajta.⁷ A dicső korszak víziója kikezddhetetlenül tartja magát, pedig a fényes évtizedekben felbukkantak a nemzetrontó veszedelmek – bár a reformkor vészjósló olvasatai jóval kevésbé ismertek, mint a heroikusak.

Kritikus írók, újságírók egy csoportja felkutatta és leleplezte a negatív jelenségeket, különösen a nagyvárossá váló Pest-Budán.⁸ Mintegy megelőlegezve a századforduló pesszimizmusát, a főváros erkölcsi elaljasulásáról, a családi kapcsolatok és értékek

⁶ Lásd ehhez Mátyai Mónika: Nemes nemzetálmom, avagy a reformkori nyilvánosság jellegzetességei a Honderú című divatlap tükrében. *Jel-Kép* 2 (1994) 57–68.

⁷ Lásd Lackó Mihály kitűnő recenzióját, vagy még inkább a könyv kapcsán írt kritikai esszéjét, reformkor-értelmezését: Lackó Mihály: Helyét kereső Magyarország. Varga János könyvről. *Valóság* 1 (1983) 106–110. [106].

⁸ A jelenségről lásd: Kerényi Ferenc: Valóság és dramaturgia. A régi Pest-Buda a reformkori színművek tükrében. *Holmi* 9 (2005) <http://www.holmi.org/arch/2005/09/13.html> (letöltés ideje: 2018. december 20.).

kiüresedéséről, az éppen csak meglelt haza megcsúfolásáról, az anyagi felfogás elharapózásáról, az idegen minták kritikátlan átvételéről, szemfényvesztésről, a látszat uralmáról beszéltek. Arra figyelmeztettek, hogy a kor – megannyi grandiózus reformterv és nagyszerű kezdeményezés ellenére is – magában hordozza a bukás lehetőségét.⁹

Nagy Ignác, a közönség kedvence, a szorgos szerkesztő és sikeres szépíró a tényfeltáró újságíró reformkori előfutáraként a bűnyomába szegődött. Megfigyelt, nyomozott és jegyzetelt, hogy lerántsa a leplet a magyar főváros valódi természetéről. Elkészítette a korszak urbánus figuráinak hiteles, realista portréját.¹⁰ A mindennapi élet apró mozzanatait megörökítő rövid történetek, az életképek állandó szereplője lett a kétes erkölcsű, szarkasztikus stílusban karikírozott nődandy. Az *arszlánnő* címmel közreadott terjedelmes dolgozatában az író leszögezi, hogy az öncélú szépség minden társadalmi osztályban elterjedt, fényes csarnokokban és penészes szobákban egyaránt fellelhető, kortünet. Az arszlánnő jellemzője, hogy nem úgy él és nem azt cselekszi, amint és amit egy nőnek kellene.¹¹ (Az arszlán kifejezés csak évtizedekkel később, 1868-ban bukkant fel az *Athenaeum* külön szócikkében, ahol török eredetű, közismert keresztnévként jelölte meg a definíció szerzője, és hozzátette, hogy a piperkőcöket, divatfikát is szokás ezzel a névvel illetni.)¹²

Nagy Ignác, íróársaihoz hasonlóan, már a reformkorban is észlelte és pontosan körülírta a jelenséget. A korabeli divatlapokban

⁹ Fábri Anna mutatja be Nagy Ignác és Kuthy Lajos kriminális regényeit: Fábri Anna: „Hátározz és kimondtad sorsodat.” A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban. In: *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Szerk. Dr. Lácay Magdolna. Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. 141–146.

¹⁰ A kötetben típusos figurákat vonultat fel az író, egyebek mellett a háziúr, a kalandvadász, a divatorvos és a varrólány jellemző viselkedését karikírozza. Nagy Ignác: *Torzképek*. I–IV. Hartleben, Bp., 1844.

¹¹ Lásd Nagy Ignác: Az arszlánnő. In: *Torzképek*, III. 65–157.

¹² Lásd a szócikket: *Athenaeum*. I. Athenaeum, Bp., 1868.

és a *Torzképek* című novelláskötetében közölt életképei egy folyamatosan duzzadó, formálódó nagyvárosi társadalom negatív látletelei. Az új főváros új érvényesülési lehetőségeket kínált a betelepülők számára, és újfajta együttélési módokat teremtett. Ez a korábban ismeretlen életvilág gyökeresen megváltoztatta az emberi kapcsolatokat, átformálta, és, ahogy az író ezt számos hőse kapcsán érzékeltette műveiben, torzította az ott élők jellemét.

A *lionkodó* nők nem tudták és nem is akarták megérteni a női hivatás valódi értelmét. Minden pillanatban – esztétikai és szociális szempontból egyaránt – tökéletesnek akartak látszani. A munka, az önprezentáción túlmutató bármely feladat értelmetlennek tűnt a számukra. A dologtalanság létezésük alapelemévé vált. Az arszlánnők egy polgári korban a polgári ethosz, serénység és józan önmérséklet megcsúfolói. Szigorú napirend szerint éltek, de időbeosztásuk a semmittevés rítusainak szolgált keretül. Az életüket a kifogástalan külső megkomponálása, a helyzetüket biztosító és megerősítő kapcsolatrendszer kiépítése, a nyugati divat, életstílus elsajátítása és a szórakozás töltötte ki. A külsőségek mellett az arszlánság lényege a korszellemmel való azonosulás volt. A „fashionable” hölgy nemcsak divatos, hanem finom, művelt és tájékozott is. A női dandyizmus feltartóztathatatlanul előretörő mozgalom Nagy Ignác szerint, aki indulatosan jegyzi meg, hogy fényes nappal is gyertyával kell anyát keresni a nemzetrontás szomorú viszonyai között.¹³

Az ujját a kor ütőerén tartó hölgy kényes gyomrát csak párizsi szakács tudta megörvendeztetni, a barbár magyar nyelvvel nem bajlódott, német színházba járt, francia szerelmes könyveket olvasott, és kizárólag külföldi kelméből varratta a ruháit. Lételeme volt a feltűnés. Nem ment, hanem vonult, másokat megzavarva, másokon átgázolva. Szentelen volt és furfangos, kullancs módjára

¹³ Nagy I.: *Torzképek*, III. 109.

élősködött, férje, családja vagy barátai, szeretői vagyonát apasztotta. Kíméletlenül kihasználta és becsapta a férfiakat. Ha férjhez ment és gyermekei születtek, nem törődött velük, ellátásukat a cselédeire hagyta.

Nagy Ignác mellett Gyulai Pál, Czakó Zsigmond és Degré Alajos is démoni alakban tüntették fel önző és kártékony arszlánhősnőiket. Leírásuk szerint a kalandorság, a *moral insanity*-be hajló jellemtelenség a nődandy életstratégiájának fontos eleme.¹⁴ Az efféle nő kicsapongó, férjéhez, szerelméhez hűtlen. A reformkor egyik női írója, Pongrácz Nina megformálta a csalfa, társaság nélkül unatkozó Matildot, akit a divat mellett kizárólag a szerelmi kalandok érdekeltek, a férjét elhanyagolta, s egyszerre több hódolót is boldogított.¹⁵

A dandyizmus jelensége a magyar szépirodalomban csak a reformkorban tűnt fel, de a nyugati archetípusok korábbi, a rokokó világából valók.¹⁶ A 18. századi hagyomány szerint az arszlánnő nem prostituált, *par excellence* nem árusítja a testét, de habitusa, életfilozófiája és viselkedése a francia pornográf regények érzékeny, kifinomult, független, öntudatos és temperamentumos hősnőjével, Sade márki Juliette-jével rokonítja. A libertinus nők éltető közege volt a nyilvánosság, sziporkázó társalgóknak bizonyultak, építették a karrierjüket, biztosították anyagi javaikat, és

¹⁴ Lásd ehhez például Gyulai Pál: Fanni. In: *Nők könyve MDCCCLIII-ra*. Szerk. Szilágyi Sándor – Emich Gusztáv. Pest, 1853. 5–61.; Czakó Zsigmond: A könnyelműek. In: *Szinműtár*. II. Szerk. Nagy Ignác. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1841. 313–403.; Degré Alajos: Egy kaczer nő. *Honderű* 44 (1845) II. 492–494.; 45 (1845) 512–516.; Degré Alajos: *Iparlovag*. Schmid Antal, Pozsony, 1844.

¹⁵ Pongrácz Nina: *Dívatszerelmek. Életképek* 1 (1844) 113–135.

¹⁶ Ma már terjedelmes szakirodalom áll a rendelkezésünkre. Lásd például Domna Stanton: *The Aristocrat as Art*. Columbia University Press, New York, 1980.; Rhoda K. Garellick: *Rising Star. Dandysm, Gender, and Performance in the Fin de Siècle*. Princeton University Press, Princeton, 1998.; Angela Carter: *The Sadeian Woman: An Exercise in Cultural History*. Pantheon, New York, 1979.; Dede Franciska: A társasélet akrobatái. Vázlat az irodalmi dendikről Brummeltől Proustig. *Sic Itur ad Astra* 2009. 149–174. Lásd a klasszikus, forrásértékű szövegeket: Jules Barbey d'Aureville: *Dandyism*. PAJ Publications, New York, 1988 [1843].; Honoré de Balzac: *Traité de la vie élégante*. In: *Oeuvres complètes*. 2. 1830–1835. Louis Conard, Paris, 1938. 152–185.

nem érdekelte őket a család és a gyerekvállalás. A szexualitás terén férfiasan viselkedtek, tudatosan törekedtek a testi élvezetre. Az anyagilag, társadalmilag, pszichológiailag független nőtípus éles ellentétben állt a 19. században elterjedt, romantikus, éretnyes, szemérmes és törekeny ideállal.¹⁷

Nemzetvesztők, jövőgyilkosok

A Nagy Ignác, Kuthy Lajos és mások írásaiban felbukkanó népes arszlánserég angol és francia import volt, de több is ennél, mert az írók honosították, hazai terepen mozgatták hőseiket.¹⁸ A *lion-ság* számukra szimbólumként szolgált, a kor negatív társadalmi jelenségeinek kvintesszenciáját fejezte ki, az éppen csak kezdődő magyar polgárosodás kedvezőtlen melléktermékeinek látványos gyűjteményét vonultatta fel. A reformkori írók értelmezésében a külföldről átvett életvezetés és értékvilág magyar földön szárbá szökkenve sajátos bajokat zúdított a fiatal nemzetre.

Az 1830–1840-es években, elsősorban Pest-Budán új kommunikációs közeg formálódott: a sajtóban, élénkebb társasági életben, bálokban, szalonokban, kaszinókban és kávéházakban testet öltő nyilvánosság. Az arszlánizmus, amelynek éltető közegét éppen a nyilvánosság jelentette, hiszen csak közszemlére téve nyert ér-

¹⁷ A libertinus prostituált figurájához kitűnő elemzést ad Kathryn Norberg: *The Libertine Whore: Prostitution in French Pornography from Margot to Juliette*. In: *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800*. Eds. Lynn Hunt. Zone Books, New York, 1996. 225–252., 377–381.; Peter Wagner: *Eros Revived: Erotica of the Enlightenment in England and America*. Secker and Warburg, London, 1988.; illetve forrásként lásd: *Mademoiselle Javotte: Ouvrage moral écrit par elle-même*. J. Neauluz, Hága, 1757.

¹⁸ Lásd ehhez Kuthy novelláit és *Hazai rejtelmek* címen kiadott, Nagy Ignác *Magyar titkok* című kötetével rokonítható regényét: Kuthy Lajos: *Dívatkép*. In: *Kuthy munkái*. IV. Beímel József, Pest, 1843. 59–196.; uő: *Egy éj a fővárosban*. Uo. I. Beímel József, Pest, 1841. 54–67.; uő: *Hazai rejtelmek*. I–II. Pest, 1846. Kuthyról lásd Wallentinyi Dezső: *Kuthy Lajos életrajza*. Lévai Izsó, Rimaszombat 1897.; Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Argumentum, Bp., 2007.

telmet, ennek keretében veszélyes, gyorsan terjedő mintává válhatott, az elképzelt (nemzeti) közösségben fejthette ki pusztító hatását. A nemzet védelmében az írók úgy vélték, a dandyizmus leleplezésével figyelmeztetnek a ledérséget és gátlástalanságot közvetítő figurák erkölcsromboló hatására.

Az arszlánizmust övező diskurzus a nagyváros negatív mítoszának megkonstruálásakor különös jelentéssel bírt. A kiépülő nagyváros kiváló terepet biztosított a törvényeket áthágó kétes egzisztenciák számára, akik kalandorsággal, a tisztességes emberek jóindulatával visszaélve próbáltak társasági kapcsolatokra és vagyponra szert tenni. Ugyan a reformkori Pest-Buda sokkal inkább volt kisváros, mintsem modern világváros, az irodalmárok fantáziája jó néhány évtizeddel előreszaladt, amikor saját korukba vetítették a városi népesség ugrásszerű növekedésével együtt járó tüneteket. A nyugati „városfelfedezőkhöz” hasonlóan a magyar szerzők is „modern Babylon”-nal riogatták olvasóikat, előre vetítve azt a „bűnös Budapest”-képet, amely majd csak a dualizmus korában, a városegysítés után vált valósággá.

A főváros mindennapjait megörökítő botrányos históriák közzétételében élen járt Nagy Ignác, aki, mintegy antropológus előfutár, résztvevő megfigyelőként dokumentálta és hitelesen ismertette olvasóival a mindinkább „félelmetes szörnyeteggé” váló nagyváros bűneseteit. A *Magyar titkok* című, budapesti életképek sorozatát tartalmazó rémregényben Szürke Zsák álneven nyomozott és leleplezte le a gonosztevőket.¹⁹

A nemzet jövőjét azonban nemcsak a kétes erkölcsű kalandorok, hanem a nemzeti érzés hiánya, a nemzetietlenség is fenyegette. Ez jelentős mértékben a dandyizmus következménye, hiszen divatot teremtett a nemzeti szimbólumok, a nemzettudat kifigurázására,

¹⁹ Nagy Ignác Eugène Sue *Párizs rejtelmel* című művét követve írta meg a magyar főváros „sötét titkait” leleplező regényét: Nagy Ignác: *Magyar titkok*. 12. Hartleben, Pest, 1844–1845. Lásd továbbá: Eugène Sue: *Párizs rejtelmel*. Pallas Stúdió, Bp., 2002 [1838].

lenézte és megvetette a magyar nyelvet, irodalmat, sajtót, színházat, gasztronómiát és divatot. A púder, a külföldi kelme, a mondén pillantások, a gyermekeit cseléd lányokkal és dadákkal neveltető asszony a hazaárulás jelképeiként tűnnek fel a reformkori irodalmi szövegekben. A túlzottan önálló, független, tudatos életstratégia kialakítására törekvő nőkben a magyarság jövőjét elherdáló bűnösöket láttak az írók, mert ebben az értelemben a női önmegvalósítás nemzethalálhoz vezetett.

A dandyizmus ebben az értelmezési keretben túlmutatott önmagán, hiszen a nyugatmajmolás lehetetlenné tette, hogy a nemzet megtalálja saját, szuverén helyét a modern Európában. Pedig a közösség számára ez volt az egyetlen járható út, ezen fáradoztak mindazok, akik támogatták és szorgalmazták a reformokat. A képlekeny, átalakuló korszakban, amikor éppen csak körvonalazódtak a társadalom és a gazdaság átalakítási tervei, a nemzet érdeke azt diktálta, minden tagja vegyen részt az új Magyarország kitalálásában. A dologtalan, erkölcstelen arszlánok a serénykedő reformkori emberek antitéziseinek tűntek, távolságtartó szemlélődésük közösségellenes büntettnek számított a nemzetépítők szemében.

Határsértők, nődandyk: Batthyány Apraxin Júlia és Vay Sarolta (Sándor)

Az irodalomtörténész Szalai Anna találóan mondja, hogy a reformkori nyelv dadog, éppen csak keresi a szavakat.²⁰ A megtalált szavak, az alakot öltő nyelv mégis meghatározónak bizonyult a modernkori, és így a 19. század második felének magyar közgondolkodásában. A dadogó nyelv megformálásában kulcsszerepet

²⁰ Szalai elemzése a zsidókkal kapcsolatos vélemények reprezentációjára fókuszál, de megállapításai általánosabban is érvényesek. Szalai Anna: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóbrázolás a reformkori prózában*. Osiris, Bp., 2002.

játszottak az elfelejtett, ma már csak másodrangúként számon tartott írók csekély esztétikai értékkel bíró irodalmi próbálkozásai. Ezekben a reformkori irodalmi reprezentációkban bukkantak fel azok a botrányos nőalakok, akik a század második felében valóban „színre léptek”, immár nem fiktív, hanem a korabeli közélet valós szereplőiként. Batthyány Apraxin Júlia és Vay Sándor a maga módján volt normaszegő, Apraxin inkább társadalmi, Vay nemi lázadó, bár deviáns viselkedésük határai az életútjuk során elmosódtak.

Batthyány Apraxin Júlia és kortársa, Vay Sarolta életútja a 19. század második felében a női ideál tagadásának számított. Apraxin Júlia botrányosan lépett ki főúri társadalmi közegeből, Vay Sarolta a nemi korlátokat is áthágta. Júlia tragikusan végződő szerelmi kalandját követően méreggel akart véget vetni az életének, Sarolta egy csalást követően börtönbe került. Mindkettejük nevét bizonytalanság övezte. Apraxin Júliát asszonyként Batthyány Arthúrnénak hívták, balsikerű házassága után gyakran váltogatta a nevét. A színlapokon Budai Júliaként szerepelt, regényeit, elbeszéléseit Nixarpa Eilujként jegyezte. Vay Sarolta Sándor néven publikált és – ugyan orvosi vizsgálat is bizonyította, hogy biológiailag nő volt – férfiként mutatkozott be a társaságban.

Apraxin Júlia 1825-ben vagy 1830-ban született Bécsben.²¹ Apja, Alexandre Petrovisch Apraxin orosz diplomata, aki bécsi tartózkodása után 1837-ben családjával együtt visszatért Oroszországba. Később az Apraxin házaspár elvált, majd az anya Eszterházy József grófnak nyújtotta a kezét. Júlia mostohaapja révén került Magyarországra. A korban megszokotthoz képest jóval gondosabb nevelésben részesült, tanult nyelveket, irodalmat, filozófiát, asztronómiát, már gyerekként vonzotta a színház és az irodalom.

²¹ Biográfijához megbízható, bár nem teljes feldolgozás áll a rendelkezésünkre: Catherine Barna: *Une femme de lettres du second empire. La comtesse Julie Apraxin. Sa vie, ses oeuvres*. Városi Nyomda, Szeged, 1934.

Műkedvelő előadásokon lépett fel, verselt, tizenhét éves korában elkezdte írni első regényét.

Vay Sarolta 1859-ben született, jóval fiatalabb volt Júliánál.²² Apja, gróf Vay László Máramaros főispánja és József főherceg koraöre volt, de a család elszegényedett. Saroltát állítólag az apja fiúként neveltette, lovagolni és vívni tanult. Később német egyetemeken és Budapesten tanult, majd megélhetési okokból újságírónak állt. Egész felnőtt életében férfiként öltözködött és viselkedett.

Mindkét nő megházasodott – a maga módján. Apraxin Júlia 1849-ben nőül ment a Batthyány család pinkafői ágából származó Artúrhoz.²³ A házaspár Bécsben telepedett le, rövid időn belül három lányuk és két fiuk született. A fiatalasszony ideje egy részét lekötötték a gyerekek, de a családi élet mellett élénk társas életet folytatott; szalont szervezett, fordítással és regényírással is próbálkozott.²⁴ Amikor 1860-ban átköltöztek a magyar fővárosba, Júlia a korábbihoz képest is vehemensebben vetette bele magát az irodalomba. Rendszeresen vendégül látta művészbáráit, „az intelligencia arisztokráciáját”, megfordult a házában Kánya Emília, Liszt Ferenc, Reményi Ede, sőt Jókai Mór is. Kánya Emíliától tudjuk, hogy arisztokraták is jártak hozzá, a művészetpártoló Waldstein János gróf, Szapáry Gyula, a későbbi miniszterelnök, Vécsey József báró, a sokat utazó Széchenyi Béla és természetesen néhány

nyan a Batthyányak közül is.²⁵ Vay Sándor szerint az egyik nagyszabású estélyen állítólag maga Albrecht főherceg is megjelent.²⁶

Vay Sarolta/Sándor kedvelte a nőket, kétszer kötött (ál)házasságot. Tartósan együtt élt az első „feleségével”, Eszéki Emma színésznővel, akit azért hagyott el, mert megismerte új szerelmét, Engelhardt Mária tanítónőt. Őt is elvette, valódi biológiai nemére csak jóval az esküvő után derült fény. Az apósától pénzt csalt ki, amit nem tudott visszafizetni, a férfi ekkor feljelentette Vayt. A fogság idején pszichiátriai vizsgálatnak vetették alá a férfi nemi szerepet önként vállaló Sarolta-Sándort.

Apraxin Júlia 1861-ben szerelmi kalandba keveredett, és szokatlan lépésre szánta el magát: elhagyta a családját. Hamarosan megismerte a Budai Színház igazgatóját, Molnár Györgyöt. Következő évei a színházban teltek, darabokat írt, rendszeresen színpadra lépett. A sajtó folyamatosan tudósított szerepléseiről és művei fogadtatásáról, volt, hogy sikert aratott, máskor keményen megbírálták. Több lap is foglalkozott vele, színházi bemutatókról, jótekonyságról, bálokról, sőt a betegségeiről is beszámoltak a közönségnek. Annyira ismert lett, hogy portréja Teleki Pál, Szemere Pál, Vachott Sándor arcképe és a Széchenyi gyászünnepről készült ábrázolások mellé került Emich Gusztáv *Nagy Képes Naptárában*.²⁷ Mai kifejezéssel azt mondanánk: Júlia a felélénkülő nyilvánosságban néhány hónap alatt médiasztárrá vált.

Irodalmi működése nem korlátozódott a színdarabírássra. 1860-ban jelent meg az első nyomtatott műve, s ettől kezdve folyamatosan publicisztikákkal, elbeszélésekkel, regényekkel lépett a közönség elé. A romantikus, nyakatekert történetekben állandó toposzként szerepelt a hazafiság mint legfőbb érték. Júlia szükségét

²² Vay Sarolta/Sándor életéhez, nemi határátlépéséhez lásd Borgos Anna: Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerepáthágó a múlt századfordulón. *Holmi* 2 (2007) <http://www.holmi.org/2007/02/borgos-anna-vay-sandorsaroltaegy-konvencionalis-nemiszerepáthago-a-mult-szazadfordulon> (letöltés ideje: 2018. december 22.); Török Zsuzsa: A férfiruhás irónő. Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete. *Csiki Lapok* 2014/4. 466–484.

²³ Lásd ehhez Magyar Nemzeti Zsebkönyv. Főrangú családok. I. Szerk. Szinnyei József – Fejérfataky László. Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, Bp., 1988. 33–34. Információként szerepel, hogy 1849. október 15-én kötöttek házasságot, öt gyermekük született és elváltak.

²⁴ Több színdarabot és regényeket is írt, különösen a családjától való elköltözést követő időszakban: Batthyányné Apraxin Júlia: *A honfoglalók*. Pest, 1861.; uő: *Két nőszív*. Emich Gusztáv, Pest, 1861.; uő: *Ilona. Regény a magyar életből*. Hartleben, Pest, 1861.; uő: *Szerény Ilma naplója*. Emich Gusztáv, Pest, 1862.

²⁵ Kánya Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Kortárs, Bp., 1998. 185.

²⁶ Vay Sándor [Sarolta]: *Gróf Vay Sándor munkái*. I–X. Országos Monográfiai Társaság, Bp., 1909. IV. 82.

²⁷ Lásd ehhez Emich Gusztáv: *Magyar- és Erdélyország Nagy Képes Naptára*. Emich Gusztáv, Pest, 1862.

érezte, hogy honleányi hűségét hangoztassa. Intenzív irodalmi tevékenysége szokatlannak számított, különösen abban a társadalmi rétegben, amelyhez tartozott. Mégsem írásai tették *nemkívánatos személlyé* az arisztokrácia szemében, és nem is viharos magánélete, nyílt szerelmi afférjai, bár ez utóbbiak az előkelő világban elfogadhatatlanok voltak. Valódi skandalumot színésznői karrierje robbantott ki. A szemtanúk beszámolója szerint első színre lépésekor a páholyok tüntetően kiürültek, és ezzel a magasabb társadalmi körök – legalábbis az 1860-as évek Pest-Budáján – szimbolikusan száműzték a renitens grófnőt.²⁸ A közönség ugyanakkor kíváncsisággal vegyes rajongással fogadta a rangjáról önként lemondó asszony gesztusát.

1863 májusában Júlia Párizsba utazott Molnár társaságában, azt remélve, hogy színésznői karrierjét nemzetközi terepen folytathatja. Ettől kezdve keveset tudunk az életéről. A remélt színházi siker elmaradt, kedvese, Molnár is elhagyta, újabb hányatott időszak következett az életében.²⁹ Mégis, újra sikerült kiverelkednie magát kilátástalan helyzetéből. Családjával szemben örökösödési pert nyert, majd hozzáment egy spanyol tábornokhoz. Párizsban élt, általános megbecsülés övezte, szalonjában megfordult a társaság krémje. Írói ambícióit sem adta fel, újra írt. Később Spanyolországba költözött, eltemette a férjét, megérte az első világháborút. 1917-ben halt meg.

Vay Sarolta/Sándor a megélhetésért írt. Befutott írónak számított, mégis az irodalom periferiájára szorult. Az évek során megkeseredett, úgy vélte, nem kapott elég irodalmi elismerést, pedig még életében, 1909-ben kiadták tízkötetes életmű-összeállítását.

Utolsó évei magányban teltek, egy svájci látogatása alkalmával tüdőgyulladást kapott és egy luganói szanatóriumban meghalt. Nekrológiájában finom léleknek nevezték, aki egész életében bolyongott, kereste a helyét. Azt írták róla, beteges aberrációban szenvedett, ez ösztönözte arra, hogy nő léteire férfiként éljen.

Az irodalmi toposzok mögött két hús-vér ember élt és próbált érvényesülni a 19. század második felében. Kortársaknak számítanak, bár Apraxin Júlia jóval korábban született. Mindketten felázadtak környezetük elvárásaival szemben. Apraxint családjával való botrányos szakítása, és különösen az önként választott színpadra lépés taszította ki az arisztokrata társadalmi közegből. A kortárs beszámolók alapján úgy tűnik, ezt a lépést kevésbé tolerálta a főnemesi világ, mint szerelmi afférját, elköltözését, férje és gyermekei elhagyását. Vay nemi szerepátlépése szintén lázadás, sőt, deviáns viselkedés, de az életútjában törést mégsem a férfilét, hanem egy jóval banálisabb botlás, a vissza nem fizetett kölcsön okozott. Az esetét részletekbe menően taglaló pszichiátriai elemzés, ami a börtönben készült, arról tanúskodik, hogy Vay határátlépése felkeltette a korabeli tudományos érdeklődést, és az értekezésben inkább a kíváncsiság, mint az elutasítás nyilvánul meg. Mindkét nő különcként számított, mégsem lettek teljesen kitaszítottak. Komoly konfliktusokba bonyolódtak a közeggel, amelyben éltek, de a dualizmus kori társadalom mindig új integrálódási lehetőséget biztosított a számukra.

²⁸ Kánya Emília és Vay Sándor/Sarolta is hiteles beszámolót adnak: Kánya E.: *Réges-régi időről*, 190.; Vay S.: *Gróf Vay Sándor munkái*, 88. Kánya jól ismerte Apraxin Juliát, idegenkedett túlzottan drámai, színpadias viselkedéséről. Köztudottan jó anyaként megbotrányoztatta, hogy Júlia elhanyagolta a gyermekeit.

²⁹ Molnár feleleveníti az együtt töltött idő egyes epizódjait: Molnár György: *Világostól Világosig*. Ungerleider, Arad, 1881.

Varga Zsuzsanna

Falusi nők a propaganda célkeresztjében az 1950-es évek elején

1945-ben a választójog kiterjesztése a nők széles tömegeire, arra készítette a választáson induló pártokat, hogy megszólítsák és programjuknak megnyerjék a nőket.¹ A Magyar Kommunista Párt (MKP) a Magyar Nők Demokratikus Szövetségét (MNDSZ)² igyekezett felhasználni e céljai érvényesítésére. Kezdetben főképp arra, hogy az MNDSZ segítsen elosztatni a kommunistákkal szembeni előítéleteket.³

Az 1945. novemberi nemzetgyűlési választások egyértelműen megmutatták, hogy mennyire gyenge a kommunisták támogatottsága a falusi nők körében.⁴ 1947 nyarára az MKP meggyengítette ugyan fő vidéki riválisát, a Független Kisgazdapártot, azonban az egykori kisgazdapárti szavazókat az új ellenzéki pártok vonzották magukhoz, így nem növekedett jelentősen a kommunista párt

szavazótábor. 1947-ben már nem jelölték külön a nők szavazó-céduláit (mint két évvel korábban), mégis valószínűsíthető, hogy a falusi nők továbbra is távol tartották magukat az MKP-tól. Erre utalt, hogy az MNDSZ vidéki bázisa is csak szerény gyarapodást mutatott 1945–1947 között.⁵

1948 folyamán a kommunisták politikai vetélytársaik maradványát is kiszorították a hatalomból. Ezt követően a nőkre már nem politikai bázisként, hanem egyre inkább az első öt éves terv munkaerő-tartalékeként tekintettek. A szakirodalom eddig elsősorban a nők ipari munkavállalásának kérdéseire koncentrált,⁶ s kevesebb figyelem irányult arra, hogy a szovjet mintára szervezendő termelőszövetkezetekbe való intenzív bevonásukkal is számoltak.⁷ Rákosi alig egy hónappal az öt éves terv indulását követően így beszélt erről: „Ha arra gondolunk, hogy az öt éves terv végrehajtásához félmillió új munkásra van szükség, előre kell látnunk, hogy nemcsak az iparban, hanem a termelőcsoportokban is hamarosan hiány lesz munkásokban. Ezt a hiányt elsősorban a nők bevonásával fogjuk pótolni.”⁸

Jelen tanulmány azt vizsgálja: milyen kommunikációs csatornákon keresztül, milyen eszköztárral szólította meg a kommunista párt a falusi nőket annak érdekében, hogy munkát vállaljanak a szocialista mezőgazdaság valamelyik szektorában (állami gazdaság, gépállomás, szövetkezet). Azok a falusi nők, akik 1945 előtt az uradalmakban dolgoztak idénymunkásként vagy éves cselédként,

¹ Pető Andrea: A politikai pártok és nőmozgalmak Magyarországon 1945–1951 között. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. Gyáni Gábor – Nagy Beáta. Csokonai, Debrecen, 2006. 278–291.

² Az MNDSZ 1945. február 18-án alakult. A Szövetség az első években más nőszervezetekkel együttműködve elsősorban karitatív szociális-egészségügyi tevékenységet folytatott, majd 1948-ban magába olvasztotta a többi nőszervezetet.

³ Baráth Magdolna: A Szovjetunióról alkotott kép változása a koalíciós években. In: *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Szerk. Feitl István. Napvilág, Bp., 2013. 283–295.

⁴ Balogh Sándor: Szabad és demokratikus választás – 1945. In: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Szerk. Földes György – Hubai László. Napvilág, Bp., 2010. 241–242.; Pető Andrea: Ahogy a „kommunista szög” kibújik a zsákból”, avagy az MNDSZ fejlődéstörténete. In: uő: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből, 1945–1951*. Seneca, Bp., 1998. 102–104.

⁵ Pető A.: Ahogy a „kommunista szög” kibújik a zsákból”, 111–114.

⁶ Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004. 78–157.; Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Napvilág, Bp., 2005. 78–100.; Schadt Mária: *„A feltörekvő dolgozó”. Nők az ötvenes években*. Pro Pannonia, Pécs, 2003.

⁷ A kollektivizálás elleni asszonytüntetések sajátos problematikájára lásd: Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak: Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Korall, Bp., 2016.

⁸ Rákosi Mátyás: A szocializmus építése falun. In: Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építéséért*. Szikra, Bp., 1951. 324.

viszonylag könnyen vállaltak munkát az állami gazdaságokban, hiszen ezek munkaszervezete nagymértékben hasonlított az 1945 előtti nagyüzemi formához. Teljesen új munkahelynek számított a vidéki Magyarországon a sztálini mintára szervezett gépállomás, ahol igen szívesen vállaltak munkát a mezőgazdasági nagygépek iránt érdeklődő, tanulni vágyó falusi férfiak.⁹ A harmadik világháború fenyegető árnyékában viszont a pártvezetés nőket is akart idevonzani azért, hogy egy esetleges vészhelyzetben a frontra besorozott férfiakat helyettesítsék. Női traktorosokat a Szovjetunióban a második világháború alatt képeztek ki tömegesen, s bár Magyarországon erre a 1940-es évek végén még nem volt égető szükség, mégis a szovjet minta kötelező másolása jegyében elindult a kampány a traktorosnők képzésére.¹⁰

A legnehezebb feladatnak az bizonyult, hogy a szovjet kolhoz mintájára szervezett, termelőszövetkezeti csoportokba (tszcs) beléptessék a falusi családok nőtagjait. Még az olyan szegényparaszti családokban is nehezen ment ez, ahol a családfő maga belépett a tszcs-be. Ennek okai közül kettőt érdemes itt megemlíteni. A szovjet kolhozról egyrészt a Horthy-kori propaganda is igen sötét képet festett,¹¹ másrészt pedig a szovjet hadifogságot megjáró parasztok saját tapasztalatokat is szereztek, s ezek ugyancsak a félelmet és a kétségeket erősítették. Ezzel kezdettől tisztában voltak a kommunista párt vezetői, így a kolhoz, s általában a szövetkezeti forma említését is igyekeztek kerülni a háború utáni években.¹²

⁹ Honvári János: *A gépállomások története, 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964.* Távtan, Győr, 2003. 401–448.

¹⁰ Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorral!” Nőt traktorosok a propagandában és a gépállomáson. *Korall* 2003. szeptember, 65–86.; Honvári János: Traktoros iskolák nőknek. *Valóság* 7 (2013) 55–80.

¹¹ A közös szövetkezeteknek volt olyan típusa a Szovjetunióban, ahol nemcsak a mezőgazdasági termelést végezték közösen, hanem az étkezést is közösen szervezték meg. Sőt a kommunákban még a gyerekek nevelése is közösen folyt. Mindezt a „közös csajka” és „közös feleség” riasztó képében juttatta el a Horthy-kori propaganda a magyar parasztsághoz.

¹² Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Bp., 2011. 183–186.; Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek*

Amikor aztán 1948–1949-ben felgyorsult a szovjetizálás folyamata, a propaganda- és agitációs apparátus is akcióba lendült, hiszen a termelőszövetkezetek népszerűsítése érdekében a lehető legszélesebb eszköztárat be kellett vetni.

Ebben a tanulmányban ezen időszakból – terjedelmi korlátok miatt – egyetlen évre, 1950-re koncentrálok, eddigi kutatómunkám alapján ugyanis úgy tűnik, hogy ez volt az első olyan esztendő, amikor a falusi nők egyértelműen a propaganda célkeresztjébe kerültek. A tanulmány első része azt mutatja be, hogy egy-egy fontos szövetkezetpolitikai esemény „üzenetét” milyen széles írott és audiovizuális eszköztárral igyekeztek eljuttatni a falusi nőkhöz. A második rész pedig egy újfajta kommunikációs stratégia működését elemzi.

*

A fenti Rákosi-idézet abból a beszédből való, amelyet a termelőcsoportok és gépállomások küldötteinek első országos tanácskozásán mondott el 1950. január 25-én. A párt főtitkára súlyos problémaként említette, hogy „a termelőcsoportokba még nem vontuk be eléggé a nőket”.¹³ Nemcsak ő tért ki erre, hanem több felszólaló is. Keresztes Mihály földművelésügyi államtitkár a következő hasonlattal élt: „Mindaddig, míg a termelőszövetkezeti csoportokban a nők nem töltik be az őket megillető helyet, addig a szövetkezet nagyon hasonlít a félkarú emberhez.”¹⁴ A tanácskozás végén elfogadott határozat szintén nagy figyelmet szentelt ennek a kérdésnek: „termelőcsoportjaink további fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges az asszonyok és fiatalok közreműködése. Éppen

Keletről és Nyugatról. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989. MTA doktora disszertáció (kézirat), Bp., 2014. 58–65.

¹³ Rákosi M.: A szocializmus építése, 324.

¹⁴ Előre termelőszövetkezetekcink útján a szocialista mezőgazdaságért, a jó módú, művelt parasztságért! Termelőszövetkezeti csoportok és gépállomások dolgozóinak kétnapos országos tanácskozása. *Szabad Föld* 1950. január 29. 2.

ezért helyénvaló, hogy a termelőcsoportba belépett családokhoz tartozó asszonyokat és fiatalokat tagként felvegyük, és ezért fel is vesszük a csoportba. Bevonjuk őket csoportjaink szervezeti életébe, munkájába és a vezetésbe is. Biztosítjuk, hogy csoportjainkban az asszonyok és fiatalok egyenlő munkáért egyenlő elbírálást és részesedést kapjanak a termelőcsoport közös jövedelméből. Ehhez természetesen hozzátartozik az is, hogy a többi csoporttaghoz hasonlóan nekik is külön számolják el elvégzett munkájuk után őket megillető munkaegységeket.”¹⁵

A tanácskozáson a nők kis létszámban vettek részt, a korabeli média mégis igyekezett előtérbe helyezni őket.¹⁶ Jól példázza ezt Szabó Pálnak, a *Szabad Föld* főszerkesztőjének rövid riportja arról, hogyan zajlott a tanácskozás utáni ünnepi fogadás. „A parlament csodálatosan szép kupola-csarnokában parasztok gyülekeznek s még egyre jönnek, szinte folynak felfelé a vörösmárvánnyal határolt lépcsőkön. [...] Púderes, meztelen hátú, úgynevezett hölgyek helyett barhét-kendős, de tiszta ruhába felöltözött parasztaszszonyok vannak itt. Arcukat összebarázdálta a sanyarú élet és a nehéz paraszti munka. De szemük virágzik és pompában ragyog. A lélek az, ami kivirágzott bennük ezen a napon. Fiatal, hajadonfejes parasztlányok jönnek-mennek, semmi elfogultság nincsen bennük, tudják, hogy ők itt lehetnek, az egészen természetes. Úgy jönnek-mennek ezek a leányok, hogy jövésük-menésük, létezésük merő hit és egészség.”¹⁷ Ugyanez a hangulat köszönt vissza a tanácskozásról készült filmhíradóban is.¹⁸ Az összeválogatott képanyag mellett a híradó tartalmi felépítése is figyelmet érdemel. Rákosi Mátyás beszédéből például csak azt a részt idézték,

¹⁵ Uo. 6.

¹⁶ A tanácskozásról megjelentetett fotókon is felülreprezentáltak a falusi nők. Míg a sajtóban megszólaltatott férfi résztvevőkről alig közöltek fotót, addig a nőkről mindig.

¹⁷ Szabó Pál: Új élet kapujában. *Szabad Föld* 1950. február 5. 5.

¹⁸ Magyar Filmhíradó 5 (1950) Termelőszövetkezetek és gépállomások dolgozóinak tanácskozása.

amelyben a nők termelőszövetkezetekbe való bevonásának szükségességét hangsúlyozta. Figyelemreméltó az is, hogy a pártvezető beszéde mellett mindössze egyetlen felszólalótól idéztek hosszabban. Ő Ferger Imréné volt. A narrátor így mutatta be: „dolgozó parasztasszony”. Az ő beszédében is a tsz-ekkel kapcsolatos hivatalos propagandaszólások tükröződtek: „Bízok benne, hogy az elkövetkezendő időben a mi csoportunk munkáján keresztül a falu dolgozó népének mintaképe lesz, úgy a politikai, mint a gazdasági fejlődés terén. Elvtársak, előre hát munkánkkal a szovjet nép példamutatása után, szeretett Rákosi elvtársunk vezetésével, falun is a nagyüzemi gazdálkodáson keresztül a szocializmus megvalósítása felé. Éljen a Szovjetunió, nagy vezére Sztálin elvtárs, éljen a Magyar Dolgozók Pártjában Rákosi elvtárs! Szabadság!”¹⁹

A tanácskozás utóéletét tanulmányozva érdekes tendencia rajzolódik ki. A falusi nők tsz-be vonzását célzó napi agitációs gyakorlatban az előbb idézett ideológiai érvelésmód helyett egyértelműen az anyagi, egzisztenciális szempontokra helyeződött a hangsúly. Ez a megközelítés számos kommunikációs csatornánál tetten érhető. Az év eleji időszak a termelőszövetkezeti csoportok életében a zárszámadás ideje volt, ekkor kapták meg a tsz-tagok az előző évi eredmények alapján természetbeni és pénzbeli részesedésüket. A *Szabad Föld* hasábjain, amely a legolvasottabb hetilap volt a parasztság körében, újságcikkek sora hozott konkrét példát – fotókkal alátámasztva – arról, hogy mi mindent vásároltak a tsz-családok megnövekedett keresetükből. A megyei napilapokba is hangsúlyosan bekerült ez a téma az év elején.

A téli időszak falun hagyományosan a lakodalmak ideje volt, így ez igen jó alkalmat adott arra, hogy meggyőzzék a szegényparasztsághoz tartozó lányokat, asszonyokat arról, milyen könnyen összegyűjthető a tszcs-ből a menyasszonyi kelengyére (staffírun-

¹⁹ Uo.

ra) való. A vasszilvágyi „Szabad Föld” termelőcsoport „boldog életét” fotókkal illusztrálva így mutatta be a *Szabad Föld* riportere: „Lakodalom lesz a TSZCS-ben! Lehet is, olyan fényes lakzi, hogy csak no! Az év végi eredményelszámolás után a tagság gondtalanul vásárolhat ruhát, fehérneműt és mindent. Nem okoz gondot ma már egy menyasszony kistaférungozása sem! Tóth István csoporttag családja elbűvölten nézi Terike menyasszonyruháját. Olyan finom és szép, mint az álom. De a boldog menyasszony a ruhánál is szebb!”²⁰ Érdekes módon az 1950-es esztendő legfőbb kolhoztemájú propagandafilmje, a szovjet „Gazdag menyasszony” is ehhez a témához kapcsolódva népszerűsítette a kolhozéletet.²¹

A Magyar Rádióra is nagy szerep hárult.²² A parasztságnak szóló „Falurádió” különböző rovataiban (Gazdakalendárium, A falu hangja, A Falurádió negyedórája, Gergely bácsi megmagyarázza stb.) rendszeres téma volt a termelőszövetkezeti rendszer népszerűsítése. A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Osztályának heti értekezletein pontosan megtervezték, hogy milyen rész kérdést miként népszerűsítsenek: hangjáték, helyszíni riport vagy beszámoló formájában tegyék-e.²³ Volt „asszonyrovata” is a Rádióknak, amelyet célzottan a falusi hallgatóknak készítettek. A „Női szemmel” címet viselő műsort általában a kora esti órákban sugározták.

A téli hónapok során, amikor a legkevesebb volt a munka a paraszti háztartásban, egy újfajta kommunikációs stratégiát is kipróbált az MDP agitációs és propaganda apparátusa. Arra a közkeletű

vélekedésre alapozva, hogy a magyar paraszt csak azt hiszi el, amit a saját szemével lát és saját fülével hall, már 1949-ben úgy döntött a pártvezetés, hogy parasztküldöttséget küld a Szovjetunióba a szocialista mezőgazdaság tanulmányozására.²⁴ Az első, nyolcvan főt számláló delegáció 1949. május 27-e és július 3-a között tartózkodott a Szovjetunióban.²⁵ Későbbiekben már 200-200 fős delegációk utaztak ki.

Az MDP központi napilapja, a *Szabad Nép*, valamint a *Szabad Föld* már a delegáció kintléte idején is riportok sorát jelentette meg,²⁶ az agitációs munka java azonban a hazaérkezés után kezdődött. Gyorsan elkészült két népszerűsítő könyv. Az egyik könyv szerzője Boros Gergely, az ország első tsz-ének, a Sarkad-Fekete-éri Tsz-nek az elnöke, a másiké Fehér Lajos, a *Szabad Föld* felelős szerkesztője volt.²⁷ Fehér Lajos könyve a propagandában visszatérő hivatkozási alappá vált: „Szatmár megyében az asszonyok úgy megszerették ezt a könyvet, hogy fonóestéken ebből tartanak felolvasást.”²⁸

A parasztküldöttség tagjainak részvételével 1950. január–február során országsszerte nagygyűléseket tartottak, kb. 350–400 helyen. A nagygyűléseken meg lehetett tekinteni a szovjet mezőgazdaság eredményeit bemutató több mint 100 képből álló sorozatot is.²⁹ A fényképek intenzív használatával a hitelességet akarták erősíteni. Ezekre a táblákra a fotók és rövid képaláírások

²⁴ Varga Zs.: *Modelltranszferek*, 84–86.

²⁵ A csoport egyik fele Voronyezs, Sztálingrád és Micsurinszk térségét, a második pedig a Rosztov körüli mezőgazdasági üzemeket kereste fel. Mit láttunk a Szovjetunióban? A Szovjetunióban járt magyar parasztküldöttség levele a magyar dolgozó parasztsághoz. *Szabad Nép* 1949. július 24. 1–2.

²⁶ A *Szabad Nép* 1949. június 2-ától, a *Szabad Föld* pedig június 5-étől közölte a riportokat.

²⁷ Raj László és mások (Boros Gergely): *Öt hét a Szovjetunióban*. DÉFOSZ, Bp., 1949. Fehér Lajos: *Öt hét a világ legfejlettebb mezőgazdaságában*. DÉFOSZ, Bp., 1949. Ez utóbbit 60 ezer példányban jelent meg.

²⁸ A Szovjetunióban járt parasztküldöttek nagy érdeklődés közben folytatják falusi beszámolóikat. *Szabad Föld* 1950. február 19. 7.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M–KS 276. f. 93. cs. 165. ö. e. A DÉFOSZ Központ jelentése a TSZCS népszerűsítéséről.

²⁰ Boldog élet a vasszilvágyi „Szabad Föld” termelőcsoportban. *Szabad Föld* 1950. február 5. 5.

²¹ Az eredetileg 1937-ben készült filmet Magyarországon 1950 áprilisában a budapesti Mezőgazdasági Vásáron mutatták be. A történet Marina, a betakarítási munkákban élenjáró kolhozista lány és a szintén élenjáró traktorista, Pavló Zgoro szerelmének kibontakozását kíséri nyomon. A két fiatal a féltékeny könyvelő ármánykodásai ellenére is egymásra talál végül.

²² Az államosított rádió korabeli propagandaszerépéről bővebben lásd Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1949–1952*. Gondolat, Bp., 2015.

²³ Magyar Rádió Archívuma (MRA) Műsorboríték-tár, Falurádió, 1950.

révén a két csoport utazásának főbb eseményeit dokumentálták, bemutatva a helyeket, ahol jártak, és azokat a szovjet embereket, akiket megismertek.

S ahogy ez az országjáró körút lezárult, már indult is a kampány az újabb, ekkor már 200 főt számláló parasztküldöttség tagjainak nyilvánosság előtt zajló kiválasztására. Ebben kezdettől megkülönböztetett figyelmet fordítottak a falusi nők aktivizálásra. Már az előkészületek idején is rendszeresen megszólaltatták őket mind az újságok, mind a rádió riporterei. A *Szabad Föld* oldalain olvasható például a következő tudósítás: „A fehérmegyei Isztimér községben a »Felszabadulás« nevű termelőcsoport ünnepélyes taggyűlésen Zöld Mihálynét választotta meg küldöttnek a szovjetunióbeli tanulmányútra. Asszonytársai elvállalták, hogy míg ő odakint jár világot látni, idehaza ellátják háztartását, főznek a családjára és gondját viselik az aprójságoknak is. Távolléte alatt a termelőcsoport intézőbizottsága minden nap után egy munkaegységet ír a javára. A termelőcsoport tagsága a nagy megtiszteltetés öröme, hogy az ő csoportjukból is utazhatik küldött a Szovjetunióba, munkafelajánlást tett: a kukoricát és burgonyát egy héttel május 1-je előtt elvetik, a termésátlagokat az üzemtervi előirányzaton felül 10 százalékkal emelik, gazdasági épületeiket május végére rendbehozzák.”³⁰

Aki ismeri a korabeli paraszti értékrendet, s benne a nők helyét, igencsak meglepődve olvashatja ezeket a riportokat a világra nyitott, vállalkozó szellemű, utazni vágyó falusi családayokról. Áttekintve a *Szabad Föld* 1950. májusi és júniusi lapszámaait egyértelmű a női küldöttek felülreprezentáltsága a cikkekben. Kiderül belőlük az is, hogy Zöld Mihályné története nem kivételes eset volt, hiszen más családok asszonyokat is elengedett a férjük erre a

külföldi, többhetes útra. Szabó Márton 10 holdas sáregresi újgazda a következőképp nyugtatta meg feleségét, aki amiatt aggódott, hogy mi lesz a három gyermekükkel és a házimunkával, míg ő távol lesz a Szovjetunióban. „E miatt nem mulaszthatod el az utazást” – mondta a férj, aki megígérte, hogy lányukkal együtt ellátja a háztartást is, mert nagyon büszke rá, hogy ilyen felesége van.³¹

Egyértelmű tehát az üzenet: új, szocialista nőideálra van szükség falun. Ez azonban nemcsak a férjes asszonyokra vonatkozott. Új ideált teremtettek a fiatal, még hajadon lányok számára is, akiknek lehetőségei tradicionálisan az apai döntéstől függtek. A *Szabad Föld* szerkesztősége több ilyen fiatal lányt is bemutatott. „Balogh Máriát éppen határjáráson találtuk a vámospércsi dűlőkön, amikor átadtuk megbízólevelét, s közöltük vele, hogy részt vesz a tanulmányúton. Elmondotta, hogy életében összesen sem utazott annyit, amilyen hosszú lesz ez az út, csupán Budapesttől Moszkváig. Mosolyogva jegyezte meg, hogy alig húszéves, de úgy meg akar figyelni mindent, hogy még az unokáinak is elmondhassa, hogy mit látott odakint.”³²

A filmhíradók is láthatóvá tették a parasztküldöttség nőtagjait. Az indulást bemutató 1950. júliusi híradóba is bekerült egy nő: „A markotabögötei termelőszövetkezet dolgozói Csatló Mária elvtársnőt, a csoport egyik alapító tagját küldik ki. Nehéz elválni attól, akit szeretünk. De Csatló Mária a világ legfejlettebb országába utazik, és egy hónap múlva mérhetetlenül gazdag tapasztalatokkal tér majd vissza társai közé.”³³ Már kinntartózkodásuk alatt is számos beszámoló és riport jelent meg az országos és helyi lapokban, sőt a Falurádió is rendszeresen beszámolt látogatásuk egyes állomá-

³¹ Kiket küld a szerkesztőségünk a Szabad Föld olvasói, levelezői közül tanulmányútra a Szovjetunióba? *Szabad Föld* 1950. május 7. 4.

³² Uo.

³³ Magyar Filmhíradó 29 (1950) Parasztküldöttség elutazása a Szovjetunióba.

³⁰ Kétszáztagú parasztküldöttség indul tanulmányútra nyár elején a Szovjetunióba. *Szabad Föld* 1950. április 23. 1.

sairól.³⁴ A Falurádió esti műsora a Petőfi Rádióban, a „Falurádió negyedórása” is hírt adott a parasztküldöttség programjáról.

A delegáció a hazatérés után kiemelt médiafigyelemben részesült.³⁵ A *Szabad Föld* elsősorban a szerkesztőség által már korábban bemutatott személyekre koncentrált. Így az olvasóknak beszámoltak a korábban említett sáregresi Szabó Mártonné hazaérkezéséről és tapasztalatairól. Sőt képes riport is bizonyította, hogy milyen ajándékokat (például táskagramonfont, lemezeket stb.) kapott a kolhozparasztoktól.³⁶ Arra is hoztak példát, hogy a parasztküldött hatására a falu, ahonnan származott, rövid időn belül szocialista község lett, azaz a gazdák túlnyomó többsége belépett a tsz-be. Kistormás községben a Szovjetunióból hazatérő Jancsóné töltött be ilyen katalizátorszerepet – a *Szabad Föld* riportja szerint. Hatására változott meg egyértelműen a falu közvéleménye: „Elmondott mindent, amit látott odakint, a virágzó kolhozok, szabad boldog munkások és parasztok országában. Ennél több már nem kellett. Kistormás dolgozó parasztsága bátran szakított a régimódi gazdálkodással, merészen, erős hittel lépte át az évszázados korlátokat, előre, a jobb élet felé!”³⁷

Önállóan is megszólaltatták a női küldötteket. Ez történhetett interjú vagy éppen olvasói levél formájában is. Ez utóbbira kiváló példa a *Szabad Föld* hasábjairól Csabina Istvánné levele Nyírlövőről.³⁸ Az asszony úti élményeibe „csomagolták” a jól megkonstruált érvelést, amelynek célja a katolikus papok és kulákok által addig „félrevezetett”, illetve háttérbe szorított falusi nők felvilágosítása és „demokratikus átnevelése” volt. Érdemes hát hosszabban idéz-

ni az említett olvasói levélből, amelynek szerzője valószínűleg a hetilap egyik újságírója volt.³⁹ Külön figyelmet érdemel a szövegkiemelések technikájának alkalmazása.

„A kulákok idehaza igyekeztek előttünk a szovjet kolhozparasztok életmódját befeketíteni, mindenfelé azt terjesztették, hogy azoknak nincs semmijük és a legnagyobb nyomorúságban élnek. Én, mint a Szovjetunióban járt parasztküldöttség egyik tagja, *a saját szememmel győződtem meg a kulákok hazugságairól, a saját szememmel láttam a szovjet kolhozparasztok vidám, boldog, megelégedett életét.*

A Szovjetunióban minden kolhoztagnak van külön háztáji gazdasága, amelyen a kolhozparasztok zöldségféléket, káposztát, krumplit, kukoricát, dinnyét termelnek. A házkörüli föld területe a legtöbb kolhozban 1/2–1 kat. hold, de voltunk olyan vidéken is, ahol a két holdat is eléri. A háziállatok számát a kolhoz-alapszabályzat határozza meg. *Üzbekisztánban és Tadzsikisztánban a legtöbb kolhozparaszt-családnál egy-két darab tehenet, négy-hat darab juhot és korlátlan számú szárnyasállatot és méhest láttunk.*

A háztáji gazdálkodás azonban a kolhoztagoknak csak mellékjövedelmüket képezi, főjövedelmüket a kolhoz az elévэгzett munka alapján biztosítja.

A kolhoztag személyi tulajdonában lehet egy családi ház az említett földterület, állatok, lehet rádiója, bútora, kerékpárja, motor-kerékpárja, autója, melyekkel *teljesen szabadon rendelkezik, azokat eladhatja, elajándékozhatja, vagy örökségül családjára hagyhatja.*

Üzbekisztánban a Halk-Abad kolhozban csak úgy találomra megnéztük egy fiatal pár lakását. Az udvaron először is egy szép tehenet láttunk s megtudtuk, hogy ez a tehén naponta 16–18 liter

³⁴ Ezekben a hetekben ilyen műsorokat sugároztak például: „A Szovjetunióban járó parasztküldöttség tapasztalatai”, „Ezt látta a parasztküldöttség...”, „Hogyan hasznosítsuk a parasztküldöttségünk tapasztalatait?” MRA Műsorboríték-tár, Falurádió, 1950.

³⁵ Magyar Filmhíradó 35 (1950) A nagy példa [a parasztküldöttség hazaérkezése a Szovjetunióból].

³⁶ Szabó Mártonné hazaérkezett falujába. *Szabad Föld* 1950. augusztus 27. 7.

³⁷ Kistormás szocialista község lett. *Szabad Föld* 1950. szeptember 3. 3.

³⁸ Üzbég és tadzsik kolhozparasztok otthonában. *Szabad Föld* 1950. október 1. 4.

³⁹ A *Szabad Föld* című hetilap országos levelezőhálózatának kiépítésében kulcsszerepe volt Fehér Lajosnak, aki 1947 és 1954 között felelős szerkesztőként dolgozott a lapnál. Papp István: *Fehér Lajos: Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Kronosz–ÁBTLL, Bp., 2017. 102–111.

tejet ad. A lakás két szobából és egy konyhából állott. A szoba padlóját drága szőnyegek borították, körül szép szobabútor, az egyik lánán 7 paplant és 12 darab párnát olvastunk meg.

A szekrényben rengeteg ruhanemű, a kredencen értékes porcellán- és üvegedények bizonyították, hogy a ház lakóinak mindenük megvan.

Szép rádiójuk volt, a villany mindenhová, még az istállóba is be volt vezetve. Ezenkívül villanyvasalót, villanyfőzőt és más villamos háztartási cikkeket láttunk, amelyek könnyebbé teszik a szovjet háziasszony munkáját.

Szerte, amerre csak jártunk, az üzbég és tadzsik kolhozokban, mindenütt jómódú, boldog emberekkel találkoztunk. A kolhozparasztok vendégszeretetét írásban ki sem lehet fejezni. *Én különösen sokat beszélgettem a szovjet kolhozparasztasszonyokkal, akiktől igen sokat tanultam. A szovjet kolhozparaszt családok élete engem is meggyőzött arról, hogy a mi számunkra is csak egyetlen út van a felemelkedéshez: a társas, nagyüzemi gazdálkodás útja.*⁴⁰

*

Jelen tanulmánynak nem volt célja az áttekintett agitációs esz-köztár hatásainak vizsgálata. A megyei levéltárakban fennmaradt pártállami források tanulmányozása eredményeket hozhat a propaganda és a valóság összevetésében, azaz annak vizsgálatában, hogy vajon tényleg létrejöttek-e az adott helyen a szövetkezetek, növekedett-e a nők aránya a tsz-tagok között stb. A téma folytatásának másik lehetséges útját az oral history intenzív alkalmazása jelentheti.

⁴⁰ Üzbég és tadzsik kolhozparasztok otthonában. *Szabad Föld* 1950. október 1. 4.

Bartha Eszter

Munkásnő-interjúk és munkáséletmód-kutatások az 1970-es évek Magyarországon

*Mondom, azt hittem, hogy nahát ez csak úgy lesz, hogy szép kis könnyű munka, ugye, ahogyan szokták mondani, hogy szép szakma, kézzel csinálják meg minden, így, úgy, amúgy, aztán kiderült, hogy nem is olyan könnyű szakma, még a kézi kötésben sem olyan könnyű, aztán, amikor rájöttem, hogy itt ilyen rabszolgamunka van, akkor már nem tetszett, hogy mindig ugyanazt, mint valami robotgép, amit beállítanak, és csinálja, odaállítom, és csak azt csinálja, szóval ez nem, ez nem tetszett nekem. És minden gépen, hát mindig ugyanazt a munkafolyamatot csinálni, legfeljebb az újságok voltak, vagy a könyvek, mások, de mindig ugyanazt kellett csinálni, és én szerettem a változatoságot. Mondom, valahogy olyan rabszolgának éreztem magam...*¹

Haraszi Miklós híressé vált könyvének hiába keressük a „női” párját. Miközben a kötetet elsősorban a hidegháború és a disszidens irodalom kontextusában elemezték,² a gender, vagyis a társadalmi nem kategóriája egyáltalán nem kapott figyelmet a szakirodalomban. Ezen természetesen nem csodálkozhatunk, hiszen a rendszerváltás előtt a feminizmus nyugati ideológiának számított a hivatalos kelet-európai akadémiában; a könyvet azonban ebből a szempontból később sem elemezték, sőt, a kortárs nyuga-

¹ Open Society Archive (a továbbiakban OSA), 409_15_1_001. Felvétel ideje: 1974. nov. 15. Julianna 19 éves, szakképzett nyomdász. A keresztnéveket természetesen megváltoztattam.

² A nyugati baloldal történetéhez lásd: Marcel van der Linden: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theory and Debates since 1917*. Brill, Leiden, 2007.

ti irodalomban sem tűnt fel, hogy a könyv címében szereplő „egy munkás” itt férfi munkást jelent.

A *Darabbér: egy munkás a munkásállamban* című, a szerző saját gyári tapasztalatain alapuló etnográfiai munka elsősorban azokkal az állításokkal váltotta ki a hatalom haragját és bosszúvágyát, amelyek megkérdőjelezték az államszocialista rendszer legitimációs ideológiáját, legalábbis azt a tézist, hogy társadalomban és a politikában valóban a munkásság osztályhatalma érvényesül.³ A munkásság társadalmi-politikai-kulturális emancipációja a marxista ideológiában együtt járt az elidegenedés megszüntetésével; a gyári munka ebben az értelemben minőségileg mást jelentett volna a szocializmusban, mint a kapitalizmusban. Ma már persze közhely, hogy ezek a feltevések nem teljesültek; noha végbement a munkásság részleges emancipációja, és a második világháború után precedens nélküli társadalmi mobilitás zajlott le az egész kelet-európai régióban (amelynek csak egyik része a parasztból munkássá válás; sokan valóban a „semmből” emelkedtek fel az értelmiség vagy a nómenklatúra soraiba), a munkásság nem vált uralkodó osztállyá, és az elidegenedést sem sikerült megszüntetni. Haraszti meghurcolása nemcsak a politikai-ideológiai tabuk nyilvános megsértéséhez kapcsolódott, hanem része volt a „reformerek” és a keményvonalas, vagy „dogmatikus” kommunisták közötti harcnak, amely 1972–1974-ben az utóbbiak győzelmével végződött. A Komócsin–Biszkú–Pullai vezette keményvonalasok legott neki is láttak a „renitens” értelmiség megrendszabályozásának: a nemzetközi figyelmet is kiváltó Haraszti-per ebbe az ideológiai „rendcsinálásba” illeszkedik.

A korszakban a munkáskutatások kiemelt figyelmet kaptak, nem utolsósorban azért, mert a keményvonalasok magukat „mun-

kásellenzéknek” nevezték, és a reform miatt (is) zúgolódó kétkezi dolgozók hangját igyekeztek kisajátítani.⁴ Durva hiba volna azonban összekeverni a munkáskutatásokat a legitimációs ideológiával; miközben kétségtelenül létezett politikai nyomás, cenzúra és öncenzúra, sok kutatót meghurcoltak vagy külföldi emigrációba kényszerítettek, ezzel párhuzamosan működött egy komoly tudományos hálózat, új műhelyek, intézetek alakultak, és a rendszer számos olyan kutatást igen nagylelkűen – vagy lehetőségeihez képest nagylelkűen – támogatott, amelyek munkát adtak még a „renitens” társadalomtudósoknak is. Miközben az elnyomásnak és a politikai megtorlásnak ma már komoly szakirodalma van, jóval kevesebben szoktak megemlékezni arról, hogy a rendszer számos olyan kutatást is finanszírozott, amelyek éppen hogy *nem* a legitimációs ideológiát támogatták; még a dobozban maradt kéziratokhoz is biztosítani kellett valamilyen forrásból az alapkutatást.

Ha a korszak munkáskutatásának történetét⁵ genderszempontról vizsgáljuk, sokkal kevesebb munkát kell számba venni. Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa hat gyárban készített 260 interjút *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei* című könyvükhöz,⁶ amelyben kimutatták, hogy a nők szakképzettség, bérezés és a családi munkamegosztás területén is hátrányban vannak a férfiakkal szemben, ráadásul továbbtanulásukat, társadalmi-kulturális aktivizmusukat gyakran éppen a férfi partner akadályozza. A múlt „csökevényeinek” számító előítéletek meglétét a könyv is hangsúlyozza. Később időmérleg-vizsgálatok is bizonyították, hogy – miközben a női foglalkoztatottság megnövekedése, illetve

⁴ Lásd ehhez: Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. L'Harmattan, Bp., 2009.

⁵ Lásd ehhez: Pál Zoltán: *Politikai döntés-előkészítés és valóságismeret a Kádár-korban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989)*. PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2018.

⁶ Lásd Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa: *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1969.

³ Haraszti Miklós: *Darabbér*. Magyar Füzetek Könyvei 1./Párizs, 1980; angolul: *A Worker in a Worker's State: Piece-rates in Hungary*. Penguin Books, Harmondsworth, 1977.

az új háztartási gépek hatására – 1963-tól 1976–1977-ig körülbelül egy órával csökkent a nők átlagos háztartási munkaideje, az aktív kereső nők háztartási munkaideje nem csökkent 1963 óta. Nem csökkent a férfiak háztartási munkaideje sem, ami azt jelenti, hogy részük a háztartási munkában megnőtt. Ez azonban leginkább az értelmiségi rétegben és a fiatalok esetében volt igaz; a munkásnők e tekintetben is a létra legaljára szorultak. A férfi házimunka idejének megnövekedése mellett is igaz azonban: a rendszerváltás idején is négyszer akkora volt az egy nőre jutó napi háztartási munkaidő, mint az egy férfitra jutó idő.⁷

Említést érdemel még Tóth Eszter Zsófia *Kádár leányai*⁸ című tanulmánykötete, illetve a „*Puszi Kádár Jánosnak*” című monográfiája,⁹ amely egy Állami Díjban részesült szocialista nőbrigád hétköznapijain keresztül igyekszik feltárni a munkásnők minden napjait. A két könyv azonban jóval inkább mai ideológiai téziseket kíván igazolni, semmint valódi történeti elemzés. Ez utóbira példa Varga Zsuzsanna munkája, amely felhívja a figyelmet a kétlaki munkások problémájára, pontosabban arra a tényre, hogy a munkáspolitikában és a propagandában is más elbánásban részesült a munkásoknak ez a csoportja (és persze nagyon sok nő is, aki a téeszekben dolgozott).¹⁰ Susan Zimmermann átfogó áttekintést ad a korszak nőpolitikájáról,¹¹ illetve egy innovatív munkában azt követi nyomon, hogyan jelent meg a nőtörténetírás a hivatalos

⁷ Andorka Rudolf – Falussy Béla – Harcsa István: Időfelhasználás és életmód. In: *Társadalmi riport 1990*. Szerk. Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György. TÁRKI, Bp., 1990, 192–207.

⁸ Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.

⁹ Tóth Eszter Zsófia: „*Puszi Kádár Jánosnak*”: *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikro-történeti megközelítésben*. Napvilág, Bp., 2007.

¹⁰ Varga Zsuzsanna: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall* 13 (2012) 49., 37–57

¹¹ Susan Zimmermann: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia* 4 (2010) 1–24. A tanulmány magyarul is megjelent az *Eszméletben*: A társadalmi-nemi (gender-) rezsím és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet* 96 (2012) 24. évf. 103–131.

történetírásban, milyen alkalmazkodási kényszereket jelentett, de ugyanakkor a globális perspektíva alkalmazásának milyen lehetőségeit kínálta a marxista historiográfia.¹²

Még nagyobb kihívást jelent a kommunikációtörténeti elemzés, hiszen, ahogyan Haraszti Miklós is megjegyzi könyve magyar előszavában: „Elárulok egy titkot, amelyet népművelők serege ostromol. A munkások azért nem írnak, mert dolgoznak” – ami még inkább igaz a családok munkásnőkre, akiknek a háztartásban is többet kell dolgozni, mint a férfiaknak. Ezért fontos forrás Király Erzsébet naplója, amelyet Grexa Izabella adott ki és elemzett.¹³

E tanulmányban egy olyan kutatást szeretnék vázlatosan bemutatni, amely végül is dobozban maradt – legalábbis a kutatás anyagából nem született átfogó munka. Alkalmazkodva az idők szelleméhez, a Népművelési Intézet 1973-ban indította el a „Munkáséletmód–munkáskultúra” kutatását, amely egyrészt egy terjedelmes kérdőíven, másrészt pedig életútinterjúkon alapult.¹⁴ (A „reformer” körökhöz tartozó Vitányi Iván 1972-ben került az intézet élére; az 1972–1974-es események tükrében azt mondhatjuk, politikai „parkoló pályára” helyezték.) A „Munkáséletmód–munkáskultúra” kutatás mindenesetre nem sok vizet zavart. Fő célja a munkások kulturális életének, érdeklődésének feltérképezése volt, olyan, meglehetősen naiv kérdésekkel például, hogy „Mennyi időt fordít olvasásra, színházra, mozira, stb.?”; „Mit olvasna/nézne/látogatna, ha több ideje lenne?” A válaszok kiértékelése komoly feladat elé állítana bármelyik kutatót – nem véletlen, hogy

¹² Susan Zimmermann többsíkú elemzése a nyugati feminizmussal való ellentétekre is reflektál: „In and Out of the Cage: Women's and Gender History Written in Hungary in the State-Socialist Period”, *Aspasia* 8 (2014) 125–149.

¹³ *Kedves Naplóm! Egy munkásasszony emlékei*. Corvina, Bp., 2015.; Grexa Izabella. A szexuális szokások átalakulása Pesten egy 20. századi munkás-élettörténet fényében. *Socio.hu* 3 (2015) 178–196.

¹⁴ Hálás vagyok Kovács Évának, aki felhívta figyelmemet az anyagra. A kutatás anyagát az MTA TK SZI 20. Század Hangja Archívumban és Kutatóműhelyben digitalizálták, majd az Open Society Archive-ban kapott helyet.

ennek a fennmaradt anyagban nincs is nyoma. Az életútinterjúk azonban jóval ígéretesebb forrásbázist jelentenek, hiszen – noha a kulturális tevékenység állt a középpontban – sok interjúalany terjedelmes beszámolót adott az életéről, terveiről, mindennapjairól. A sokszor száz oldalt is meghaladó terjedelmű interjúkat kiegészíti az interjút készítő kutató rövid (1-2 oldalas) összefoglalása az interjúalanyról.¹⁵ Hogy ez a gyakorlat mai szemmel mennyire „etikus”, azt ne vitassuk – mindazonáltal számunkra nagyon értékes forrásként szolgál.

Ha kommunikációtörténetileg nézzük a munkásnőinterjúk anyagát, azt látjuk, hogy néhány esetben maga az interjú is átvette a naplórás funkcióját – voltak, akik örültek, hogy lelki magányukat feloldhatták egy hosszú beszélgetésben (olyan interjúalany is akadt, aki maga is beszámolt naplóról tevékenységéről!). A rádióhallgatás is oldotta sokak magányát, hiszen a gyermektelen vagy más okokból egyedül maradt munkásnőknél, ahogyan látni fogjuk, nem sok társas kapcsolódási, szórakozási lehetőséget kínált konzervatív, erkölcsös környezetük. Ez egyébként éppenséggel cáfolja a szexuális szabadosság tézisének, legalábbis ebben a társadalmi rétegben. Itt a nőnek igenis vigyázni kellett a tisztességére, akár fiatal volt, akár öreg. Az „elzüllött” nőket, ahogyan Király Erzsébet példáján is láthatjuk, a „tisztességes” munkáskörnyezet is kivetette magából – ezért örködték olyan szigorúan a munkásnők tisztességük, jó hírük felett, akár azon az áron is, hogy örökre lemondtak a társas kapcsolódási formákról (ami korántsem volt így a férfiak esetében!). A kiválasztott interjúk tükrében szemléltetem a tanulmányban, hogyan jelent/jelenik meg a rádióhallgatás és az írás mint a világból, a magányból való menekülés/kilépés egyik formája, illetve hogyan ölt fel a személyközi kommunikáció

egy normatív funkciót, amelyben a munkásnők maguk sem kérdőjelezték meg az őket (is) megnyomorító normákat, konzervatív erkölcsi rendet.

Két tézist szeretnék tehát az alábbiakban bizonyítani. Az első tézis az, hogy a munkásnők nemcsak objektíve voltak nehezebb helyzetben, mint a férfiak, hanem álmaikat, vágyaikat, sőt, a női kommunikációt is a kisebb esélyekhez igazították, internalizálták a társadalomban rájuk kiosztott konzervatív nemi szerepeket, és ennek megfelelően alakították életüket, stratégiáikat, vágyaikat – és ennek megfelelően konstruálták meg élettörténetüket. A második, súlyosabb tézis az, hogy az értelmiséget reprezentáló kutatók nemcsak paternalista attitűdökkel közelítettek általában az interjúalanyokhoz, hanem érzéketleneknek mutatkoztak a női munkások specifikus problémái iránt, sőt, az utóbbiakat több lenézéssel kezelték, mint a férfiakat, igen gyakran pedig megismélték a konzervatív nemi sztereotípiákat. Mindez arra enged következtetni, hogy nemcsak a férfi és női munkások világa volt konzervatív, legalábbis, ami a nemi szerepeket illeti, hanem a kortárs szociológia is vak volt a társadalmi nemből eredő különbségekre, pontosabban fel sem vetődött a gender mint kategória hiánya a tudományos gondolkodásban.

Azt, hogy a munkásnők objektíve nehezebb helyzetben voltak, mint a férfiak, a kortárs kutatásokból is tudhatjuk (utalok itt Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa munkájára). A „múlt csökevényei” kifejezést Susan Zimmermann is kiemelte – ezzel kívánták a kritikus szerzők érzékelteni, hogy a női emancipáció, amit a propaganda szintjén már „megoldottak”, még hagyott kívánnivalót maga után. A „Munkáséletmód-munkáskultúra” kutatása keretében készült interjúk minden tekintetben megerősítik ezt a képet, sőt, tovább árnyalják a meglevő előítéleteket. Feltűnő, hogy, miközben a munkássorsból kitörni készülő vagy kitörni vágyó férfiak az egyetemi tanulmányokat jelölték meg mint elérni kívánt célt, a „lázadozó” nők

¹⁵ Az interjúkban nem mindig szerepel a felvétel készítő kutató neve. Minden esetben megőriztem az anonimitást, ahogyan a munkásnők esetében is.

megelégedtek egy könnyebb munkával, vagy azzal a céllal, hogy legalább a gyermekeik tanuljanak tovább. A fent idézett Julianna szakképzett nyomdászból lett egészségügyi szakasszisztens, amit tisztább és könnyebb munkaként írt le, mint a fizikailag (is) megterhelő nyomdászszakmát.

„A munkám abból állt, hogy voltak ilyen táblalemezek, és azok elég vastagok, azokat mindig meg kellett törni...és hát elég nehéz volt, mert két kézzel kellett törni, és állandóan a két tenyereken hatalmas lukak voltak, utána amikor törtem, akkor már fájt...Vagy amikor hátlemez volt, akkor azt kellett cserélnem nekem. Tehát ezért nem szabad volt gyűrűt meg ilyesmit, meg haj, mert ugye hosszú hajam van, s hajhálót állandóan kellett hordanom, hát ezért meggyűlt a bajom, a baleset is inkább, mert nem, hát nem nagyon szerettem feltűzni a hajamat, és mindig úgy volt, hogy le volt engedve, tehát össze volt kötve lófarokba, de csak úgy húztam rá a hajhálót.”¹⁶

Julianna szeretett divatosan öltözködni, amit kolléganői rossz szemmel néztek; emellett szóvá tette az egészségtelen és rossz munkakörülményeket, valamint azt, hogy előfordult, hogy a munkások meglopták egymást:

„...úgyhogy azzal mindig meggyűlt a bajom, meg a gyűrűk miatt, ugye, mert azt meg nem szívesen vettem le, mert ugye, a nyomdában, elég hamar eltűntek az ilyen aranytárgyak...

Hát gondolom, tudod, hol volt a női fürdő? Mi voltunk az első emeleten és lenn volt a fenébe, a pincének a mélyén, a legvégén a fürdő, és nem éppen a legjobb helyen, mert, hogy az ember meg tudjon fürödni, végig kellett menni először is a géptermen, vagy pedig lent, egészen hátul, akkor végig az öntödén, én nem nagyon jártam le oda, mert nem nagyon szerettem az ilyen közös fürdőt, másodsorban pedig mondták a lányok, hogy az öntödében

elég sok férfi volt, hát nem viselkedtek mindig úgy, ahogy éppen kellett volna.”¹⁷

Julianna legfontosabb céljaként a családalapítást jelölte meg, de helytelenítette a „beatsuhancok” és a „könnyűvérű” lányok viselkedését:

„Az Ifjúsági Parkot nem tartom jó helynek. Rengeteg az a kis fiatal, tehát mondhatnám azt, hogy beat suhancok, és én nem szeretem valahogy, hogy mondjam neked, nem akarok most nagyképpű lenni, de ahogy azok ott hülyéskednek, és nem normálisan viselkednek, azt valahogy nehezen viselem el, hogy ne kösse bele senkibe, hogy viselkedjél már.”¹⁸

Miközben a fiatal munkásnőknek még volt esélyük változtatni a sorsukon (vagy legalább férjhez menni), az idősebb, megözvegyült vagy más okból egyedül maradt munkásnők története sokkal szomorúbb. Az özvegy Anna az interjú készítésének időpontjában diszpécserként dolgozott a Rádiótechnikai Gyárban, de fiatalkorában ő sem éppen a gyári munkáról álmodozott:

„Hát nézze, hogy őszinte legyek, én nagyon szerettem volna varrni menni tanulni, mert azért csak jobb lett volna, de viszont lehetőség nem volt rá. És hát más kiút aztán nem volt nekem, mit tudom én, hogy elmenjek gyárba dolgozni. Mert akkor a körülmények nem olyanok voltak, hanem bizony azok az évek a '30-as évek, egészen a '38-39-ig, bizony nagyon nehezek voltak, és elég sok munkanélküliség is volt abban az időben. S az ember bekerült egy helyre, akkor örült neki, hogy hát bekerült a gyárba. És mondom, a másik pediglen az, hogy hát elképzelései nem lehettek nagyon az embernek, mert sajnos nem tudta megvalósítani, úgy, hogy az előbb is mondtam magának, mihez tarthattam magam.”¹⁹

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ OSA, 409_15_1_031-037. Anna, diszpécser, korábban a Beloiannis Gyárban dolgozott, majd a Rádiótechnikai Gyárba került.

¹⁶ OSA, 409_15_1_001.

Miközben Julianna a beatsuhancok viselkedését kifogásolta, Anna környezete előítéletei miatt mondott le a szórakozásról:

„...hát nézze, többet járnék és elmennék, de viszont egyedül az ember valahogy, hát nem tudom, ezen a téren olyan fura világ van azér, mert ha egyedül elmegy egy nő, akkor arra mindent mondanak, csak jót nem. Dacára annak, hogy már ősz hajam van, és nem vagyok 16 éves, mer ugye ez a megérzés.

– És ezért nem jár el gyakrabban?

– Ezért nem megyek. Mert valahogy féltő. Én presszóba is elmennék, mit tudom én, nincs az embernek kedve idehaza főzni kávé, hanem bemenni a presszóba, és hát ott meginná. Na de hát az ember ott leül, akkor azt mondják, na, ez a nő, nem akarom magam kifejezni, hogy úgy látszik, valakit akar fogni magának. Hát én nem azért megyek... én szereztem magamnak olyan szomorú tapasztalatokat, hogy nekem elment a kedvem ahhoz, hogy ilyen legyek. Én inkább a magányt választom, mint azt, hogy mit tudom én, valakivel együtt legyek.”²⁰

Jól látjuk itt a beszélő által megteremtett (vagy elképzelt) kommunikációs helyzetet: „akkor azt mondják...”. Az elképzelt beszédhelyzet fő funkciója a normák közvetítése/megalkotása, fenntartása. „Én inkább a magányt választom” – a beszédhelyzet „megoldása” világosan jelzi, hogy a beszélő nem kérdőjelezi meg a környezet normavilágát (talán ezt nem is várhatjuk el tőle), noha maga is szenved annak előítéleteitől, hiszen így magányát csak a rádió hallgatása enyhítheti (amely pótolja a hiányzó emberi kapcsolatokat).

Azt is meg kell említenünk, hogy Anna aktívabb mozgalmi életet élt, mint Julianna: 1945-től 1960-ig a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének dolgozott. Annának volt határozott politikai

²⁰ OSA, 409_15_1_031-037

véleménye, sőt, világnézete – feltűnő, hogy ezt sem emelte ki az interjúkészítő mint pozitívumot:

„Hát az öcsém is egy igen jófejű gyerek egyébként, ügyvéd az öcsém, már ebben a rendszerben végezte el az egyetemet, különben nem is sikerült volna, akármilyen jó feje van, mert hát, ahhoz sok pénz kellett...”²¹

Ebből a részletből is kiderül, hogy a nők sokszor csak álmodhattak arról a karrierrel, ami a jóeszmű munkásgyerekeknek megadatott. Holott a politikában Anna is az emancipáció híve volt:

„Egy alkalommal hoztak egy körlevelet, és felolvasták – ez a háborús időkben volt, a 30-as, 40-es időkben, hogy a mai naptól pedig elrendelem, hogy a tanárnőket nem tanárnőnek kell hívni, hanem tanárúrnőnek. Mert a tanárok is tanár urak, és a nők nem egyszerű tanárnők, hanem tanárúrnők... hát, ugye elég nehezen szoktuk meg, mert tanárnő, meg ez, meg amaz, és mikor jött ez a Cs. Papp Péterné, hát, valamelyik gyerek mondta neki, hogy tanárúrnő kérem, akkor azt mondta, hogy gyerekek, tudom, hogy ez a körlevél van, de megkérlek benneteket, hogy engem ne hívjatok tanárúrnőnek, csak tanárnőnek, vagy a keresztnememen szólítsatok.”²²

Anna azonban az életben megtapasztalt egyenlőtlen oktatási esélyek ellen sem tiltakozott – legalábbis az interjúban nem adott ennek kifejezést. Azt megemlítette, hogy voltak kitörési vágyai: „Én azt hiszem, az egész osztály megpróbált verset írni”, és annak tekinthetjük mozgalmi munkáját is. Magányát azonban az interjúkészítés idején semmi nem enyhítette, saját életéről így nyilatkozott:

„Hát nézze, hogy egészen őszinte legyek, az én életemben még semmi se volt, ami olyan nagy örömet okozott volna. Nekem csak mindig a bánat jutott, és nem az öröm...”

²¹ OSA, 409_15_1_031-037

²² OSA, 409_15_1_031-037

Tervek, remények, örömök nélkül telnek a napjaim...

Mikor hazamegyek, egyből bekapcsolom a rádiót, hogy ne legyen olyan üres a lakás.”²³

Az interjúból egy nehéz, küzdelmes életsors bontakozik ki, ahol az emberi kapcsolatok kialakítását „külön” megnehezítik a gender-specifikus előítéletek (hiszen egy férfi nyugodtan eljárhatott szórakozni a kocsmába). Anna egyetlen vágya egy egy-szoba összkomfortos lakás volt (lakásában ugyanis nem volt WC). Azt mondhatjuk, hogy, mint gyermekkorában a versírás, öregkorában magára maradván a rádióhallgatás jelentette számára a menekülést a magányból, és talán az egyetlen kommunikációs eszközt, ami fenntartotta érdeklődését a külvilág és a politika iránt.

De nem voltak könnyebb helyzetben a gyermekeiket egyedül nevelő munkásnők sem. Rozália két házassága is rosszul sikerült, az interjú időpontjában elvált nőként, egyedül nevelte gyermekeit. Legkedvesebb szórakozását az jelentette, hogy „kiírta” magából örömét és bánatát:

„Nézzé, én maga az élet, szóval olyan visszavonultságban, a két gyerek mellett és régebben is, nem nevezném prózának, hanem a lelki egyensúlynak, ami nekem jó, és azt én leírom, én abban találok lelki felüdülést, hogy én azt elolvassam...

Ha olyan lelki konfliktusban vagyok, hogy érzem, hogy írni kell, hogy szeretnék tényleg beszélgetni tulajdonképpen és nincs kivel, mert az ember ezt a problémáit, ami belül van, ezt nem mindenkivel beszélheti meg, ehhez egy olyan társra vagy partnerre lenne szükség, aki nemcsak emberileg, hanem lelkileg is, tehát mindenféle téren úgy van felkészülve, mint én. Ezt nem mindenki érti meg.”²⁴

Rozália azt is elmondta, hogy nagyon szeret olvasni, és gyermekeit is az olvasás szeretetére igyekszik ránevelni (az összefoglaló

²³ Uo.

²⁴ OSA, 409_15_1_021. Rozália, betanított műszerész, 29 éves, a Rádiótechnikai Gyárban dolgozik.

hozzáteszi: „hogy többek lehessenek, mint ami ő volt”²⁵). Az írás számára megnyugvást jelent; ahogy megfogalmazta, magányában fordult e tevékenység felé, hogy valamelyest könnyítsen a lelkén. Barátai nem voltak, egyedül a testvérei látogatták („úgy illendő” – ahogyan fogalmaz). Szórakozni sem járhatott el egyedül, meg nem is lett volna módja rá a gyerekek mellett, pedig fiatalkorában jóval élénkebb közösségi életet élt: járt irodalmi színpadra, táncolt, az írásait olvasták. Továbbtanulásra javasolták, de családi körülményei miatt ki kellett maradnia az iskolából, és az az álma sem teljesült, hogy szülésznő lehessen. Az interjúban ellenpontosíthatjuk a fiatalkorát (amelyet társasági sikerek, irodalmi színpad, tánc, úgyszólván élénk kommunikáció jellemzett) későbbi sorsával, amikor magára maradt két gyermekével, és az egyetlen menekülést a naplója és az írás jelentette számára.

Rozáliának nagy küzdelmet kellett folytatni a lakásért, ami azonban korántsem felelt meg a család igényeinek:

„...úgyhogy cserélni szeretnénk, mert nagyon kéne fürdőszoba, és kéne még egy szoba, ahol végre én is egy kis magánéletet külön tudjak élni. Szóval ez sokat jelentene azért nagyon.

Nem tudom, hogy milyen lehetőségem van (lakáscserére). Voltam a Tanácsnál, bent van a papírom. Érdeklődni nem tudok, mert mindig addig tart a munkaidő, hogy mire én kijövök, ők már nem fogadnak. És így nem tudok velük beszélni sem.”²⁶

Rozália elbeszéléséből összességében egy nehéz, küzdelmes élet rajzolódik ki, amelyben a magányt egyedül az írás oldja, ahol nincs (vagy alig van) szórakozás, és ahol egyedülálló édesanyaként a gyermeknevelés, a család összes terhét ő viseli. Az interjúból az is kiderül, hogy ehhez nagyon kevés segítséget kap környezetétől vagy a hivataloktól.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

„...a télen vásároltam olajkályhát, és hát maga az volt 2000 Ft, és hát sajnos nem is vált be, tehát alig tudtam fűteni. És nagyon-nagyon sokat szereltem, kínlódtam vele, minden, és most valami mást akarok, olyat, ami fűthető, ami meleg, ami nem rossz, mert bizony a télen éjszakánként két óráig szereltem, hogy a gyerekek ne fázzanak, és most valami praktikusat akarok, ami biztosítja nekem a télen a hidegben a két gyerekeket, és magamnak a meleget, és ez az OTP-m van. És akkor szóval vannak ilyen bevásárlások. Szeretném ezt a kis lakást egy kicsit helyrehozni, tehát már úgy értem, mivel az ember egyedül van, nehezebb. Két éve magam festettem. Úgyhogy kifestetni, berendezni valahogy másképpen, szóval, mert ez nem rossz így, de nem tetszik nekem, ahogy most van.”²⁷

Miközben a „lázas” férfiak egyéni stratégiákkal igyekeztek sorsukat jobbra fordítani, Rozália csak a gyermekeiben reménykedhetett:

„Én az életem értelmét a nevelésben látom. Minden időmet, amit csak tudok, nekik adok. A másik, hogy egy otthont teremtettem és teremtek a gyerekeknek, és szeretem őket, viszontszeretnek. Hogy mondjam, másban nem nagyon látom az értelmét.”²⁸

Ahogy láttuk, Rozália és Anna élettörténete tele van lemondással, küszködéssel, magánnyal, és vágyaikat is szűkös életlehetőségeikhez igazították. Ezeknek a nőknek az egyedüli reményt az adta, hogy gyermekeik elérnek valamit abból, ami nekik nem jutott. Környezetük konzervativizmusa és szűklátókörűsége megakadályozta őket abban, hogy egyedülálló nőként eljárjanak szórakozni, mint ahogyan neveltetésüknél fogva ők sem tartották helyesnek az ilyen típusú kapcsolódást. Ez az előítéletesség azonban örök magányra kárhoztatta a valamilyen okból férfitámasz

nélkül maradt őket. És, ahogyan láttuk, a környezetüktől sem sok támogatásra számíthattak.

Ez a tudomány világára is igaz volt: a pszichológiai összefoglalók legalábbis meglehetősen kevés empátiáról tanúskodnak. Feltűnő, hogy a gender-specifikus különbségek nem tűntek fel a kortárs szociológusoknak: mintha az ő mentális térképükről is hiányzott volna a gender. Juliannáról a jelentés megállapítja:

„Általában a miértekkel bajban van, nemcsak a kérdőívben, hanem az életben is, nem nagyon tudja a válaszokat a világ dolgaira, de különösképpen ez őt nem zavarja.”²⁹

Ezzel nemcsak azért kell vitatkoznunk, mert nem sok együttérzést, megértést árul el a monoton, nehéz termelőmunkából kitörni szándékozó munkásnő sorsa és lehetőségei iránt. Julianna életében valóban nem voltak nagy perspektívák: egészségügyi asszisztensként férjhez szeretett volna menni és gyerekeket nevelni – ez reális cél volt, míg ábrándjai megvalósításához egy olyan, valóban egyenlőbb társadalom kellett volna, amely nemcsak ezeket a szűkös kereteket kínálta fel a munkáscsaládba született gyerekek (különösen a lányok) számára. Julianna szintén szeretett volna utazni, mint a kitörni szándékozó fiatal emberek – számára azonban többnyire itt is maradtak inkább a vágyálmok, mintsem a valódi lehetőségek.

Még kevesebb megértésre számíthattak az egyedül maradt munkásnők. A megözvegyült Annát a kutató ekképp jellemezte:

„A kérdőívből egy igen széles körben és intenzíven művelődő embert olvashatunk ki. Az interjú alapján pedig egy zömmel passzívan és felszínesen művelődő embert ismerünk meg, akinél az aktivitást igénylő művelődési tevékenységeknek nyomai még fel-lelhetők, de már nem meghatározók.”³⁰

²⁷ Uo.

²⁸ OSA, 409_15_1_021

²⁹ OSA, 409_15_1_001

³⁰ OSA, 409_15_1_031-037

Mai szemmel szembeötlő, hogy mennyire nem reflektált a kutató Anna genderspecifikus problémáira, és arra a konzervatív környezetre, ami megfosztotta az egyedülálló nőt a művelődés lehetőségétől és igényétől. Anna elbeszélését az a beletörődés jellemzi, ami helyzetéből és a nagyobb perspektíva, kitörési lehetőség hiányából fakadt: elfogadta sorsát olyannak, amilyen volt, és egyedül csak egy kis összkomfortos lakásról álmodozott. Ez a beletörődés szöges ellentétében áll a férfiakkal készült interjúkkal, amelyek szereplői valamiképpen változtatni akarnak a sorsukon; de valószínűleg csak azokat a társadalmi körülményeket jelzi, amelyek között Anna élt, és amelyek életének szűkös kereteit, választási lehetőségeit is meghatározták.

Végezetül álljon itt még Katalin, egy „lázadó” nő példája, aki a kérdőívre merészen ráírta egyéni véleményét:

„Kevés szabadidőt adnak a nőknek. Legszívesebben itthon lennék. 5 óra munkaidő elegendő lenne, a visszamaradó 3 órát minden nő szívesen fordítaná tanulásra.”³¹

A róla készült összefoglaló a következőt állapítja meg:

„Tisztelet a »tudást«, ezért is jár iskolába, de végképp nem tud mit kezdeni vele, ahhoz nagyon kevés az ismerete (talán a képessége is). Nem művelődő ...átlagos érdeklődésű, közepszerű ember.”³²

Ehhez megint hozzátehetjük: talán nagyon is tisztában volt azokkal a társadalmi, családi, gazdasági realitásokkal, amelyek a hozzá hasonló nők sorsának kereteit megszabják, és ahol a közgazdasági technikum elvégzése és a gyerek felnevelése, továbbtanulásának elősegítése is már nagy áldozatokkal jár. Ráadásul Katalin szerencsésnek mondhatta magát, hiszen férje is, anyósa is megértő volt továbbtanulási szándéka iránt – de a konzervatív

családi szerepek, viselkedési minták még ebben az egyébként segítőképző környezetben is fennmaradtak.

*

Az interjúk alapján azt mondhatjuk: nem volt könnyű a munkás-sors általában, de a genderspecifikus problémákra még kevésbé figyelt fel a kortárs szociológia. A nők életét nemcsak a szűkebb lehetőségek, a bérezésben, szakképzettségben, művelődésben megmutatkozó hátrányok nehezítették, hanem az is, hogy – mint volt róla szó – konzervatív környezetük gyakran minden szórakozási, kikapcsolódási lehetőségtől elzárta a férfitámasz nélkül maradt munkásnőket. A családostól pedig – ahogyan Katalin megfogalmazta – az idő hiánya miatt nem tudtak művelődni, hiszen a háztartást, a gyermeknevelést „hagyományosan” – vagy továbbra is – a nők feladatának tekintették. Szembeötlő, hogy a kutatók mennyire nem vették észre – vagy nem vették komolyan – a genderspecifikus különbségeket, mint ahogyan nincsen reflexió az objektív okokra sem, amelyek meggátolták a munkásnők művelődését – tágabb értelemben pedig azt az önmegvalósítást, amely a férfiaknak – ha korlátokkal is, de – megadatott. A feminizmust mint nyugati ideológiát a hatalom kétségtelenül elutasította és üldözte; a gender mint kategória azonban sokáig hiányzott még a „lázadó” szociológusok mentális térképéről is.

³¹ OSA, 409_15_1_057-060. Katalin 34 éves, betanított műszerész a Rádiótechnikai Gyárban, esti közgazdasági szakközépiskolába jár.

³² OSA, 409_15_1_057-060.

TÁRSADALMI KOMMUNIKÁCIÓ
ÉS NŐI AKTOROK:
TARTALOM-ELŐÁLLÍTÁS

Németh György

Szapphón túl.
Görög költőnők, festőnők
és filozófusnők

Az ókori görög nők a történelemkönyvekben többnyire a férfiak árnyékában húzódnak meg, ami elsősorban a források hiányos voltaival magyarázható. Az ókorban csak azok tanulhattak, akiknek a szülei kifizették a tanítás költségeit. A szülők pedig gyakran döntöttek úgy, hogy nemcsak fiaikat, hanem lányaikat is taníttatják. Még ókori festőnőkről és filozófusnőkről is tudunk, igaz, ők többnyire festők és filozófusok lányai voltak. A mai napig ismert művelt nők közül azonban a legtöbben költők, illetve orvosok voltak.

Festőnők

Ha az ókori festőkre vagy filozófusokra gondolunk, valószínűleg nem egy nő, hanem egy szakállas férfi képe jelenik meg előttünk. Pedig idősebb Plinius egész sor ismert női festőművészt nevez meg munkájában: „Festőnők is voltak: Timareté, Mikón lánya, aki Epheszoszban egy igen régi stílusú Artemisz táblaképet festett; Eiréné, Kratinosz festő leánya és tanítványa, akinek egy leányképe van Eleusisban; Kalüpszó egy öregembert, Theodórosz bűvészt és Alkiszthenész táncost festette meg; Arisztraté, Nearkhosz leánya és tanítványa Aszklépioszt. A küzikoszi Iaia, aki mindvégig hajadon maradt, M. Varro fiatalsága idején ecsettel is festett, meg sütővésővel is elefántcsontra, leginkább nők képmásait. Nápoly-

ban elkészítette egy öregasszony nagy táblaképét és önarcképét is tükör előtt. Senkinek sem volt a festészetben gyorsabb keze az övénél, művészetét oly nagyra értékelték, hogy tiszteletdíjaival messze megelőzte korának legünnepeltebb arcképfestőit, Szópoliszt és Dionüszioszt, akiknek képei képtárakat töltenek meg. Festett egy bizonyos Olümpiasz is, akiről csak annyit említenek meg, hogy az ő tanítványa volt Autobulosz.”¹

Ebből a felsorolásból egyértelműen kiderül, hogy sok festőnő apjától tanulta a mesterséget (Timareté, Eiréné, Arisztraté) – talán nem volt fiútestvérük, aki továbbvihette volna az apai hagyományt, vagy talán a lányok bizonyultak tehetségesebbnek. Egy női festőművész is elérhetett zajos sikereket és anyagi elismerést, mint például Iaia, és előfordult, hogy a festőnő adta tovább tudományát egy férfinak (Olümpiasz). Bár a festők között a nők kisebbséget alkottak, elismertségükben nem a nemük játszott szerepet, hanem csakis művészi teljesítményük. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vizuális kommunikációban a nők, még ha kisebb számban is, legalább ugyanolyan teljesítményt nyújtottak, mint férfi társaik.²

Filozófusnők

Ha a festészetet nem tipikus női elfoglaltságnak gondolnánk az ókorban, akkor mit mondjunk a filozófiáról? Hiszen még a 20. század közepén is, a filozófia területére behatoló Heller Ágnes férfi társai egyenesen egy bicikliző majomhoz hasonlították!³ Hasonló

reakciókat váltott ki a maróneiai Hipparkhia is a Kr. e. 4. század végén, amikor hozzászólt a filozófusok vitájához. Erre azért volt módja, mert testvére, Métroklész cinikus filozófus volt, éppúgy, mint férje, Kratész. Férjét követve jelent meg Lüsizimakhosz, thrákiai uralkodó udvarában, ahol szóváltásba keveredett az ateista Theodórosszal: „– Ha nem tekinthető vétségnek, amit Theodórosz tesz, akkor az sem tekinthető annak, ha Hipparkhia teszi ugyanazt. Mármost nem vétség az, ha Theodórosz megüti magát. Tehát az sem vétség, ha Hipparkhia megüti Theodóroszt.

Amaz hirtelen nem talált ellenérvet, és megpróbálta az asszonyról leszaggatni a ruhát. Hipparkhia azonban nem vesztette el a fejét és nem jött ki a sodrából, ahogy a nők szoktak. Amikor a férfi odavetette neki:

»Ez hát a nő, ki a szövőszéknél hagyta a vetélőrudat?«,

akkor így válaszolt: Igen, Theodórosz, én vagyok az. De ugye nem gondolod, hogy rossz ötlet volt részemről, amikor nem akartam a szövőszék mellett tölteni az időmet, hanem tanulásra fordítottam.”⁴

A hagyomány ugyan a filozófusnők közé sorolja a delphoi Arisztokleiat, aki állítólag Püthagorasz tanára volt, de még a neve is bizonytalan, lehet, hogy Themisztokleának hívták.⁵ Jeles filozófusnak, vagy inkább a filozófiában elmélyült szónoklattan tanárnak tartották Periklész élettársát, a milétoszi Aszpasziát.⁶ Profi filozófus volt azonban a kürenéi Arisztipposz lánya, Arété, aki fiát, az ifjabb Arisztipposzt képezte ki filozófiára, ezért kapta ő az „anyatanította” melléknevet.⁷

¹ Idősebb Plinius: *Természetről*. (XXXIII–XXXVII.) Az ásványokról és a művészetekről. Ford. Gesztelyi Tamás. Enciklopédia, Bp., 2001. 203.

² A művelt, képzett és szakmájukból megélni képes nők legnagyobb tömegét a bábák és az orvosnők, *iatreinék* jelentették. Őket azért nem említem ebben a rövid összefoglalásban, mert róluk részletesen lehet magyarul olvasni: Gradwohl Edina: *Sóranos*. Új Mandátum, Bp., 2006.

³ Heller Ágnes: *Bicikliző majom. Élet- és korrajz. Kőbányai János interjúregénye*. Múlt és Jövő, Bp., 1998. 33.

⁴ Steiger Kornél: *A cinikus és a megarai filozófia*. /Görög gondolkodók 3./ Kossuth, Bp., 1994. 62–63.

⁵ Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei*. 2. Ford. Rokay Zoltán. Jelen, Bp., 2007. 214. Meg kell jegyeznem, hogy mindenkit óvni kell ettől a gyenge fordítástól. Rokay még Themisztokleia nevét is rosszul írja át.

⁶ Platón: *Ión*. *Menexenosz*. *Platón összes művei kommentárokkal*. Ford. Kövendi Dénes – Ritoók Zsigmond – Steiger Kornél. Atlantisz, Bp., 2000. 49–96.

⁷ Lautner Péter: *A kürenéi hedonizmus*. /Görög gondolkodók 4./ Kossuth, Bp., 1995. 57.

Az ókor kétségtelenül legjelentősebb és legnagyobb hatású filozófusa és matematikusa alexandriai Hüpatia volt, akit 415-ben gyilkoltak meg a Kürillosz püspök által fanatizált keresztények. Szókratész *Egyháztörténetében* olvashatjuk el a tudós nő élettörténetét:⁸

„Élt Alexandriában egy Hüpatia nevű nő. Theón filozófus leánya volt, de oly magas műveltséggel rendelkezett, hogy túlszárnyalta filozófus kortársait. A Plótinosztól származó filozófiai iskola nyomdokaiba lépett, és az összes filozófiai tudományokat fejtegette tanítványainak. Ezért aztán hozzá csődültek mindenhol azok, akik a filozófiával akartak foglalkozni. Műveltségéből fakadó tisztes tekintélye miatt előfordult, hogy személyesen elment az előjárókhoz is, de szerényen, és semmiféle szégyent nem jelentett, ha férfiak körében tartózkodott. Mindnyájan még inkább tisztelték és csodálták ugyanis bámulatos mértékletessége miatt. Épp emiatt támadt akkor az irigység.”

„Összebeszélt néhány heves vérmérsékletű ember, akiket egy bizonyos Péter felolvasó vezetett, és kikémlelték a nőt, amint éppen valahonnan hazajött. Kiráncigálták a hordszékből, magukkal hurcolták a Kaiszariosz nevű templomba, lehúzták a ruháját, és szavazás után megölték. Darabokra szaggatták, tagjait a Kinariónnak nevezett helyre vitték, és ott elégették. Ez nem kis szégyenére vált Kürillosznak és az alexandriai egyháznak.”

Talán meglepő, hogy egy keresztény egyháztörténet ilyen szégyenletes tettet tulajdonít egy püspöknek, de a kor egyházi vitái és feszültségei közt az újplatonikus Hüpatia meggyilkolása is érv lehetett Kürillosz ellen Szókratész számára. Hüpatiával mindenestre hosszú időre véget ért a nők számára a filozófiával történő életformaszerű foglalkozás lehetősége.⁹ A középkorban a filozó-

fia *ancilla theologiae*-vé vált, és így nők számára természetesen elérhetetlen volt.

Költőnők

Az, hogy az ókorban voltak költőnők, bizonyosan nem számít váratlan kijelentésnek, hiszen egyikük, Szapphó, a mai napig olvasott, sőt tanított poéta.¹⁰ Már kortársai között is igen elismert volt, az ugyancsak lesboszi Alkaiosz versében tisztelettel szól hozzá, az athéni Szolón pedig addig nem akart meghalni, amíg meg nem tanulta Szapphó egyik versét.¹¹ Halála után szülővárosában és Szicílija szigetén is szobrot állítottak neki. Szapphó írt himnuszokat az istenekhez és istennőkhöz, fiatal lányok által előadott kardalokat, ún. *partheniaszokat* és saját maga által bemutatott szerelmi verseket is. A himnuszok és kardalok nyilvános bemutatásra készültek, a *partheniaszok* szerzői tehát – akár férfiak, akár nők voltak – közvetlenül megszólíthatták az ünneplő közösséget. Nem csoda tehát, hogy a lesboszi költőnő műveire az egész görög világ felfigyelt. A többi görög költőnő azonban jóval kevésbé közzismert, ezért érdemes néhány oldalt szánni bemutatásukra.¹²

Az Augustus korában élt, Thesszalonikéből származó költő, Antipatrosz a korában ismert kilenc költőnőt a kilenc múzsához hasonlította.¹³ A kilenc halhatatlannak nevezett költőnő: Telezsilla, Korinna, Érinna, Nosszisz, Praxilla, Moiró, Anüté, Szapphó („a női Homérosz”) és Mürtisz. A legtöbbjuktól alig néhány vers-

(Kr. e. 3. sz., A női harmóniáról; A bölcsességről). Ellen Greene: *Women Poets in Ancient Greece and Rome*. Univ. of Oklahoma Press, Oklahoma, 2005. 192–195.

¹⁰ Szapphóról összefoglalóan: Németh György: *Szapphó fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*. Helikon, Bp., 1990.

¹¹ Németh Gy.: *Szapphó fennmaradt versei*, 115., 170.

¹² E. Greene: *Women Poets...*

¹³ Hermann Beckby: *Anthologia Graeca*. III. Heimeran, München, 1965. 27. (IX. könyv, 26.)

⁸ Szókratész: *Egyháztörténet*. Ford. Baán István. Szent István Társulat, Bp., 1984. 431–432. (7. könyv 15.)

⁹ Alig néhány információval rendelkezünk az alábbi, forrásaink szerint szintén a filozófia terén alkotott nőkről: Aiszara (Az emberi természetről), Melissza (Kr. e. 3. sz.), Periktioné

töredék vagy epigramma maradt fenn, de volt, aki a költészetén túl is hírt szerzett magának.¹⁴

Teleszilla

A Kr. e. 6. század végén Argoszbán élt költőnő tiszteletére, az ókori útleíró, Pauszaniász szerint, az argoszi Aphrodité-szentélyben az istennő szobra előtt egy domborműves kőtáblát állítottak fel. Teleszilla lába előtt könyvtékercsei heverték, kezében pedig egy sisakot tartott. A harcias ábrázolás annak állít emléket, hogy Teleszilla megmentette városát egy spártai támadástól.

Kr. e. 510-ben az argosziak katasztrofális vereséget szenvedtek el a spártaiaktól. Az életben maradt argoszi harcosok egy erdőbe menekültek, amit az ellenség felgyújtott. A védelem nélkül maradt város ellen megindultak a spártaiak. Teleszilla ekkor rabszolgákat, nőket és aggastyánokat fegyverzett fel, és a falakra állította őket.

„Mikor a lakedaimóniak megjelentek, a nők nem ijedtek meg a harckialtásoktól, hanem bátran helytálltak a támadókkal szemben. Erre a lakedaimóniak meggondolván, hogy ha az asszonyokat lemészárolják, szégyenletes hírbe kerülnek, ha pedig vereséget szenvednének tőlük, szerencsétlenségüket még a szégyen is tetézné, visszavonultak a nők elől.”¹⁵ Teleszillától ma már mindössze egy sort ismerünk csak, ami valószínűleg egy parthenion kezdősora lehetett:

„Ám Artemisz, ó, leányok, már menekült az Alpheosztól.”

A kardal feltehetőleg annak a mítosznak állított emléket, hogy az Alpheiosz folyóistene szerelmi vágyában rátámadt a szűz istennőre. Ezen kívül Athénaiosz megőrzött egy szót, ami feltehetőleg Teleszilla alkotása volt: Apollón a „napszerető”.¹⁶ Kedvelt

¹⁴ Greene összesen 44 női íróat sorol fel Szapphótól a késő ókorig, de ők nem mind költők. Van köztük orvosíró, történetíró, filozófus és alkimista is. E. Greene: *Women Poets*, 192–196.

¹⁵ Pauszaniász: *Görögország leírása*. Ford. Muraközy Gyula. Pallas-Attraktor, Bp., 2000, 114–115. (2. könyv, 20, 8–9.)

¹⁶ Georg Kaibel: *Athenaeus Dipnosophistae* vol. 3. Teubner, Stuttgart, 1992, 365. 14, 619b.

versmértéke, a teleszillai vessor mindenestre megőrizte a költő nevét: --uu-u-.

Korinna

A tanagrai (Boiótia) Korinna ugyancsak nagy becsben állt honfitársai közt, a városban felállították emlékművét, és a tornacsarnokban falfestmény is megörökítette.¹⁷ A tanagraiak büszkén emlegették, hogy Korinna egy költői versenyben magát a nagy Pindaroszt is legyőzte, akivel korábban együtt tanultak a boiótiai Mürtisznél költészettant. Ha azonban fennmaradt verseinek nyelvét vizsgáljuk, sokkal valószínűbb, hogy Korinna mintegy kétszáz évvel Pindaros után élt, a Kr. e. 3. században.¹⁸ Korinna honfitársához, Pindaroszhhoz hasonlóan kardalokat írt, amelyekből összesen 42 töredék maradt fenn, de egyetlen teljes vers sem. Egyik töredékében állítólagos mesterét bírálja:

„... még az édes énekű szép
Mürtiszen is kifogásolom:
verseng Pindarossal e nő ...”¹⁹

Két leghosszabb töredéke, az *Aszóposz lányai* és a *Terpszikhoré* Korinna genealógiai érdeklődéséről árulkodik. Bár kardalait feltehetőleg fiatal lányok adták elő, és maga a szerző is nő volt, Szapphóval ellentétben Korinna patriarchális szemszögből, szinte férfias módon írt a nők világáról. Saját verseit „dallamos csacsogásnak”

¹⁷ Pauszaniász: *Görögország leírása*, II. 164. 9. könyv 22, 3: „Korinnának, az egyetlen tanagrai költőnőnek a síremléke a város legszebb pontján van, a gymnaszionban pedig az egyik festmény azt ábrázolja, amint Korinna a fejére köti a győztesnek járó szalagot, amelyet, Pindaroszt megelőzve, a thébai költőversenyen nyert el. Véleményem szerint költeményeinek nyelve szerezte meg neki a győzelmet, mert nem a dór nyelvjárást használta, mint Pindaros, hanem olyan nyelvjárársban írta költeményeit, amelyet az aiolok is jól megértettek. Győzelméhez az is hozzájárult – ha szabad ezt a festmény alapján megítélnünk –, hogy akkoriban ő volt a legelragadóbb megjelenésű görög nő.”

¹⁸ Michael West: *Dating Corinna*. *Classical Quarterly* 40 (1990) 553–557.

¹⁹ Szepessy Tibor: *Görög költők antológiája*. Európa, Bp., 1982. 180. (Weöres Sándor fordítása.)

minősítette egyik töredékében, amelyet a tánc, a kardal mûzsájához, Terpszikhoréhoz írt:

„Ismét szólít Terpszikhoré,
zengjek hõsdalokat, fehér
öltözékû tanagrai
nõknek; városuk is örül
dallamos csacsogásaim
hallatán, mert szépet, nagyot
(nem hazugságot) dalolok...”²⁰

Érinna

Rodosz és Kósz közt fekszik Télosz (dór nyelvjárásban Tálosz) szigete, ahol a Kr. e. 4. század közepén élt a fiatalon elhunyt Érinna. Hihetetlenül könnyeden verselt, elsõsorban epigrammák maradtak fenn tõle. Halott barátnõjét, Baukiszt két epigrammában is elsi-ratta, de egy másik barátnõjérõl készült festményt is megverselt. Mintegy háromszáz soros hexameteres költeményének töredékei maradtak csak fenn.

„Oszlopaim, ti szirénszobrok, s gyászurna, te, melyben
isteni, éji parancs õrzi kevés poromat,
intsetek üdvözlést, aki hozzám jó, az utasnak,
s mondjátok neki, ha városi, ha idegen:
hogymint lányt ragadott el a föld; mondjátok el azt is,
hogymint odafönt Baukisz volt a nevem; a hazám
Tálosz szigete; és végül, hogy Érinna barátnõm
véste ki e szavakat néma sirom kövein.”²¹

²⁰ Szepessy T.: *Görög költõk antológiája*, 183. Ford. Weöres Sándor.

²¹ Szepessy T.: *Görög költõk antológiája*, 378. Ford. Szabó Lõrinc. Az antológiákban Tálosz helyett hibásan a nem létező Tánosz alak szerepel.

Nosszisz

A dél-itáliai Lokroi Epizephürioiban (ma Locri) élt Nosszisz a Kr. e. 3. században, amikor a város harcban állt a bruttiumiakkal. Tizenegy fennmaradt epigrammája kitûnik természetességével és életvidámságával. Szerelmi és gyászdalain kívül mûtárgyleíró verseit õrizték meg az epigrammagyûjtemények.

„A szerelemnél nincs gyönyörûbb, hitványak a többi
élvek, ezért kiköpöm érte a mézet is én.
Így szólt Nosszisz. A nõ, kit Küprisz vágyra nem ébreszt,
nem tud a rózsáról, mily gyönyörû e virág.”²²

Praxilla

A peloponnészoszi Sziküónban élt és alkotott a Kr. e. 5. század közepén Praxilla. Másodikként idézett versének kezdõ szavait egy Kr. e. 450 körül készült boiót váza is megõrizte, vagyis Praxilla hatása már életében kisugárzott városából. Nagyon kevés töredéke maradt fenn, köztük egy Adónisz-himnusz részlete és egy Akhilleuszról szóló hexameteres költemény egyetlen sora:

„Eddig még soha nem sikerült megtörni a lelked.”²³

Kifejezetten évõdõ az alábbi töredéke, amely egy fiatal nõrõl szól:

„Ó, ki az ablakon át megigézel engem:
lány vagy az arcodon, ámde alább menyecske.”²⁴

Hazájában nagyra becsülték. Bronzszobrát honfitársa, az a Lü-

²² Szepessy T.: *Görög költõk antológiája*, 554. Ford. Tótfalusi István

²³ Saját fordítás. Szepessy kötetében a 179. oldalon közölt Franyó Zoltán-fordítás nem adja vissza hûségesen a versmértéket, ezért átalakítottam.

²⁴ Szepessy T.: *Görög költõk antológiája*, 179. Ford. Franyó Zoltán.

szipposz készítette el, akitől a leghíresebb Nagy Sándor portré is származik.

Melinnó

Semmit sem tudunk róla azon kívül, hogy a Róma istennőhöz írt himnusza a Kr. e. 2. század közepén keletkezhetett. Sztobaiosz antológiája, amelyben a vers fennmaradt, leszbianak, vagyis leszbo-szinak nevezi, de ez feltehetőleg csak a vers szapphói versmértéke miatt van így.²⁵ A vers nyelvezete tökéletesen megfelel a kor kardköltészetének, minimális aiol hatással, ami nyilván erősebb lett volna, ha a költő valóban Lesbosz szigetéről származott volna. Elgondolkodtató, hogy egy athéni felirat említ egy Melinó nevű nőt egy négysoros, hexameteres vers után, de a feliratot a Kr. e. 4. századra keltezték, így feltehetőleg egy másik költő emlékét őrizte meg.²⁶ A Róma himnusz politikai költemény, amely a kor valóságából indul ki: tiszteletét fejezi ki a világ felemelkedő urának istennője iránt, szinte horatiusi hangnemben.

„Üdvözlégy, Árész üde lánya, Róma,
harcra termett, dús aranyékes úrnő!
Büszke trónod sziklaszilárdan áll, mint
földi Olümposz!

Mert a Moira nagy kegye csak neked szánt
győzhetetlen és ragyogó hatalmat,
hadd uralkodj érces, erős joggal
itt e világon.

S míg a jármód hámja a nagy kerek föld
mellkasát átfogja s a szürke tengert,

népeid sok városa közt keményen
tartod a kormányt.

Bármit is szétzúz az idő hatalma,
s mindig átformálja a lét alakját:
tőled el nem téríti szent uralmad
jó szeleit már.

Mind a népek közt te szüled leginkább
harcok izmos, dárdavető vitézét;
mint Démétér dús rügye, hajt ki hősök
sarja öledből!”²⁷

Összefoglalás

Vizsgálataink során az alábbi költőnők történetiségét sikerült igazolni:

- Szapphó Kr. e. 7/6. század, Lesbosz
- Teleszilla Kr. e. 510 k. Argosz (egy töredék)
- Mürtisz Kr. e. 6. század vége, Boiótia
- Praxilla Kr. e. 5. század, Sziküön (8 töredék)
- Eurüdiké Kr. e. 5. század (epigrammaszerző)
- Korinna Kr. e. 5. század (3. század?) Tanagra, Boiótia
- Érinna Kr. e. 4. század, Télosz
- Nosszisz Kr. e. 4. század, Lokroi Epizephürioi (12 epigramma)²⁸
- Moiró vagy Müró Kr. e. 43. század, Büzantion (epikus költő, 3 töredék)²⁹

²⁷ Szepessy T.: *Görög költők antológiája*, 553. Ford. Franyó Zoltán.

²⁸ E. Greene: *Women Poets*, 112–138.

²⁹ E. Greene: *Women Poets*, 91–111.

²⁵ August Meineke: *Ioannis Stobaei Florilegium*. I. Teubner, Leipzig, 1855. 163.

²⁶ *Inscriptiones Graecae*. II/1112. Hrsg. Johannes Kirchner. Reimer, Berlin, 1940, 5673.

- Hédülé Kr. e. 4. század (egyetlen töredék)
- Anüté Kr. e. 3. század, Arkadia (21 epigrammája maradt fenn)
- Arisztodama, Kr. e. 218, Szmürna, (delphoi felirat)³⁰
- Melinnó Kr. e. 2. század, Lokrisz? (egyetlen vers)
- Démó Kr. e. 2. század (egyetlen epigrammája maradt fenn)
- Dionüszia Kr. e. 2. század (egyetlen epigrammája maradt fenn)
- Proba Kr. u. 4. század (keresztény epikus mű a Bibliáról)
- Eudokia Kr. u. 5. század (keresztény epikus versek)
- Eukheria Kr. u. 6. század (Róma, egy verse maradt fenn)
- Theoszebeia? (egyetlen epigrammája maradt fenn)

A Kr. e. 7. századtól a Kr. u. 6. századig összesen 19 költőnőt tudunk név szerint azonosítani. Szinte minden évszázadban és a görög világ valamennyi vidékén éltek költők, bár különös, hogy olyan szellemi központokból, mint Athén vagy Alexandria, egyetlen nevet sem ismerünk. Minthogy a *partheniaszok*, vagyis a fiatal lányok által előadott kardalok az egész ókorban a kultusz részei voltak, bizonyos, hogy a kórusokat betanító asszonyok közül jóval többen írtak kardalokat, de ezeket talán sohasem rögzítették írásos formában. Áttekintésünk azonban felhívja rá a figyelmet, hogy az irodalomnak már az ókorban is szerves részét képezték a női alkotók, akik végigkísérték a költészet történetét az archaikus kortól egészen a kereszténységig.³¹ A többnyire megbízhatatlan életrajzi hagyomány szerint egy nő akár egy férfi költőt is felülmúlhatott (például Szapphó Alkaioszt, Korinna – állítólag – Pindaroszt), vagy akár költészetre is taníthatott (például Mürtisz Pindaroszt). Egyes költőnőket olyan nagy becsben tartottak, hogy szobrot, emlékművet állítottak fel tiszteletükre városukban (Szapphó, Teleszila, Praxilla, Korinna). A hagyományosan női tematikák (szerelem,

gyermek, női ünnepek, gyászdal) mellett egyes alkotók nagyon is férfias hangvételükkel hívták fel magukra a figyelmet (például Korinna, Melinnó). Ez talán azért is fontos szempont lehet, mert felhívja rá a figyelmet, hogy már az ókorban sem létezett külön férfi és női irodalom, csak irodalom, amelynek alkotói közt férfiakat és nőket is találhatunk.

³⁰ Egy delphoi megtisztelő feliraton szerepel a szmürnai Arisztodama, Amüntasz lánya, költőnő (*poétria*). Georges Daux: *Fouilles de Delphes*. III. 3. Boccard, Paris, 1943. 145.

³¹ A lista alapjául szolgál E. Greene: *Women Poets*, 192–196.

Pesti Brigitta

Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecenatúrájában

Bevezető

„...anny tudománnyal ajándékozta meg az Úr Isten te Kegyelmedet, hogy magad is olvashatod az Szent Írásokat, mely dolog az Asszonyállatnak bizonyára sokkal nagyobb ékességére vagy, mint sem homlokán tündöklő koronája, avagy ujjáiban csillámló gyémántja.”¹ Ezekkel a szavakkal magasztalja Samarjai János *Magyar harmónia* című munkájának dedikációjában Echi Orsolyát, annak műveltségét, az olvasni tudás erényét szembeállítva a nők dicsőítésének legrégebbi és leginkább elterjedt toposzával, a szépség dicséretével. Samarjai patrónusa műveltségének dicsőítésével tulajdonképpen az egész női olvasóközönséget magasztalja, kijelölve ezzel kiadványa célközönségét is.

A 17. századi irodalom, különösen pedig a magyar nyelvű kegyességi munkák kiadása a korai újkor kultúrájában egyre nagyobb teret kapó női mecenatúra egyik csúcspontjának tekinthető, egyre nagyobb és határozottabb ugyanis a patrónák jelenléte. A nemzeti nyelvű imádságos és prédikációs könyvekben, valamint más népszerű kegyességi kiadványokban olyan, nőknek címzett ajánlások sokaságát találjuk, amelyek egyértelműen mutatják, hogy a korban a közép- és főnemességből, sőt egyre növekvő arányban a polgárság köréből származó nők (illetve azok csoportjai) nem csu-

pán befogadóként vannak jelen a korabeli könyvpiacra,² hanem mecénásként, sőt magyar nyelvű kiadványok megrendelőjeként is. Jelen tanulmány a 17. század első két harmadának³ teljes magyar nyelvű kiadványanyagát feldolgozó kutatásból kiindulva⁴ a nyomtatványok dedikációit és egyéb, a mecénásról információt hordozó paratextusait (mint a címlap, a dedikációs illusztráció, az előszó stb.) forrásul használva elsősorban a korszak női mecenatúrájának rendszerébe kíván rövid betekintést adni.

Női mecénások a 17. századi (1601–1670) könyvkiadásban

A 17. század első felében keletkezett magyar nyomtatványirodalmat vizsgálva⁵ a legfeltűnőbb jelenség egyrészt a francia és német patrónusi rendszerre jellemző intézményes támogatók (például városok, iskolák, gyülekezetek) szinte teljes hiánya, másrészt pedig a világi patronátus egyházi támogatókkal szembeni határozott túlsúlya. Az 1600 és 1655 között megjelent nyomtatványanyagban 22 egyházi patronátus kereteiben megjelenő művel szemben 223 vilá-

² Vö. Monok István: A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században. In: *A zsoldártól a rózsaszín regényig*. Szerk. Papp Júlia. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2014. 79–93.

³ A kutatás alapját a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* II–IV. köteteinek anyaga adja: *Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Szerk. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc. Akadémiai, Bp., 1983 (RMNy II.); *Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*. Szerk. Heltai János. Akadémiai, Bp., 2000 (RMNy III.); *Régi magyarországi nyomtatványok 1656–1670*. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Akadémiai, Bp., 2012 (RMNy IV.).

⁴ A kutatás során átnéztem az 1601 és 1655 között megjelent teljes nyomtatványanyagot (a kutatás eredményeiről: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Kossuth – Eszterházy Károly Főiskola, Bp. – Eger, 2013; a korszak női mecenatúrájáról bővebben: „Kegyes patrona asszonyaink”. Női mecenatúra a 17. század első felének magyar irodalmában. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. MTA ITI, Bp., 2010, S. 359–379.), valamint az 1656 és 1670 között megjelent kiadványanyag feltételezhetően női támogatással megjelent részét.

⁵ 1601 és 1655 között, a Régi Magyarországi Nyomtatványok adatai szerint Magyarországon összesen 1684 nyomtatvány látott napvilágot. Ezen nyomtatványanyag mintegy 36 százaléka (összesen 610 nyomtatvány) tartalmaz valamilyen pretextust, amelyből a mecénásra következtetni lehet, a kiadványcsoport 55 százaléka magyar nyelvű.

¹ Samarjai János: *Magyar harmónia*. Pápa, 1628. *Epistola dedicatoria*. 2r-v. (RMNy II. 1419.)

gi támogatással kiadott munka áll, amely adat megegyezik ugyan a nyugati szakirodalomban leírtakkal (Wolfgang Leiner a francia nyomtatványokat tekintve kb. 7 százalékos⁶, Kalr Schottenloher a német nyomtatványok kapcsán 10 százalék alatti egyházi patronátust állapít meg⁷), ám alapvető különbség, hogy az említett nemzetek irodalmában a vallási, egyházi témájú kiadványok aránya a 17. század elején már jóval alacsonyabb.

Magyarországon a 17. században a könyvnyomtatás korábbi szakaszára jellemző világi tendencia visszaszorulni látszik, és határozott többségbe kerül az egyházi, főként kegyességi könyvkiadás. Heltai János az 1635–1655 között megjelent nyomtatványanyag kapcsán megállapítja, hogy míg az egyes területeken, mint a szépirodalom vagy a tudományok, a kiadások száma határozottan visszaesik, addig másutt „dinamikusan áramlanak be a legfrissebb szellemi, kulturális törekvések, politikai, filozófiai gondolatok, teológiai, kegyességi irányzatok”, a vallási és egyházi kiadványok területén „szellemi intellektuális pezsgés” figyelhető meg.⁸ Ez a jelenség ugyan nem jár együtt a könyvkiadás, illetve egyes szerzők egyházi forrású egyéni vagy intézményes támogatásának erősödésével, viszont nagyszámú női mecénatúrát eredményez.

A kegyességi irodalom és a női mecénatúra összekapcsolódása nem meglepő jelenség. A nők olvasni tudása éppen a reformációval nyert különleges, ideológiai értelmet, annak fontosságát Luther és Melanchton is hangsúlyozza, hiszen az a Biblia és a kegyességi szövegek rendszeres tanulmányozását tette lehetővé. A 17. század első felének nemzeti nyelvű kegyességi irodalma ennek megfele-

lően tulajdonképpen az első, és sokáig az egyetlen olyan műfaj, amely kifejezetten női olvasóközönséget kíván megszólítani.

Az 1600 és 1655 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványanyag pretextusa minden ötödik esetben, összesen 61 kiadvány esetében női támogatót szólít meg. A teljes nyomtatványanyag támogatói körét vizsgálva megállapítható, hogy valamennyi társadalmi csoportban, mind a főnemesek, mind a közép- és kisnemesesség csoportján belül egyaránt jelentős a női patronusok aránya. Ez utóbbi esetben a patronák száma majdnem harmada a férfiakénak (31 százalék), míg a főnemesek csoportjában 53 százalék.⁹

Ez a tendencia az évszázad harmadik negyedében megjelent kiadványok esetében is folytatódni látszik. Az 1656 és 1670 közötti 15 évben a *Régi Magyarországi Nyomtatványok Tára* IV. kötete szerint a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, illetve bárhol máshol magyar nyelven kiadott nyomtatványok száma összesen 1060. Ezen anyag átfogó irodalomszociológiai, mecenatörténeti szempontú, a korábbi 50 év forráskorpuszának áttekintéséhez hasonló módszertanú feldolgozása ugyan még várat magára, ugyanakkor a feltételezhető női mecénások csoportjának összesítését és elemzését jelen kutatás kapcsán elvégeztem. A női címzetthez szóló ajánlások száma 44, ezen kiadványok legnagyobb részében valamilyen szintű támogatás feltételezhető. Amennyiben a teljes könyvanyag műfaji, nyelvi és támogatástörténeti jellemzőinek megállapításával kapcsolatban a korábbi 50 év (tehát az RMNy II. és III. 1601 és 1655 közötti könyvtermést feldolgozó kötetek) könyvészeti adataiból indulunk ki, akkor feltételezhetjük, hogy a magyar nyelvű kiadványok női patronusainak aránya a 17. század harmadik harmadában is hozzávetőlegesen 15–20 százalék.

⁶ Wolfgang Leiner: *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*. Winter, Heidelberg, 1965. 222.

⁷ Karl Schottenloher: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts. /Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 76-77/*. Aschendorff, Münster, 1953.

⁸ Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában 1601–1655*. OSZK – Universitas, Bp., 2008. 24.

⁹ A támogatott kiadványokat tekintve ugyanakkor ennél valamivel kisebb az arány, mivel a női mecénások esetében gyakran előfordul, hogy egy kiadvány dedikációja több patronát is megszólít. Így a főnemesek esetében a női mecénások által támogatott kiadványok száma mintegy 48 százaléka a főnemesek által támogatott teljes nyomtatványanyagnak, míg ez az arány a közép-, kisnemesek és polgárasszonyok csoportjában 20 százalék.

A női támogatók aránya tehát radikálisan nem változik, így a támogatott kiadványok műfaji eloszlása is a korábbi jellemzőket mutatja. A 44 kiadványból 41 valamilyen kegyességi munka (főként elmélkedések, imádságok, gyászbeszéd stb.) és csupán 3 világi témájú. 28 esetben a nyomtatvány fő nyelve a magyar, 9 esetben a latin, 8 esetben pedig a német.

A korábbi korszakhoz képest egy fontos különbség figyelhető meg: a támogatott magyar nyelvű kiadványok felekezeti eloszlása. A század első felére a támogatások aránytalan eloszlása jellemző: a református kegyességi kiadványok támogatói között „ebben az időszakban még nincs olyan női többség, mint amelyet a hasonló katolikus és evangélikus nyomtatványok esetében megfigyelhetünk”.¹⁰ Ezzel szemben a század második felére ez az arány megfordul, mindössze 1 magyar nyelvű evangélikus nyomtatványt találunk 3 címmel,¹¹ míg a katolikus kiadványok száma 9,¹² a reformátusoké 8,¹³ ez utóbbiak összesen 13 női mecénást szólítanak meg. A nők által támogatott kiadványok csoportjában új műfajként jelenik meg a korszakban a gyászbeszédet, gyászverseket tartalmazó magyar nyelvű kiadvány; ilyenre a század első felében nincs példa. Az 1655 és 1670 közötti időszakban 6 református nyomtatványt is találunk, amelyek mindegyikét a hátrahagyott özvegynek, alkalmanként az árva lánygyermeknek, saját patrónájának, illetve a kiadvány megrendelőjének címez a szerző.¹⁴

¹⁰ Heltai J.: *Műfajok és művek*, 96.

¹¹ RMNy IV. 2848.

¹² RMNy IV. 2753; RMNy IV. 2892; RMNy IV. 2962; RMNy IV. 3051; RMNy IV. 3058; RMNy IV. 3190; RMNy IV. 3191; RMNy IV. 3213; RMNy IV. 3585.

¹³ RMNy IV. 2829; RMNy IV. 2831; RMNy IV. 2869; RMNy IV. 2870; RMNy IV. 3245; RMNy IV. 3317; RMNy IV. 3080 és RMNy IV. 3591.

¹⁴ RMNy IV. 2874; RMNy IV. 2970; RMNy IV. 3002; RMNy IV. 3030; RMNy IV. 3516; RMNy IV. 3588.

Patrónák és patronáltak

Az 1600 és 1670 közötti időszak református kiadványainak női támogatói között a leginkább meghatározó Lorántffy Zsuzsanna, aki I. Rákóczi Györggyel és Rákóczi Zsigmonddal közösen s később önállóan is több szerző, például Medgyesi Pál, Geleji Katona István, Keresztúri Pál vagy Czeglédi István állandó támogatója.¹⁵ Medgyesi Pál 1638-tól áll az erdélyi fejedelmi udvar szolgálatában, előbb I. Rákóczi György fejedelem, majd a megözvegyült Lorántffy Zsuzsanna és fia, Rákóczi Zsigmond udvari papjaként.¹⁶ Ennek megfelelően az 1630-as évek végét követően megjelent munkái – a Lónyai Zsigmondnak ajánlott *Praxis Pietatis* kiadásaitól¹⁷ és a Kemény Jánosnak ajánlott *Abba Atya* című retorikai kézikönyvtől eltekintve¹⁸ – mind a fejedelmi család tagjainak szólnak.

II. Rákóczi György felesége, Báthory Zsófia szintén több kiadvány megszólítottjaként szerepel. Az eredetileg katolikus vallású fejedelemasszony férje és apósa kedvéért tért át a református vallásra, amelyet II. Rákóczi György 1660-as halálát követően elhagyott és fiával, I. Rákóczi Ferencsel együtt 1661. augusztus 15-én újra katolizált. Még a fejedelem életében, 1659-ben szólítja meg patrónáját Medgyesi Pál *Ezechias király hiti* című református prédikációs könyvében, egy évvel később, Czeglédi István már a fejedelem halála okán tett gyászbeszéd címzettjeként fordul hozzá. Két további évvel később, 1662-ben immár katolikus kiadvány mecénásaként lép fel, hiszen neki ajánlja Venceslaus Melchior Schneckenhau, a nagyszombati könyvnyomtató, Draskovich János *Officiumának* legújabb kiadását. Az ajánlólevélből kitűnik, hogy az Eszterházy

¹⁵ RMNy II. 1586; RMNy II. 2127; RMNy II. 2300; RMNy II. 2310; RMNy III. 1826; RMNy III. 2197; RMNy IV. 2831; RMNy IV. 2869.

¹⁶ Császár Károly: *Medgyesi Pál élete és működése*. Franklin, Bp., 1911. 48.

¹⁷ Debrecen, 1636 (RMNy III. 1639.), Lőcse, 1638 (RMNy III. 1735), Lőcse, 1641 (RMNy III. 1895), Várad, 1643 (RMNy III. 2042).

¹⁸ Medgyesi Pál: *Abba Atya*. Trencsény, 1650. (RMNy III. 2352.)

Juliannához címzett korábbi kiadásokhoz képest jóval szerényebb megjelenésű imádságoskönyvet Báthory Zsófia „kiváltképpen a Szeplőtelen Szűz Congregatiojában lévőeknek vigasztalásokra” nyomtatta ki.

Lorántffy Zsuzsanna és Báthory Zsófia mellett a református kiadványok további meghatározó patrónái Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gábor első felesége, Milotai Nyilas István református ágendájának két kiadása¹⁹ és egy egyházi énekeskönyv²⁰ támogatójaként, valamint Bornemissza Anna, Apafi Mihály fejedelem felesége, három kiadvány támogatójaként.²¹ Bornemissza segítette Báta B. György 1666-ban megjelent prédikációinak és Pósházi János vallási tanításának, továbbá egy világi kiadvány, Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása* című értekezésének a kiadását. V. Ecsedy Judit hívja fel a figyelmet Udvarhelyi Mihály nyomdász Bornemissza Anna fejedelemszponyhoz 1668. augusztus 3-án kelt levelére, amelyből megtudni, hogy Nadányi János munkája esetében nemcsak a nyomtatás, hanem a fordítás is a fejedelemszpony parancsára és költségével történt. Ezt a dedikációban a szerző is megemlíti, sőt azt is kiemeli, hogy a kiadvány fordításának megrendelése nem egyedi eset volt:

„Hogy penig ez kicsiny munka eleiben mertem tenni az Nagyságod méltóságos nevét, voltanak okai, mivel az miulta tekintetes, nemzetes, nékem mindenkor becsületre nézve emletendő jó uram, Gilányi Gergely uram ez könyvet s annak hasznát jelentette

¹⁹ RMNy II. 1251 és 1270.

²⁰ RMNy II. 1438. A felsoroltakon felül, ahogy a V. Ecsedy Judit által közölt Czeglédi–Bornemissza-levelezésből nyilvánvaló, a fejedelem felesége támogathatta a szerző 1670-ben megjelent, Apafihoz címzett *Az Úr frigyszekrénye előtt Dagon ledülése* című munkát is (RMNy IV. 3645), valamint több, a kutatási időhatárból kieső munka megjelenését. Vö.: V. Ecsedy Judit: Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I–II. *Magyar Könyvszemle* 121 (2005) 3: 289–309.; 4: 385–409.; valamint Nagy Dóra: Bornemissza Anna egyháztámogató tevékenysége. Új nézőpont. A Hajdú–Bihar megyei és Debreceni Honismereti Egyesület online folyóirata. 1 (2017) (V. évf.) <http://ujnezopont.com/wp-content/uploads/2018/05/04-Nagy-D%C3%B3ra.pdf> (letöltés ideje: 2019. január 23.).

²¹ RMNy IV. 3317; RMNy IV. 3542 és RMNy IV. 3591.

Nagyságodnak, s Nagyságod ha magyarrá fordítanak, kinyomtatását kegyelmesen ígerte, hol egyet hol mást kérvén ő kegyelme megfordítására.”²²

A vizsgált időszak katolikus kiadványainak mecénás asszonyai között nincs a református fejedelemszponyokhoz hasonló, kiemelkedő személyiség, a patrónák mind csupán egy-egy kiadvány megjelenését támogatták, sőt alkalmanként – főként kismemesi és polgári mecénások esetében – csoportosan adták hozzájárulásukat egy munka elkészültéhez. Két kivétel adódik, Széchy Mária és a korábbi időszakban Nyáry Krisztina.

A *Murányi Vénusz* megszólítottja, Széchy Mária nem csupán Gyöngyösi István ismert patrónája,²³ de Gyöngyösi János *Arany gyapjából ékesített ruha* című imádságos könyve,²⁴ Nádas János több munkája,²⁵ valamint Pázmány Péter két művének bécsi újrakiadása, az 1665-ben megjelent *Imádságos könyv* és a *Krisztus követése* című elmélkedések támogatójaként is feltűnik. Acsády Ignác szerint „A [nemesasszony] költségén megjelent munkák legtöbbje nem új, hanem régi hírneves művek új kiadása. Ismerte, olvasta őket már előbb s azt akarta, hogy a lelki vigaszt, melyet belőlök merített, mások szintén minél nagyobb mértékben élvezhessék.”²⁶ Pázmány említett művei több helyütt utalnak Széchy Mária támogatására, egyrészt mindkét kiadvány közli Széchy Mária rézmetszetes címerét, másrészt ugyan egyik sem tartalmaz dedi-

²² Nadányi János: *Kerti dolgoknak leírása*. . Kolozsvár, 1669. *Praefatio* [számozatlan] 3v. (RMNy IV. 3542.) – Bornemissza Anna széles körű patrónusi tevékenységéről lásd Petrőczy Éva: „Istennek szolgáló leány...” Néhány vonás Bornemissza Anna portréjához. In: *A nők és a régi magyarországi vallásosság*. Szerk. Bajáki Rita – Báthory Orsolya. /Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok./ MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp., 2015. 265–276; V. Ecsedy J.: Könyvnyomtatás, I. és II.; Nagy D.: Bornemissza Anna...

²³ RMNy. 3151; RMNy IV. 3213; ugyan nem magyar nyelvű, de szintén Széchy Máriát szólítja meg: RMNy 3214.

²⁴ RMNy IV. 3213.

²⁵ RMNy III. 2046; továbbá az alábbi két latin nyelvű munkát Wesselényi Ferencsel közösen: RMNy III. 2338 és RMNy III. 2212.

²⁶ Acsády Ignác: *Széchy Mária (1610–1679)*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1885.

kációt, viszont *A keresztyén hívekhez* szóló előszó mindkét esetben beszámol arról, hogy az adott kötetben közölt művek Wesselényi Ferenc nádor feleségének, Széchy Máriának a költségén jelentek meg. Az aláírás nélküli, „A keresztyén híveknek” címzett előszavak írója mindkét esetben a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* adatai szerint Acsádyra hivatkozva feltételezi, hogy ezeket ugyanaz a személy írhatta. Pázmány munkáinak újradíjazását mindkettő a korábbi kiadások példányainak szűkös voltával indokolja.²⁷

A katolikus irodalmi mecenatúra másik kiemelkedő alakja, Nyáry Krisztina Báthory Zsófiához hasonlóan nem csak egy felekezeti fontos patrónájának számít, hiszen előbb evangélikus kiadványok megjelenését támogatta, majd megtérése után, immár Eszterházy Miklós feleségéként több katolikus kiadás mecénásaként is szerepel. Evangélikus kiadványok támogatójaként folytatott mecénási tevékenysége nem meglepő, hiszen a vizsgált időszakban az evangélikus kiadványok támogatói között a legnépszerűbbek a Thurzó család nőtagjai: Czobor Erzsébet, aki Thurzó György nádor felesége,²⁸ Listius Anna Rosina, Thurzó Szaniszló nádor felesége,²⁹ illetve a nádor testvére, Thurzó Zsuzsa, Forgách Zsigmond második felesége.³⁰ Thurzó Imre házastársának, Nyáry Krisztinának is több ajánlás szól, neki címzi például Mihálykó János *Keresztyéni istenes és ájtatos imádságok* című 1620-ban megjelent munkáját.³¹ Ugyanez az ajánlás az imádságos kötet két további kiadásában (Lőcse 1629 és 1642)³² is megtalálható, annak ellenére, hogy Thurzó Imre 1621-ben meghal, és három év múlva az addigra katolizált

²⁷ RMNy IV. 3191. Vö. Bogár Judit: Pázmány Péter Imádságos könyvének kiadásai és a reprezentáció. In: *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Szerk. Báthory Orsolya – Kónya Franciska. /Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12./ MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp., 2016. 59–77.

²⁸ RMNy II. 976; RMNy II. 1018; RMNy II. 1030; RMNy II. 1077; RMNy II. 1184; RMNy II. 1229.

²⁹ RMNy II. 1100.

³⁰ RMNy II. 967.

³¹ RMNy II. 1229.

³² RMNy II., 1442 és RMNy III. 1942.

Nyáry Krisztina már Eszterházy Miklós nádor felesége. Valószínűsíthető, hogy bár az utóbbi két kiadvány feltehetően Brewer Lőrinc könyvnyomtató üzleti vállalkozásaként látott napvilágot (a dedikációkat is ő jegyzi), Nyáry Krisztina mégis beleegyezhetett annak újrányomásába, ami feltehetően azzal magyarázható elsősorban, hogy Mihálykó munkájának fő forrása Pázmány imakönyve, tehát annak tartalma még a konvertálás után is közel állhatott a katolizált patrónus asszonyhoz.³³

Szintén a már katolizált Nyáry Krisztinához címzi Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjét*,³⁴ Tasi Gáspár *Lelki kalendáriumát*,³⁵ Kopsányi Márton *A boldog Szűz Mária élete*³⁶ és *A keresztyéni tökéletes életre intő elmélkedések* című munkáit.³⁷ Nyáry Krisztina lányának dedikálva, ugyanakkor feltételezhetően saját támogatásával megjelent két további katolikus nyomtatvány, mindkettő már Eszterházy Miklóssal folytatott házassága idején. Az egyik Draskovich János *Asszonyunk Szűz Mariának három külömb időre való zsolozsmája* című műve, amelyet Zavari György, pozsonyi könyvnyomtató ajánl az akkor 13 esztendőes Eszterházy Juliannának, Nádasdy Ferenc későbbi feleségének.³⁸ A másik az *Úti társ* című katolikus imádságoskönyv, amelynek ugyan csupán töredékei maradtak fenn, az ajánlás megszólítottja azonban biztosan Thurzó Erzsébet, Nyáry Krisztina és Thurzó Imre akkor 18 éves lánya. Az ajánlás érdekessége, hogy abban a könyvnyomtató, egy „istenes papi személy”, Nyáry Krisztinát már mint Eszterházy Miklós feleségét szólítja meg, a dedikációt ugyanakkor előző házasságából származó lányának címzi.³⁹

³³ Heltai J.: *Műfajok és művek*, 95.

³⁴ RMNy III. 1841.

³⁵ RMNy II. 1377.

³⁶ RMNy II. 1489.

³⁷ RMNy II. 1574.

³⁸ RMNy III. 2016.

³⁹ RMNy III. 1787.

*A patrónák motivációja:
a könyvkiadás támogatásának okai és indítékai*

A női támogatók aránya a magyar nyelvű kiadványok körében tehát a teljes vizsgált korpuszban kiemelkedő, annak ellenére is, hogy különösen közép- és kisnemeseknél vagy polgárasszonyoknál a valódi támogató a legtöbb esetben nyilvánvalóan a címzett férje. Ezekben az esetekben az ajánlás mögött egyrészt udvariassági gesztus állhat, másrészt a kiadvány olvasóközönsége megszólításának szándéka. Medgyesi Pál *Hét napoki együtt beszélgetések* című, 1637-ben Debrecenben megjelent vitairatának Perényi Gáborhoz és feleségéhez, Salgai Katához címzett dedikációjában éppen ezt az udvariassági gesztust hárítja el, férj és feleség egyenrangúságát hangsúlyozva többek közt a kiadvány megjelenésének támogatásában.⁴⁰ Medgyesi érvelését és retorikáját veszi át majd harminc évvel később Enyedi Molnár János is, aki *Az Isten ígéretinek felnyitott aranybányája* című református elmélkedéseinek ajánlását patrónusainak, Albesi Zólyomi Miklósnak és házastársának, Briberi Melith Calara asszonynak címzi:

„Hogy pedig Nagyságtokat együtt említem a Dedicatióban, annak nagy sok okai vannak: Ki szakasztaná el Dávidtól Abigailt, mikor immár egy testé és vérré lettek? Egy Nagyságotokban az egyességnek lelke a békességes tűrés által, egy idvességtek felől való reménységtek, egy Uratok, Hitetek és Keresztségtek! Egy Istenetekhez hajtotta fejét Nagyságtok, szeretettel is mind az Isten ígéjéhez, mind pedig annak hirdetőihez mind eggyel gerjedeztok Nagyságtok. Egy szóval, minden jóban s nevezet szerint ez könyvecskének, közönséges haszonra kibocsáttatására való költségben egy szíve-lelke lévén Nagyságtoknak, igen illendő, hogy ez kis írás

is Nagyságtoknak méltóságos Nevének egyszersmind örüljön, és ezáltal az Nagyságtok fényes neve is mind együtt maradjon örök emlékezetben.”⁴¹

Az ajánlások retorikai felépítésének állandó és kötelező elemei a címzett magasztalását és a dedikálás okát, tehát egyben a támogatás indítékát bemutató dicstoposzok. Ezek leggyakrabban, a támogató nemétől, társadalmi státuszától, a könyv műfajától és a megjelenés idejétől függetlenül, elsősorban a patrónus bőkezűségét, a szerző irányába mutatott jóindulatát részletezik. Ezzel szemben kizárólag női patrónusok esetén jellemző, hogy a szerzők a lutheri követelmény értelmében a műveltséggel kapcsolatban magasztalják a patrónákat. Ezen toposz egy változata olvasható Samarjai János, *Magyar harmónia* című munkájának Echi Orsolyához szóló fent idézett dedikációjában, de így érvel Bátai B. György is Bornemissza Annához írt dedikációjának:

„Hát nagy jó téteménye Istennek az, ha valakikhez az ő szolgáit kiküldte, ígéjét prédikáltatja, annál is inkább, ha valakiket a Joelnek prophetiája szerint arra méltóztat, hogy maga olvashatja, melyben Nagyságodnak is az Úr Isten részt adott.”⁴²

Ugyanezt emeli ki Szenczi Molnár Albert is szintén Echi Orsolya kapcsán az *Imádságos könyvecske* 1621-es heidelbergi kiadása ajánlásának indoklásában:

„... dedikálásomnak ez is egyik oka, hogy kegyelmetek gyönyörködik az szent Bibliának, és az jó könyveknek olvasásában, es az Úr Istent tiszta imádságival kívánja tisztelni. Engedje az jó Isten, hogy az Kegyelmetek Istenes példájával, egyéb fő renden és köz renden való asszonyi állatok is indíttassanak az Írás olvasásnak tanulására, és leánzó gyermekecskéiknek is taníttatására. [...] Leán-

⁴⁰ Medgyesi Pál: *Hét napoki együtt beszélgetések*. Debrecen, 1637. *Ajánló levél*. 7r-v. (RMNy II. 1670.)

⁴¹ Enyedi Molnár János: *Az Isten ígéretinek felnyitott aranybányája*. Szeben, 1665, *Ajánló levél*. [számozatlan] 7 r-v. (RMNy IV. 3245.)

⁴² Bátai B. György: *Meta electorum, választottak tárgya*. Szeben, 1666, *Dedikáló levél*. a 3r-v. (RMNy IV. 3317.)

zók tanítására rendelt scholáknak hasznos voltában nem tudom, kicsoda kételkedhetnék. Mert hiszem szép dolog midőn az házi gazdának külső hivatalja szerint távol létében az gazdasszony az Szent Bibliát cselédinek olvassa, és azokkal is olvastatja; ki adott, bévőtt marháinak számát feljegyezheti, Urának távol földre állapatját megírhatja, annak leveleit önnön maga megolvashatja.”⁴³

A műveltség dicstoposzának ezen válfaja, azaz a női alfabetizmus dicsérete a magyar forrásanyagban meglehetősen elterjedt, ugyanakkor a korabeli anyagra vonatkozó nemzetközi szakirodalom nem említi.

A női műveltség magasztalása mellett a korszak magyar nyelvű irodalma női mecénásokat megszólító dedikációinak legfontosabb dicstoposzai a patrónák ájtatosságát, „a vallás gyakorlásában mutatott buzgó igyekezetét” és a „jó könyvek olvasásában való gyönyörködését” méltatják. A kegyességre vonatkozó dicstoposzok címtettjei között is többségben vannak a nők, viszont az ájtatosság dicsérete kizárólag nemesasszonyok kapcsán figyelhető meg. Így részletezi többek között patrónusasszonya vallásgyakorlásában való odaadó magatartását Geleji Katona Lorántffy Zsuzsanna kapcsán:

„Boldognak méltán mondhatom Nagyságodat, kegyelmes Asszonyom, kit Isten ilyen nagy lelkű és elméjű, méltóságos férjjel, ilyen kegyes erkölcsű fiakkal megáldott s magában is ennyi sok üdvösséges lelki ajándékokat, úgy mint a vallásban való tudósságot, a hitbéli állhatatosságot, az ő szent igéjéhez való buzgó szeretetet, a könyörgésben való forró ájtatosságot és az ő dicsőségének s igaz tiszteletinek elégyámolíttatására való szorgalmatos ügyekezetet öntött, melyekben mind fiainak s mind menyeeinek, mind éltében s mind holta után jó oktató és indító példájok lehet.”⁴⁴

⁴³ Szcenzi Molnár Albert: *Imádságos könyvecske*. Heidelberg, 1621. Az nemes, tiszteletes és istenfélő Echi Orsic asszonynak. RMNy II. 1238.; (RMKT XVII/6, 491.)

⁴⁴ Geleji Katona István: *A váltság titkának második volumenje*. Ajánló előbeszéd. Várad, 1647. hr. (RMNy III. 2197.)

Feltételezhető, hogy a vallásosság, a kegyes életvitel, az ájtatosság dicséretének toposzai a patrónák irodalomtámogatásának legfőbb indítékára mutatnak rá. Az irodalom pártolás okai többfélék és összetettek lehetnek, erre vonatkozó konkrét forrás gyakorlatilag nem található, csupán az egyes patrónusok támogatási szokásai és a dedikációs levelekben található adatok alapján vonhatók le következtetések. Általánosságban mindenképpen elfogadható azonban Peter Burke *Az olasz reneszánsz* című munkájában közölt értelmezése, amely szerint a korban a művészet patronálásának három fő motívuma létezett: a vallásos áhítat, a műélvezet és a presztízs.⁴⁵ A legtöbb esetben nyilvánvalóan ezek együttes jelenlétéről kell beszélni.

A 17. század első felének magyar nyomtatványanyagát vizsgálva feltételezhető, hogy a szerzők által rendkívül sokat méltatott vallásos meggyőződés – főként női támogatók esetében – az irodalomtámogatás legfőbb indítéka lehet, függetlenül a támogatott mű műfajától vagy felekezeti hovatartozásától. Ahogy az olasz reneszánsz művészet kapcsán Burke is megállapítja: „ha a vallásos áhítat a megrendelők számára nem lett volna fontos és társadalmilag elfogadható mozgatórugó, nehéz volna magyarázatot találni arra, hogy a korszak festészetében és szobrászatában miért dominálnak a vallásos művek”.⁴⁶ A vallásos témájú alkotásoknak ez a dominanciája jellemző a 17. század első felének magyar irodalmára is.⁴⁷ A vallásos áhítatnak a könyvek kiadásában és a szerzők támogatásában játszott döntő szerepe az ajánlás okainak felsorolásából is egyértelműen látszik. A dedikációk hagyományos indítékaihoz, a patrónusi támogatás okán érzett hála és köszönet kinyilvánításának szándékához, valamint az oltalom kereséséhez sokszor kapcsolódik a patrónus ájtatosságára, kegyes életvitel-

⁴⁵ Peter Burke: *Az olasz reneszánsz. Kultúra és társadalom Itáliában*. Osiris, Bp., 1999. 105–107.

⁴⁶ P. Burke: *Az olasz reneszánsz*, 107.

⁴⁷ Vö. többek között: Heltai J.: *Műfajok és művek...*

re történő hivatkozás, ahogy Mihálykó János *Keresztyén istenes és áhítatos imádságok* című munkájában patrónusa, Czobor Erzsébet kapcsán leírja:

„Nagyságod is azért, kegyelmes Asszonyom, jó és keresztyéni indulatból cselekedte ezt, hogy ez könyvecskének kinyomtatására költségét nem szánta, hanem örömet és jó kedvvel akart ezzel is dajkálkodni az Krisztus Anyaszentegyházában való híveknek, mely dologból minden ember tapasztalhatóképpen eszébe veheti, hogy Nagyságodban is vagyon az Istennek lelkének drága ajándéka, az könyörgésben való ájtatosság és buzgóság. Mert Nagyságod nem elégszik meg azzal, hogy csak maga imádkozzék és szolgáljon az Úr Istennek, hanem az maga példájával más embert is felserkent ez könyvecskének kinyomtatása által [...]”⁴⁸

Az irodalom pártolás okaként Burke két további jelenséget említ, ezek a műélvezet és a presztízs. A magyar nyelvű irodalommal kapcsolatban megállapítható, hogy a műélvezet szintén kizárólag kegyességi művek esetében kerül tematizálásra. Az olvasó, illetve jelen esetben a mecénás gyönyörködtetése szándékának toposza gyakorlatilag csak vallási művek esetében jelentkezik, azok kegyességi tartalmához kapcsolódva.

A vallási indítékú patronátussal szemben a presztízs és a hírnév irodalmi támogatásban játszott szerepéről nagyon nehéz általános következtetéseket levonni. Nem nyújt támpontot ehhez a nyomtatványanyag műfaji összetételének elemzése, sőt sok esetben a dedikációs levelekben foglaltak is félrevezetőek lehetnek, hiszen a szerénység követelménye a mecénással kapcsolatos megjegyzésekre, toposzokra is vonatkozott. Ennek értelmében – Madarász Mártonnal szemben – a legtöbben nem említik, hogy a kiadványok támogatásával is megszerezhető jó hírnév „jobb az sok gazdagsá-

⁴⁸ Mihálykó János: *Magyarázatja az evangéliumoknak*. Bártfa, 1608, Czobor Erzsébet asszony-nak. A7r-v. (RMNy II. 967.)

goknál és az drága keneteknél”,⁴⁹ sőt sokan elutasítják, különösen a női támogatókat (is) megszólító szerzők, hogy patrónusaikat hírnevük terjesztésének szándéka vezérelte volna.

Női patrónák esetén az irodalom pártolás okaként a Burke által megfogalmazott műélvezet és presztízs helyett, illetve mellett elsősorban a magyar nyelven kiadott munkák gyarapításának igénye említhető.⁵⁰ Ez az igény a dedikációk tanulsága szerint sokszor a mecénák felől érkezik, illetve általuk is megerősítésre kerül. A teljes nyomtatványanyagot vizsgálva feltűnik ugyanis, hogy a magyar nyelvű kiadványok paratextusaiban a legtöbb szerző a mecénás határozott kérésére, megrendelésére hivatkozik az adott munka megírásának vagy kiadásának indoklásakor. Különösen jellemző ez női mecénások esetében, akik a kifejezetten magyar nyelvű könyvek kiadásával: egy konkrét mű lefordításával vagy magyar nyelvű kegyességi munkák megírásával bízzák meg szerzőiket. Pontosan ezt hangsúlyozza Draskovich János zsolozsmás könyvének ajánlásában a pozsonyi könyvnyomtató is, aki kiemeli, hogy a patrónája által nyújtott támogatás célja a magyar nyelvű épületes olvasmányok gyarapításának szándéka:

„A több ájtatos úri asszonyok között, kik a Boldogságos Szűz Mária officiomjának magyar nyelven való kinyomtatását sok időtől fogva szorgalmaztatták, első és legfőbb volt a nemzeti és nagyságos gróf Nyáry Krisztina. [...] Ki, hogy Nemzetünkben is a mi örökös Asszonyunkhoz való ájtatosságot öregbítené, ezen munkára elegendő költséget is hagyott, fölötte illendőnek ítélvén, hogy amely Szűzet minden nemzetségek Boldognak mondanak, azt a Magyarok is, úgymint kiváltképpen való szószóló és gondviselő Asszonyokat, magok nyelvén is dicsérnék és magasztalnák.”⁵¹

⁴⁹ Madarász Márton: *Szent Bernárd atyának szép ájtatos elmélkedési*. Lőcse, 1649, Ajánlólevél. A3v. (RMNy III. 2271.)

⁵⁰ Vö. Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Akadémiai – Universitas, Bp., 1998.

⁵¹ Draskovich János: *Officium Beatae Mariae Virginis, azaz Asszonyunk, Szűz Máriának három*

Végző

A 17. század első 70 éve magyar nyelvű nyomtatványtörténetének vizsgálata alapján tehát talán nem túlzás tehát azt állítani, hogy a században a női patrónusoknak rendkívül fontos szerepük van a magyar nyelvű, főként egyházi irodalom térhódításában. A néhány ismert nemesasszony mellett, akik egy-egy szerző rendszeres támogatói, több kiadvány megjelenésének közreműködői voltak, számos olyan, a szakirodalom számára sokszor ismeretlen kishemesi vagy polgári származású nő tűnik fel a kiadványok ajánlásaiban, aki egy-egy munka megjelenését támogatta. Ezen alacsonyabb társadalmi csoportokhoz tartozók irodalomtámogatói szokására jellemző, hogy többekkel együtt vesznek részt egy-egy kiadvány megjelentetésében. A vizsgált kiadványokban összesen 58 nő címzettet találunk, közülük 32 kishemesi vagy polgári rétegből kerül ki; a tendencia határozottan növekvő, egyre több a csupán egy művet támogató, alacsony származású patróna. Biztosan kijelenthető, hogy a 17. századi Magyarországon a szépirodalom funkcióját betöltő kegyességi irodalom támogatása tehát nem férfiúi és nem is főnemesi kiváltság.

Sajnálatos módon a nemzetközi szakirodalomból nem ismert nagy korszakokon átívelő, átfogó elemzés a női mecénatúra jelentőségéről és az irodalomtámogatás rendszerében, történetében betöltött szerepéről, így nemzetközi összehasonlító vizsgálatra nincs mód. A 17. század első 70 éve magyar nyelvű kiadványaiban található, női patrónusokhoz címzett ajánlások elemzése ugyanakkor határozottan mutatja, hogy a korai újkorban Magyarországon a Biblia és a kegyességi iratok rendszeres olvasása és a buzgó vallásgyakorlás mellett a női hívők alapvető kötelezettségei közé

tartozik a hangsúlyozottan magyar nyelvű kegyességi munkák megírásának és kiadásának támogatása. A kegyességi nyomtatványokban kifinomult retorikai gyakorlat alakult ki ugyan a tehető polgárasszonyok vagy nemesi származású úrnők támogatásának megnyerésére vagy éppen annak megtartására, a dedikációk elemzése viszont arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvű kiadványok megjelenésének támogatása a nagyszámú női mecénás saját igényeként jelentkezett, és mind társadalmi, mind felekezeti határoktól függetlenül rendkívül széles körben vált általánossá.

külömb időre-való zsolozsmája. Pozsony, 1643. A nemzeti és nagyságos gróf Eszterházy Julianna kisasszonynak. RMKT XVII/7, 622. (RMNy III. 2016.)

Deáky Zita

Az okleveles bábák érdekérvényesítő fórumainak kialakulása (1893–1914)

A bábaság igen régóta meglévő, a hagyományok által meghatározott, rendkívül összetett női mesterség, amelyet a 18. századtól állami ellenőrzés és szabályozások, a szakszerű és intézményesített oktatás kiépítése, a medikalizáció és a technokrata szemlélet alakított. Ennek része volt, hogy a magyarországi bábák csoportja a 19. század végére képzettségük és működési helyük szerint rétegződött.¹ Sajátosnak tekinthetjük, hogy a 20. század elejéig a falvakban és a városokban – képzettségüktől függetlenül – a bábák minden rétegének ugyanaz a komplex feladat- és szerepköre volt: a születést és a halált átfogva, egyéni és közösségi, szakrális és profán feladatokat láttak el az adott közösség egészében, azaz tevékenységük messze nem korlátozódott a szülés körüli teendőkre.²

A 19. század végére a magas csecsemőhalandóság és az anyai mortalitás az egyik legégetőbb társadalmi kérdéssé vált. Az ellene való küzdelem középpontjában a bábaügy reformja állt. Élénk viták kísérték a reformintézkedéseket, amelyek összekapcsolódtak más, megoldásra váró társadalmi problémákkal, mint a szoptató dajkaság, a lelencügy, a megesett lányok helyzete, az egykekérdés,

a magzatelhajtás vagy a prostitúció. Így a bábaügy rendezése részévé vált a közigazgatási, közegészségügyi, gyermekvédelmi és rendészeti, valamint szociálpolitikai szabályozásoknak, egyúttal egyértelműen kifejeződött az orvosok kizárólagosságra törekvése nemcsak a szülés kérdésében, hanem más bábai feladatok ellátásában (például dajkaválasztás) is.

Két nézet és elképzelés útján indultak a reformok, amelyek azonban a 20. század elején egybefonódtak. Az orvosok egy része gyors eredményeket akart elérni a súlyos bábahiány pótlására, még olyan áron is, hogy a bábaképzést alacsony színvonalra állítja. Ennek megfelelően a 18. században kialakított oktatási elveket³ figyelmen kívül hagyva, és létrehoztak úgynevezett másodrendű bábaképzőket, ahol akár félanalfabéta nőket is oktattak, 10–12 hétig. Szakmai képzésük alacsony szintű volt, és bár csak működési engedélyt kaptak, mégis ugyanolyan feladatokat láttak el elsősorban a falvakban, mint az öt hónapi képzés és kórházi gyakorlat után levizsgázott bábák. A másik irányzat célja a szülések egészségügyi intézményekbe terelése volt kórházi szülészeti osztályok, állami és magán szülőházak létrehozásával, ahol a bábaasszonyok orvosoknak alárendelt, csak a szülésre korlátozódó funkcióba kényszerültek. Ehhez kapcsolódott a magasabb szintű okleveles bábaképzés megteremtése, majd az ápolónő- és védőnőképzés beindítása is, ráadásul számukra szülészeti alapismeretet oktatva, hogy a falvakban kiszorítsák a cédulás és parasztbábákat a szülésekből, illetve helyettesítsék őket az anya- és csecsemőellátásban.

A 19. század végi bábareformok többféle dilemmát vetettek fel, hatalmas szakmai vitákat gerjesztettek, és minden döntés újabb konfliktusokat hozott a felszínre. Kieleződött az érdekellentét és a kenyérharc az orvosok és a bábák, az okleveles és az alacsony

¹ Képzettségük szerint: parasztbába, felesketett bába, főorvos képezte ún. cédulás bába, másodrendű képzésben részesülő bába, okleveles bába. Működési helyük szerint: egészségügyi intézményben (kórház, szülőház, szülőtthon), városban, faluban, tanyán dolgozó, státusz szerint: magánbába, alkalmazott bába, kerületi bába.

² Deáky Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)*. Centrál Európa Alapítvány, Bp., 1996.

³ Lásd erről Krász Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Osiris, Bp., 2003.

képzettségű vagy tanulatlan bábák között, az egészségügyi törvényeket betartani akaró lokális hatalom és a parasztbábihoz ragaszkodó közösség között. Az orvosok és a közegészségüggyel foglalkozó szakemberek számára az elsődleges cél a szakszerűsítés, az egészségügyi szabályok betartatása, az ellenőrzés, a szülések orvosi kézben tartása volt. Az okleveles szülésznők legfőbb gondja a modernizáció és a hagyomány, az egyén és a közösség igényének összeegyeztethetősége, valamint szakmai presztízszük kivívása és megtartása volt, azaz szakszerűbb tudásuk mellett is a hagyományos bábai feladatok csorbítatlan megtartása.

Az egészségügyi igazgatás képviselői belátták, hogy még évtizedekig nem épül ki az egész országra kiterjedően a szülőotthoni hálózat, hogy a kórházak egy része nem, vagy csak nehézségek árán tud fenntartani szülőszobákat, tehát a nők többsége otthon fog szülni és szükség lesz bábákra. Ezért miközben továbbra is az intézményekben való szülést tartották a megoldásnak, elfogadták és pártolták az egyre öntudatosodó okleveles bábákat, támogatták szerveződésüket és céljukat, hogy létrehozzanak egy, a szakmai fejlődésüket, összefogásukat, érdekérvényesítésüket és szakmai kapcsolataikat biztosító fórumot, szervezetet.

A Magyar Bába-Egyesület (1894) létrehozása része volt a 19. század utolsó harmadában a magyarországi egyet- és egyesületalapítási lendületnek. Jelentőségét az is emelte, hogy a Mária Dorothea Egyesület (1885) után, amely a magyar tanítónők érdekvédelmére jött létre, a bábaké volt a második olyan női egyesület, amely szakmai, foglalkozási alapon szerveződött.⁴ Létrehozását Dirner Gusztáv (1855–1912) nőgyógyász, a budapesti bábaképző igazgatója kezdeményezte, miután élesen szembeállt az alacsony színvonalú másodrendű bábaképzés tervével.

⁴ Deáky Zita: A Magyar Bába-Egyesület megalakulása és nemzetközi kapcsolatai (1894–1920). *Néprajzi Látóhatár* 3–4 (1994) 10–17.

Úgy vélte, csak egyetemi színvonalon képzett szülésznők képesek a magas csecsemő- és anyahalandóságot megállítani, ezért állami érdekek és állami feladatnak tartotta az okleveles szülésznők segítségét.

Dirner szemléletét jelentősen alakította, hogy hat évvel az orvosi egyetem elvégzése után, 1886-ban a Schordann-féle ösztöndíjjal két évig tanulmányozta Nyugat-Európa orvosi egyetemén nemcsak a szülészeti viszonyokat, hanem a bábaképzések rendszerét, és megismerkedett a külföldi bábaegyesületekkel és kiadványaikkal. Ezekkel a tapasztalatokkal felvértezve, az egyesület alapítását megelőzően, 1893-ban elindította a magyarországi bábák első szaklapját, a *Szülésznők Lapját* (1895–1897 között Temesváry Rezső szerkesztette), majd 1894-ben a *Bába-Kalauzt*,⁵ hogy megteremtse az összekötő kapcsot, amely azután az egyesület tagjai számára közös fórumot és viszonyítási pontot nyújthat. Bár Dirner kezdeményezte mind az egyesület, mint a lapok indítását, a szervezési munkálatok során mindvégig többes szám első személyben fogalmazott, utalva az okleveles bábák közös akaratára és közreműködésére.

Az előfizetési felhívásában a Tauffer-féle bábaösszeírást⁶ vette alapul, amely szerint a majd 16 000 magyarországi szülésznő közül mintegy 6–7 ezer okleveles bába volt ekkor, akikre számíthatott, a mintegy 2500 főorvos képezte, úgynevezett cédulás bába tanultabbjaira is talán, 7–8 ezer parasztbába azonban nem jöhetett szóba. Azaz egy jelentős számú, 7–8 ezer azonos foglalkozású, többé-kevésbé azonos felkészültségű női csoportot kezdett szervezni.⁷

⁵ 1897-ben egyesítették a két lapot, és *Bába-Kalauz* (1894–1943) néven jelent meg. 1919–1925 között szünetelt.

⁶ Tauffer Vilmos: *A szülészeti ügyének (bábaügy) állása hazánkban mint a gyermekek és a gyermekágyasok nagy halálózásának egyik tényezője (javaslatok a szülésznői intézmények fokozatos fejlesztésére)*. Kny. az 1885. Országos Orvosi és Közegészségügyi congressusnak „tárgyalásai”-ból. Bp., 1886.

⁷ Előfizetési felhívás. *Szülésznők Lapja* 1 (1893) 1.

Dirner külföldi tapasztalataira alapozva, de elsősorban német és osztrák mintára indította a lapokat és szervezte a magyar bábaegyesületet.

Az első német bábaegyesület Berlinben alakult 1868-ban,⁸ az osztrákok Bécsben 1886-ban, ők ugyanebben az évben, december 1-jén indították folyóiratukat is, a *Die Kluge Frau*, majd 1887-ben a *Hebammen-Zeitung*ot. Mind a német, mind az osztrák bábaegyesületekről, szervezeteikről, céljaikról, működési rendjükről, tisztségviselőikről, a jogokról és kötelességeikről még a magyar egyesület-alapítás előtt tájékoztatta a magyarországi olvasókat, elsősorban az okleveles bábákat.⁹ Dirner arról is gondoskodott, hogy minél többen értesüljenek a bábaegyesület szerveződéséről, így a *Buda-pesti Hírlap*ban közzétette az egyesületalapítási felhívást, amelyben az is megjelent, hogy „az egyesület a bábák anyagi helyzetén iparkodik segíteni s elérni azt, hogy a gyermekágy egészségügyi viszonyok minél kedvezőbbek legyenek az országban.” Pártfogónak Tauffer Vilmost, a bábaügy kormánybiztosát, elnöknek pedig gróf Hugonnay Vilmost, az első orvosi diplomával rendelkező magyar nőt kérte fel.¹⁰ A *Fővárosi Lapok* tudósítója is kiemelte, hogy Dr. Dirner Gusztáv célja főképpen az, „hogy fölébresztve e nőkben a kötelesség- és becsületérzést, jussanak tudatára annak a fontos szolgálatnak, a melyet a nép életében teljesítenek, és tanulva, továbbképezve magukat, fejleszsenek lassankint olyan derék osztályt, a melynek egyes tagjai abba helyezik büszkeségüket, hogy a nekik megszabott korlátok között lelkiismeretesen működjenek közre abban, hogy a gyermekegészségügyi viszonyok minél jobbak legyenek az országban.”¹¹

Amikor a *Szülésznök Lapja* 1893. augusztus 15-én megjelentet-

⁸ Wolfgang Gubalke: *Die Hebamme im Wandel der Zeiten. Ein Beitrag zur Geschichte des Hebammenwesens*. StaudeVlg., Hannover, 1964.

⁹ *Szülésznök Lapja* 5 (1893) 56–57.

¹⁰ *Buda-pesti Hírlap* 9 (1894) 8.

¹¹ *Fővárosi Lapok* 9 (1894) 78.

te előfizetési felhívását és deklarálta a folyóirat célját, kész minta állt a hazai bábák előtt. A Magyar Bába-Egyesület 1894 júniusában alakult, alapszabályában is az osztrák törekvéseket követte,¹² így szakmai továbbképzést, államilag garantált fizetést, a gyermekágyi láz megszüntetését, jog- és pénzsegélyeket, az idős bábákról való gondoskodást tűzte ki legfőbb céljául.

A 19. század végi Magyarország többnyelvű volt, és Dirner Gusztáv szemléletére jellemző módon, a *Szülésznök Lapja* szerkesztőjeként, elnézést kért a nem magyar ajkú olvasóktól, hogy anyagi okokból csak magyarul jelenik meg a lap. Arra kérte a bábákat, hogy leveleiket, írásait nyugodtan küldjék be anyanyelvükön, a szerkesztőség lefordítja azokat, mert a nyelv ne legyen akadálya a kapcsolattartásnak és az egyesületi tagságnak.¹³ Ezzel a gesztussal is kifejezte, hogy nyelvre, nemzetiségre, felekezetre tekintet nélkül minden tanult és tanulni, szerveződni vágyó bába-asszonynak helye van az egyesületben.

A Magyar Bába-Egyesület havonta tartotta összejöveteleit, ahol a tagsági ügyek megbeszélése mellett minden alkalommal egy-egy orvos tartott valamilyen szakmai előadást, ismertették és véleményezték a legújabb bábákra vonatkozó rendeleteket, valamint egy-egy bába a praxisáról tartott beszámolót. Ugyanitt fogalmazták meg követeléseiket az egységes fizetéssel, az állami nyugdíjjal és biztosítással kapcsolatban is. A *Szülésznök Lapja* és a *Bába-Kalauz* minden alkalommal beszámolt az egyesületi ülésekről, de külön rovatot nyitottak a levelezéseknek, az álláspályázatoknak, a bábaképző kurzusra való kiírásoknak, egy-egy tanulságos szülészeti esemény taglalásának, előfizetési felhívásoknak, a bábák számára fontos szabályok kihirdetésének, de korán megjelentek reklámok is az anya- és csecsemőápoláshoz kapcsolódó szerekről, kiegészítőkről, tápszerekről stb.

¹² Lásd Was wir wollen? *Die Kluge Frau* 1886. december 1. 1.

¹³ *Szülésznök Lapja* 4 (1893) 5.

A lapok mellett, a bécsi *Oesterreichischer Hebammen-Kalendar*¹⁴ tartalmához, szerkezetéhez és külsejéhez hasonlóan, 1897-től évente megjelent a *Magyar Bába-Kalendárium* is, amelyet 1912-ig, haláláig szintén Dirner Gusztáv szerkesztett és adott ki. Mind-egyikben naptári rész, a magyarországi okleveles bábák hivatalos névjegyzéke, különféle szakmai írások, útmutatók, a bábaképző helyek címe, kiírásai, az ún. Bába-tízparancsolat, sokféle reklám jelent meg a bábák mindennapi használatára; az egyesületi tagok számára kedvezményesen, 1 koronáért.

Az osztrák és német mintát követve, a budapesti központú bábaegyesület igyekezett a vidéki városok okleveles bábait is megszólítani, és arra biztatta tagjait, hogy hozzanak létre fiókegyesületeket. Ezt a törekvést segítették a vidéken megnyíló bábaképző intézmények és a *Bába-Kalauz*, amelyre egyre többen vidéken is előfizettek. Így derült ki, hogy 1892-ben Hermann Süssmann (1851–1906) Szeben vármegyei tisztifőorvos vezetésével működött már egy bábaegyesület Magyarországon, a szász többségű Nagyszebenben (Hermannstadt, Sibiu RO). A *Hebammen-Verein* fogta össze Nagyszeben és környéke képzett bábait, és Süssmann doktor vezetésével látták el a bábák továbbképzését, érdekképviseletét „általában mindannak előmozdítására, a mi szülésznői állás és tekintély javítását és emelését elősegítheti”. Tagjai számára egy-egy, a bába feladatához tartozó témakörben szórólapot (*Flugschrift*) adott ki, amelyben rögzítették a legfontosabb tudnivalókat és szabályokat.¹⁵ A szebeniek 1897-ben csatlakoztak a budapesti központú országos egyesülethez: ezzel elindult a vidéki fiókegyesületek szerveződése az egész történeti Magyarország területén, először ott, ahol bábaképző működött, majd más városokban is, ahol több okleveles bába dolgozott, és ahol orvosi vagy más nőegyletektől támogatást kaptak.

¹⁴ Emil Ekstein: *Oesterreichischer Hebammen-Kalendar* I. Jahrgang Wien, 1894.

¹⁵ *Flugschrift des Hebammen-Vereines des Hermannstädter Komitates*. I–III. h. n., é. n.

A Magyar Bába-Egyesület vidéki fiókegyesületei elsősorban a *Bába-Kalauz*on keresztül tartották a kapcsolatot a fővárosi központtal, de egy-egy közgyűlésre képviselőik Budapestre utaztak, részt vettek a bábák országos jellegű vagy éppen nemzetközi rendezvényein is. Mégis fontosabb az, hogy a bábaegyesületek vidéki városokban beilleszkedtek a városi egyesületi életbe, és üléseikről, rendezvényekről a helyi lapok rendszeresen tájékoztatták az olvasókat.

A Magyar Bába-Egyesület a 20. század elejére jelentős nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkezett. A legszorosabb kapcsolat a német bábaegyesületekkel alakult ki. Az egyesület 1900-tól rendszeresen képviseltette magát a nemzetközi bábakonferenciákon, nagygyűléseken, Berlinben, Zürichben, Bécsben és más külföldi városokban. A személyes kapcsolatok mellett fontos volt, hogy a *Bába-Kalauz* majd minden számában külön rovatban tudósítottak a külföldi bábaegyesületek életéről, az ottani szabályozásokról, érdekérvényesítési lehetőségekről, írásokat vettek át azok szaklapjaiból, leggyakrabban a berlini *Deutsche Allgemeine Hebammen Zeitung*, a bécsi, brnói *Hebammen Zeitung* és a svájci *Zürcher Hebammen Zeitung* szakmai továbbképzési cikkeiből. Kevésbé hangsúlyosan, de közöltek svéd, finn, dán, olasz, orosz, japán bábaegyesületek híreiből is.

Az egyesület tagdíjból és adományokból tartotta fenn magát. Ezekből segítették az öreg, beteg bábákat, a legelesettebbeknek bábaotthont tartottak fenn, temetkezési segítyt adtak a rászorulóknak. Részben a források és segélyalapjuk gyarapítása, részben önmaguk megmutatása és az önreklám érdekében is, rendszeresen jótékonyági rendezvényeket tartottak. 1899-ben jeles művészek közreműködésével országos rangú hangversenyt szerveztek, amelynek díszvendége a kor legismertebb magyar színésznője, Jászai Mari volt.¹⁶ Arról is gondoskodtak a szervezők, hogy ennek

¹⁶ *Bába-Kalauz* 4 (1899) 61–62.

híre menjen, így a későbbiekben a Magyar Bába-Egyesület jótékonyági rendezvényei neves társasági eseménynek számítottak, ami közvetve szakmai presztízsüket is emelte.

A Magyar Bába-Egyesület minden olyan információt begyűjtött és lapján keresztül továbbított tagsága felé, amely segítette őket szakmai fejlődésükben, a törvények és rendeletek megismerésében, álláslehetőségeikben, biztosítási és jogsegélyügyekben, illetve adott esetben érdekeik érvényesítésében. Erre nagyon jó példa egy 1889-es rendelet 1894. évi kiegészítése a bábák által nem űzhető foglalkozásokról a gyermekágyi láz megelőzése érdekében. Ebben eltiltották a bábákat minden olyan tevékenységtől, amely fertőzéseket okozhat, így a fertőző betegek kezelésétől, halottmosdatástól és -öltöztetéstől, és például a pelenkamosástól is.¹⁷ Ezek azonban hozzátartoztak a hagyományos bábai teendőkhöz. Az okleveles bábák részben szakmai öntudatból, részben a szabályozások miatt, már nem vállalták a gyermekágyas asszonyok véres ruháinak és az újszülöttek pelenkáinak a mosását, amit a szülő nők igen sérelmeztek. A paraszt- és cédulás bábák megtették ezt a tiltások ellenére is, így inkább őket hívták a szülésekhez. Ezek a konfliktusok az egész országban megjelentek, elsősorban a falvakban. Tulajdonképpen itt vált el élesen a két bábacsoport tevékenysége, ezen a ponton ütközött a legélesebben a hagyomány és a modernizáció. A panaszok rendre megjelentek a *Bába-Kalauz* levelező rovataiban, ahol, ha mást nem is, de megerősítést kaptak a bábák, egyúttal a hatóságok figyelmét is felhívták erre a kérdésre.

Összességében elmondható, hogy a 19. század végére a magyarországi okleveles szülésznők jelentős része meghaladta a megszokott előítéletektől, negatív megnyilvánulásoktól sem mentes bábaképet. Mindent megtettek azért, hogy a mesterségükhöz kapcsolódó sztereotípiák megváltozzanak velük kapcsolatban elsősor-

ban az orvosokban és a felsőbb társadalmi rétegekben, általában a közvéleményben. A hagyományos bábakép ugyanis összefüggött a tragikus szülészeti eseményekkel, a magzatelhajtással, de a születéshez és a halálhoz kapcsolódó teendőkkel, az emberi élet két végpontját kísérő átmeneti rítusok hiedelmeivel is, marginális voltukkal, nőként szakmai és emberi alárendeltségükkel, a férfi orvosok részéről a lenézéssel és a szülő nőkért vívott kenyérharccal.

Az 1894-ben alakult Magyar Bába-Egyesület lehetőséget és keretet adott arra, hogy tagjai lépést tarthassanak a fejlett európai egészségügyi, szülészeti folyamatokkal, valamint élénk és tartalmas kapcsolatokat építhessenek ki az európai bábaegyesületekkel. Hangsúlyozni kell azt is, hogy Dirner Gusztáv a Társadalomtudományi Társaság oszlopos tagjaként a modern szociálpolitikai eszmék terjesztője is volt.¹⁸ Továbbá a hazai feministák egyik vezető alakjának¹⁹ számított, a nők szavazati jogáért, egyetemi képzési lehetőségeiért küzdött. A bábaegyesület létrehozásával és szervezésével a bábákat is be akarta kapcsolni a hazai nőmozgalomba, de tudta jól, hogy hiányos műveltségük és alacsony társadalmi presztízsük, valamint fejletlen öntudatuk miatt hosszú út áll előttük. Ezekről a dilemmákról tartott előadást a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége egyik értekezletén,²⁰ amelynek ettől függetlenül a bábaegyesület is tagegyesülete volt. A nőmozgalmakhoz való tartozásuk és rendszeres kapcsolatuk segítette a bábákat önszerveződésükben is, valamint kapcsolati hálójuk bővítésében és érdekérvényesítő képességük fejlesztésében.

Az egyesület az 1910-es évekre országos és nemzetközi rangot és elismertséget vívott ki magának nemcsak tevékenységével, hanem lapjaival, időszakos kiadványaival, színvonalas programjaival.

¹⁸ *Huszadik Század* 1 (1913) 136.

¹⁹ A nagy feminista orvos halálhíréről megrendülve tudósított címlapján. *A Nő és a Társadalom* 1 (1913) 1.

²⁰ Dirner Gusztáv: Művelt nők a bába pályán. *A Nő és a Társadalom* 5 (1908) 80–83.

¹⁷ *Bába-Kalauz* 4 (1895) 73.

Jól nyomon követhető a tagok, az okleveles bábák igénye a szakmai fejlődésre, önmaguk és bábatársaik határozottabb képviselőre. Kialakult az oklevelesbába-identitás, amihez hozzátartozott egy biztos szakmai öntudat, az alkalmazotti státusz, de akár magánbábaként, illetve nőként az anyagi függetlenség is. A Magyar Bába-Egyesület első igen fontos korszaka az első világháború végéig tartott, majd a trianoni békediktátummal meggyengült, sokszor megszűnt a kapcsolat az utódállamok területén rekedt bábaegyesületekkel, a folyóirat terjesztése is nehézségbe ütközött. A világháború után rendezni kellett a sorokat, és a *Bába-Kalauz* is csak 1925-ben indult el ismét.

Sipos Balázs

Hogyan lett az újságírás női hivatás is Magyarországon?

A 20. század első felének magyarországi sztárriportere, Tábori Kornél jegyezte le a következő történetet:

„A szerb királygyilkosság után [1903-ban] egy este fáradtan üldögéltünk a zimonyi Grand-Hotel kertjében. A táviratokat feladtuk s végre egy kis pihenés következett. Az asztal fejnél összevegyült hajú, de még fiatalos testtartású, pirosposzsgás hölgy ült, W. G. Fox kollégánk felesége, a ki maga is egy hatalmas újságot képviselt odalent: a Daily News-t. Beszélgetés közben így fordult felénk:

– Hol vannak a szoknyás kollégák?

Kérdő tekintetet vetettünk reá, mire így folytatta:

– Hát női újságíró nem jött ide Budapestről?

– Nem.

– Csodálom. Önöktől messzire sincs Belgrád. Miféle akadály lehet?

– Nagyon egyszerű – hangzott a felelet. – Az, hogy nálunk egyáltalában nincsenek női újságírók.

Most a Mistress bámult nagyot.

– Úgy hallottam, – mondta – hogy az önök sajtója rendkívül fejlett és azért nem tudom megérteni, hogy híján van a nőknek.”¹

Tábori Kornél története azért érdekes számunkra, mert arról tudósít: noha személyes tapasztalata szerint 1903-ban egyetlen-

¹ Tábori Kornél: Női írók és zsmnaliszták. In: *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja*, 1912. Szerk. Bánya Elemér. Budapesti Újságírók Egyesülete, Bp., 1912. 33.

egy újságíró se létezett Magyarországon, és 1909-ben is csupán egy (Zempléni P. Gyuláné),² a népszámlálás szerint már 1900-ban kilenc, 1910-ben pedig tizenhárom nő dolgozott szerkesztőségekben mint zszurnaliszta vagy szerkesztő.

Mi lehetett az oka ennek az ellentmondásnak?

Tábori Kornél nem gondolta, hogy a nők alkalmatlanok lennének erre a pályára, hiszen egy egész tanulmányt készített róluk, bemutatva a német, angol, francia, amerikai pályatársakat, és kissé részletesebben a magyar újságírónőket és írónőket. És írása nem volt gunyoros, mint egy másik neves újságíró, Kálnoki Izidor rövid szövege az újságíró kisasszonyokról, akikkel szerinte csak egyetlen baj van: „Nem tudnak írni.”³ És még csak arról se volt szó, hogy Tábori Kornél erkölcsi okok miatt berzenkedett volna amiatt, hogy nők is dolgozzanak a szerkesztőségekben, és „védekezésül” nem vett róluk tudomást. Ellentétben azzal a szerkesztő úrral, aki 1902 körül e szavakkal utasította vissza a magyarországi feminista mozgalom egyik vezetőjének, Bédy-Schwimmer Rózának jelentkezését: „Hogyan képzeled, Nagysád, hogy szerkesztőségben hölgy is üljön? Hiszen akkor az urak nem dolgoznának többé, hanem udvarolnának! Nem vagyunk még érettek az ilyen kísérletre.”⁴ Vagy ellentétben azokkal a férfiakkal, akik bejárónőnek csúfolták a redakciókban időről időre feltűnő, írásaikat megjelentetni akaró és ezért szerintük mindenre kapható nőket. („Vagy nimfomániás volt, vagy szokatlanul becsvágyó” – írta nyersen Vázsonyi Endre újságíró az egyik ilyen állítólagos könnyűvérű nőről.)⁵

Tábori Kornél tehát nem ilyen okok miatt felelte 1903-ban, hogy Magyarországon nincsenek újságírónők, 1909-ben pedig azt,

² Uo. 37.

³ Vulpes [Kálnoki Izidor]: *Újságíró-iskola*. Athenaeum, Bp., 1915. 86. A kötet eredetileg az 1912-es sajtóalmanachban jelent meg (73–102.), de még újságírónőkre vonatkozó rész nélkül.

⁴ Hogyan lettem újságíró? In: *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja*, 62.

⁵ Vázsonyi Endre: *Cédula a szivarzsebben*. Magvető, Bp., 1989. 120.

hogy csak egyetlen egy van. Hanem egyrészt azért, mert csupán azt tartotta újságírónak, aki az újságkészítésből élt (azaz nem mellékfoglalkozásként üzte, vagy esetleg kedvtelésből időnként cikkeket küldött lapokba). Másrészt különbséget tett a „propagandisták” és az újságírók között. Azt írta ugyanis: bár külföldön sok nő foglalkozik „rendszeresen a hírlapírással”, de „nagyrészüket még tisztán a propaganda szolgálatában áll, [mert] a nők jogáért küzd”. Ő pedig úgy vélte, hogy a „vérbeli” újságírók „mindenekelőtt zszurnaliszták és ha küzdenek, ezt általános emberi elvekért, jogokért cselekszenek”.⁶ (Azaz Tábori szerint a női egyenjogúság nem általános emberi jog.) Más szavakkal mindezt így fogalmazhatjuk meg: nők ugyan írtak újságokba, szerkesztettek lapokat, de a kortárs újságírók (vagy egy részük) nem tekintették hivatásos újságírónak őket. Tanulmányomban többek között ezt a jelenséget kívánom értelmezni, valamint bemutatom azt a Magyarországon dolgozott öt professzionális újságírónőt, akit valakik „elsőnek” tartottak.

A magyarországi sajtó modernizálódása és az újságírói hivatás

A 19. században szerte a világban lezajlott a sajtó modernizálódásának „soron következő” állomása, amikor a korábbi okoskodó nyilvánosság átalakult, és az eszmehirdető sajtó helyét átvette az üzleti alapon működő tömegsajtó vagy populáris sajtó. Magyarországon ez a változás az 1870-es években indult, mert ekkortól kezdtek feltűnni az első nagy sajtóvállalatok, sajtóüzemek. Ebből a szempontból kiemelkedő jelentőségű a kizárólag üzleti vállalkozásként működő napilap, a *Pesti Hírlap* 1878-as indulása. 1881-ben jelentette meg a színházi, majd sajtóvállalkozó Rákosi Jenő a

⁶ Tábori K.: Női írók és zszurnaliszták, 33.

Budapesti Hírlap című napilapját, majd 1896-ban kiadta Magyarország első bulvárújságját, az *Esti Újságot*.

A modern vagy „fejlett” magyarországi sajtó azonban lényegében a fővárosra, Budapestre koncentrálódott, mivel az elővárosokkal együtt közel egymilliós metropolisz jelentett olyan nagyméretű lappiacot, amely már az egymásnak konkurenciát jelentő lapokat el tudta tartani (a több mint 20 országos napilap mind itt készült). A konkurencia azért fontos, mert általa létrejött a hírverseny, azaz a „sajtmunkások”, „tintakulik”, „szerkesztőségi hivatlanok”⁷ folyamatosan keresték, esetleg előállították és tálalták a szenzációkat.

Ennek a fejlődésnek a feltételei Magyarországon – hasonlóan a külföldi mintákhoz – a következők voltak:

1. a hirdetési piac megszervezése (Karl Bücher német szociológus már ekkor úgy vélte: „Az újság vállalkozás jellegét ölti; a hirdetési teret mint árut termeli és a szerkesztőségi rész révén teszi eladhatóvá”),⁸
2. a nagyobb számú írni-olvasni tudó és fizetőképes közönség, amely érti az új típusú újságtartalmakat (ez tette lehetővé az olcsón nagy példányszámban történő értékesítést),
3. a nyomdatechnikai újdonságok megjelenése (például rotációs nyomdagép),
4. a hírszolgálat kiépülése (a telefonhálózaton kívül a nemzeti hírügynökség, a Magyar Távirati Iroda megalakulása, majd bekapcsolódása a nemzetközi hírkereskedelembé),
5. az értékesítés és a szállítás korszerűsödése (elsősorban a vasúthálózat kiépülése és az utcai értékesítés megjelenése és elterjedése).

⁷ Ezekkel az elnevezésekkel illették a kortársak az újságírókat, amivel azt kívánták kifejezni: az újságírás nem szépirodalmi tevékenység, és az újságok tulajdonképpen sajátos üzemekben vagy hivatalokban készülnek.

⁸ Idézi Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Gondolat, Bp., 1971. 265.

Ezekon kívül még két komoly feltételre volt szükség. Egyrészt a tömegsajtó igényeinek megfelelő tartalom előállítására, azaz az újságírói tevékenység átalakulására ebben az értelemben is. (Ezzel összefüggő fontos változás volt az újságírói munka differenciálódása, vagyis hogy adott esetben egy cikket többen készítettek, valamint a specializálódás, ami elősegítette a témák szerint tagolódó, újabb és újabb rovatok létrejöttét.) A másik fontos feltétel a sajtó szabadságának biztosítása, amire az 1867-es kiegyezés után került sor.

Ezek a fejlemények hozzáilleszthetők az újságírói munka professzionalizálódásának modelljéhez. Ez a modell azt próbálja leírni és megmagyarázni, hogy mit is jelent hivatásos újságírónak lenni, és milyen lépésekben alakulhat ki a hivatásos újságírás egy-egy országban. Kutatásom során Svennik Høyer és Epp Lauk tanulmányából indultam ki. Eszerint az újságírói hivatás több lépésben formálódott, és ezeket a lépéseket mind a profi–kliens-viszonyrendszer szempontjából kell vizsgálni. Először az újságírói tevékenység levált más tevékenységekről (például elkülönült a nyomdászat-tól); másodsor szaksodott tudásra volt szükség hozzá (gondolhatunk itt például a sajtóetikára, azaz a jó gyakorlat ismeretére), harmadszor a külső, bürokratikus beavatkozás megszűnt és végül, negyedszer, kialakult az újságírók csoporttudata és ezzel együtt az újságírói identitás.⁹ E modell szerint a hivatásos újságírók tehát nem a politikusok vagy mások kliensei voltak, hanem sajátos képességek és tudás alapján szolgálták a közönségüket – és nem pártokat vagy politikai ügyeket. Azaz – kissé pontatlanul fogalmazva – nem a „propaganda szolgálatában áll[tak]”.

Mindezek alapján, összevetve a különféle magyarországi újságírói-egyesületi tagnévsorokat és szerkesztőségi névsorokat,

⁹ Svennik Høyer – Epp Lauk: A hivatásos újságírás és a civil társadalom. Történeti áttekintés. *Jel-Kép* 1 (1995) 73–89. Kissé másként értelmezi a folyamatot Brian McNair: *The Sociology of Journalism*. Arnold, London, 1998. 61–65.

a következőt látjuk. A 20. század elején a tipikus hivatásos újságíró országos terjesztésű napilapnál dolgozott és híreket gyártott, riportokat készített vagy valamilyen rovat szerkesztésében vett részt. Rendelkezett valamilyen hivataloszerű okmánnyal arról, hogy újságíró. Fizetéséből középosztálybeli nívón el tudta tartani magát és a családját, és azért, hogy időskorára se nyomorogjon, belépett az Újságírók Nyugdíjintézetének tagjai sorába. Mivel a modern sajtó lényegében a fővárosra, Budapestre koncentrálódott, mondhatjuk azt is: a tipikus újságíró tagja volt a Budapesti Újságírók Egyesületének.¹⁰ Ebből következően, ha meg akarjuk találni az első hivatásos újságírókat, akkor (az újságírói professzionalizálódás fenti modelljéből kiindulva) olyan nőket kell keresnünk, akik „tipikus” hivatásos újságírók. Valójában persze olyan, több értelemben is atipikus nőkről van szó, akik saját korukban egy tipikusan férfifoglalkozásnak számító hivatás mércéje szerint tipikus újságírók lehettek volna – ha nem lettek volna nők.

Az első hivatásos újságíróknő

Tábori Kornél korábban idézett tanulmánya szerint az első újságíróknő Zempléni P. Gyuláné volt. Ugyanakkor a tanulmányát követő rövid önéletrajzok között szerepel Hollós Lipótné De Grobois Nandine emlékezése, és benne ez a kijelentés: „arra holtomig büszke leszek, hogy Magyarországon én voltam az első újságíró-asszony”.¹¹ Ugyanígy gondolta két nagynevű irodalomtörténész, bibliográfus, Szinnyei József és Gulyás Pál, akik lexikonjukban (*Magyar írók élete és munkái* /kötetei megjelentek 1891 és 1914

között/, illetve *Magyar írók élete és munkái* – új sorozat /az első kötetek 1939 és 1943 között jelentek meg/) őt nevezték meg első hivatásos újságíróknőként. Az 1912-es, sokat idézett almanachban azonban egy másik önéletrajz-szerző, Stephani Elza is magának követelte a dicsőséget, hiszen azt írta magáról: „Így lettem az első női zurnalizsita Budapesten, azaz az első nő, aki egy nagy napilap kötelékébe tartozott, saját íróasztala volt (!) és színház- és zene-kritikákat írt.”¹² Az ismert író, aki napilapok rendszeres tárcaírója volt, Márai Sándor Kovács Lydiának ítélte az elsőséget, akivel 18 évesen ugyanannál az újságnál dolgozott.¹³ Az 1931-ben megjelent *Magyar Asszonyok Lexikonában* pedig ez áll: Szederkényi Anna volt „az első nő, aki hivatásos újságíróként dolgozott”, és „Első nőtagja volt a Budapesti Hírlapírók Országos Egyesületének”.

Természetesen nem az a legfontosabb kérdés, hogy valójában ki is volt az öt újságíróknő közül az első, hanem hogy miért a 20. század első évtizedére esett a jelentkezésük.

Azt már tisztáztuk, hogy a 19. században az újságoknak, folyóiratoknak dolgozó nőket miért nem tekintették hivatásos újságíróknak. Összefoglalva: egyrészt azért, mert akkor még nem alakult ki Magyarországon az újságírói hivatás, másrészt pedig azért, mert a professzionalizáció szempontjából nézve nem újságírói munkát végeztek. Mert vagy irodalmi lapot szerkesztettek, vagy valamilyen „nőinek” tartott témával foglalkozó újságot (mondjuk lányoknak szóló lapot),¹⁴ vagy személyükben és tevékenységükben nem vált el az újságíró, szerkesztő az írótól vagy a politikustól, aktivistától („a propaganda szolgálatában” lévő személytől).

Az „első öt” hivatásos újságíró közül Szederkényi Anna (1882–1948) életét ismerjük talán a legalaposabban, mivel még évtizede-

¹⁰ Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág, Bp., 2004. 116–155.

¹¹ Hogyan lettem újságíró? 52. A fejezetben újságíróknő és újságba írogató írónők egyaránt szerepelnek.

¹² Hogyan lettem újságíró? 66. (Kiemelés az eredetiben.)

¹³ Márai Sándor: Szakállas Török. In: *Vasárnapi krónika*. Révai, Bp., 1943. 359–366.; ifj. Lovász Márton: Apró, régi titkok a szerkesztőségéből. *Magyarország* 1918. december 25. 20.

¹⁴ Lásd később a Tutsek Annáról írtakat.

ket töltött el az újságírói pályán, jelentős karriert ért el, regényíróként is ünnepelték és politikai, közéleti tevékenységét is elismerték.

Szederkényi Anna izraelita vallású családban született (születési neve Klein Karolina volt), majd kikeresztelkedett és 1901-ben magyarosította a nevét.¹⁵ A tanítóképző elvégzése után vidéken dolgozott előbb tanítónőként, később újságíróként. 1908-tól a *Vasárnapi Újság* című hetilap, az *Élet* című katolikus hetilap, és napilapok: a *Pécsi Napló*, a *Magyarország* és *Az Újság* közölte elbeszéléseit, tárcáit, cikkeit; ezután publikált még az *Új Idők* című konzervatív-liberális családi hetilapban, a *Tolnai Világlapjában* és alkalmanként a többszörös miniszterelnök, Tisza István *Figyelő* című lapjában. 1910-ben lett a *Független Magyarország* című országos napilap munkatársa. 1906-tól több novellásköteget, regénye jelent meg, illetve 1911-ben nagy sikerrel játszották *A köfalon túl* című darabját. 1911-ben lefordította Karin Michaelis *A veszedelmes életkor* című regényét, amelynek főhőse egy negyvenes éveiben járó nő, aki szerelmi kapcsolatba kezd egy nála fiatalabb férfival. Tabudöntögető műről van szó, és talán Szederkényi későbbi regényeinek részben mintájául is szolgált, amelyek egy részét (például az 1915-ös *Amíg egy asszony eljut odáig* és az 1920-as *A végzet egy rongybaba* címűeket) a konzervatívabb kritika erkölcstelennek bélyegezte.¹⁶

Irodalmi és hírlapi munkássága mellett jótékony nőegyesületekben is tevékeny volt (például részt vett a Nyomorék Gyermek Otthona, a Stefánia Anya- és Csecsemőotthon szervezésében).

¹⁵ *Budapesti Közlöny* 1901. szeptember 24. 2. Vallása azért említésre érdemes, mert 1900-ban és 1910-ben a magyar újságírók többsége az izraelita hitfelekezethez tartozott (39,7 és 42,4 százalék), ami az 1919 utáni antiszemita diskurzus egyik kedvelt témája volt. Sipos Balázs: Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század végéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Kövér György. Századvég, Bp., 2006. 356.

¹⁶ Lásd például Szira Béla: Szederkényi Anna: *Amíg egy asszony eljut odáig*. *Magyar Kultúra* 12 (1916) 569–570.

1908-ban megpróbálta megszervezni a Magyar Feministák Egyesületét, amely szándékai szerint az 1904-ben alakult Feministák Egyesületénél (vezetője Bedy-Schwimmer Róza) „mérsékeltebb” lett volna.¹⁷ A katolikus *Életben* cikket közölt a Nők Választójogi Világkongresszusáról, amelyet 1913-ban Budapesten rendeztek meg.¹⁸

Összefoglalva az eddigieket, úgy jellemezhetjük Szederkényi Annát, mint aki felfogásában egyszerre volt modern és pártolta a nőemancipációt, de a polgári (individualista) feminizmust túlradikálisnak gondolta. Dolgozó és az egyleti életben is aktív, modern nő volt tehát (ezt a nőtípust saját korában Magyarországon is „new woman”-nek nevezték, ahogy a nőtörténeti szakirodalom egy része napjainkban is teszi),¹⁹ világnézeti szempontból pedig konzervatív. Hivatásos újságírónőnek két ok miatt tarthatjuk: egy országos napilap belső munkatársa volt, illetve tagjai közé választotta a korszak legfontosabb újságíró-szervezete. Tábori Kornél ugyanakkor újságírónak számította, de nem sorolta az „aktív újságírók” közé, talán mert nem kizárólag újságírói munkájából élt.²⁰ Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy Tábori nem minden esetben tűnik következetesnek.

Szederkényi Annánál kevesebbet tudunk Stephani Elzáról (1885–1981?). Családja szintén izraelita vallású volt (Stern Erzsébet néven született és Stern Elzaként is emlegették ismerősei). Kicsit kevésbé volt iskolázott, mint Szederkényi Anna (noha vélhetőleg sokkal módosabb családban nőtt fel), mivel csak hat középiskolai osztályt végzett. Ugyanakkor rendkívül művelt volt,

¹⁷ Az egyesületalapításra lásd például *Az Újság*, 1908. április 5. 38. – Egy-egy regényében is fellépett a feministák ellen, valamint az *Élet* és a *Magyar Figyelő* című lapokban közölt cikkeiben is. Például Valami a feministákról. *Élet* 1909. II. k. 405–407.

¹⁸ A nők kongresszusa. *Élet* 1913. I. k. 828–830

¹⁹ Martha H. Patterson: Introduction. In: *The American New Woman Revisited. A Reader, 1894–1930*. Ed. Martha H. Patterson. Rutgers University Press, New Brunswick, 2008. 1.

²⁰ Tábori K.: Női írók és zsurnaliszták, 38., 39.

irodalmi, esztétikai kérdésekben jártas, amiben szerepet játszott kapcsolata a filozófus Lukács Györggyel és az esztéta Balázs Bélával, majd az első világháború kitörése előtt a Lukács és Balázs körül kialakult Vasárnapi Körrel.²¹ Először Bolgár Elek szociológus-jóga-szhoz ment feleségül. Magyarra fordította Gerhardt Hauptmann *Elga* című darabját, amelyet 1907-ben a Thália Társaság mutatott be. Vészi József, a *Pester Lloyd* főszerkesztője szerint azon három ember közé tartozott, aki magas színvonalon képes németre fordítani magyar szépprózát.²² Stephani ugyanis kétnyelvű volt, amit mutat az is, hogy 1906-ban Drezdában jelent meg *Gedichte* című kötete. Pár verse megjelent a *Népszavában* (1907-től), a Magyarországi Szociáldemokrata Párt országos napilapjában.

Stephani Elza első tárcáját 1904-ben publikálta a *Pester Lloyd* című német nyelvű napilap, amely jelentősége és elterjedtsége okán nem csupán Magyarország, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia lapja volt (egyetlen magyarországi újságként). Itt először 1908-ban lett munkatárs, majd páréves külföldi tartózkodás után 1911-ben újra. Ez idő alatt vették fel a Budapesti Újságírók Egyesületébe.²³ 1915–1916-ban a bécsi színházi lap, a *Der Merker* „Budapester Theater” című rovatát vezette.

Stephani Elza is részt vett a nőmozgalmakban, de másként, mint Szederkényi. Nem „mérsékelt” feminista volt, hiszen publikált a Feministák Egyesületének lapjában.²⁴ 1913-ban résztvevő-

²¹ Bognár Zsuzsa: Eisler Mihály József és társai. Lukács György szellemi vonzásköre a *Pester Lloyd*-ban (1907–1914). I. rész. *Magyar Könyvszemle* 2 (1999) 48.; II. rész, 3 (1999) 186. 189.; *Georg Lukács Selected Correspondence, 1902–1920*. Eds. Judith Marcus – Zoltán Tar. Columbia University Press, New York, 1986. 89.; Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez. *Egy szövetség dokumentumai*. /Archívumi Füzetek, 1./ Szerk. Lenkei Júlia. MTA Filozófiai Intézet, Bp., 1982. 89.; Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Scientia Humana, Bp., 1994. 147.

²² A másik két személy: Lorys Ernő és Lázár Leó. Miniszterelnökségi „irodalmi actio” 1916-ban. 2. rész. Közzéteszi Paul Kárpáti. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 8. Hrsg. Paul Kárpáti – László Tarnói. Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin – Bp., 1995. 192.

²³ *Magyarország* 1917. január 31. 10.

²⁴ A nő háborús mérlege. *A Nő* 2 (1915) 18–19.

ként (és nem csak tudósítóként) ott volt a választójogi kongresszuson.²⁵ 1918 nyarán Glücklich Vilmával közösen, több nőegyesület és női szakmai csoport képviselőjében felkereste Wekerle Sándor miniszterelnököt a női választójog ügyében. Ő „a magyar írónők és női hírlapírók nevében” kérte, hogy az éppen napirenden lévő választójogi reform terjedjen ki a nőkre is.²⁶ A Feministák Egyesületének *A Nő* című lapja novemberi számában üdvözölte a köztársaságot, és valamilyen megbízást a Tanácsköztársaság alatt is ellátott. Ugyanúgy, ahogy második férje, Lorys Ernő, aki szintén a *Pester Lloyd*-nál dolgozott, szintén tagja volt a Vasárnapi Körnek, és aki a Tanácsköztársaság alatt kormányzati tisztséget vállalt. Emiatt 1919 szeptemberében mindketten Bécsbe emigráltak, ahol Stephani németre fordította például Balázs Béla nem egy művét.²⁷

A következő „első” Kovács Lydia (1887–1918). Családjáról annyit tudunk, hogy – szerinte – „szürke nyárspolgárfamilia”, szülei „fanatikus” katolikusok voltak.²⁸ Apja, Kovács József építész volt, és ez inspirálta, hogy az Építőipari Szakiskolába kezdett járni Budapesten (a színiakadémiára ugyanis szülei nem engedték jelentkezni). Ezt azonban anyagi okok miatt nem tudta befejezni: helyette rövidebb ideig tartó kereskedelmi szaktanfolyamot végzett, és hivatalnoknak állt. 1906-ban verseskötete jelent meg, amely azonban csak negatív kritikákat hozott. A *Vasárnapi Újság* szerzője például úgy vélte, hogy Kovács Lydia csak a „divat” miatt ír verseket, amely divat „mostanában tömegesen hajtja világszerte a

²⁵ A nők világparlamentje. *Pesti Napló* 1913. június 18. 6.

²⁶ Nők küldöttsége a miniszterelnök előtt. *Az Újság* 1918. július 5. 3.

²⁷ Béla Balázs: *Sieben Märchen*. Rikola, Wien – Berlin, 1921.; Lásd Balázs Béla: *Napló, 1914–1922*. Szerk. Fábri Anna. Magvető, Bp., 1982. 353., 414., 415., 460., Stephani 1930-ban még Bécsben tartózkodott, ahol a Teozófiai Társulat egyik páholyának volt vezetője (Helmut Zander: *Anthroposophie in Deutschland: theosophische Weltanschauung und gesellschaftliche Praxis, 1884–1945*. 1. kötet Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2007. 229.). Utána egyes adatok szerint visszatért Magyarországra és elvált Lorys Ernőtől. Úgy tűnik, hogy később mindketten az USA-ba emigráltak, és Stephani Elza ott is halt meg 1981-ben.

²⁸ Hogyan lettem újságíró? 55.

nőket az irodalom mezejére”.²⁹ 1910-ben újabb verseskötete (*Fojtott tüzek*), 1912-ben novelláskötete (*Tolle, lege*) jelent meg. Utóbbiban található a *Corsandes Shabuk* című írás, amely a hipnózis jelenségét tárgyalja. Ami azért lényeges, mert 1911-ben többször hipnotizáltatta magát és családja feljelentette a hipnotizőrt, attól tartva, hogy becsapja a fiatal nőt.³⁰ Az ebből támadó botrány miatt hivatalnoki munkát nem kapott, és ezért próbált szerencsét – és lett újságíró (ekkor már jelentek meg írásai itt-ott). Riporterként dolgozott, s előbb a *Pesti Napló*-nak, majd 1914-től a *Magyarországnak* lett belső munkatársa. Közben a *Vasárnapi Újságban* (amelynek kritikusa első verseskötetét ledorongolta), az *Ország-Világban* és az *Érdekes Újságban* is sűrűn publikált. Utóbbiban jelent meg riportja Budapest talán legveszélyesebbnek tartott városrészéről, a „Csikágóról”. Ennek a környéknek a bejárása igazi „férfimunkának” számított, és olyan jelentős riporterek írtak róla korábban, mint például Tábori Kornél.³¹ Többször írt *A Nő* című lapba³² és hosszú beszámolója jelent meg a *Pesti Napló*-ban a nők 1913-as budapesti választójogi világkongresszusáról.³³ Érdekes és híres embereket bemutató riportjain kívül szociális tárgyú cikkek jellemezték leginkább újságírói pályáját. Ennek volt része az 1916-os *Két esztendő. Képek a pesti frontról* című riportkötete, amely többek között nyomortanyákról, gyermekmunkáról tudósít.³⁴ Nekrológiában is ilyen irányú munkálkodását emelték ki: „Legtöbbször a nyomorult, a szegény asszonyok és gyermekek sorsa érdekelte,

²⁹ *Vasárnapi Újság* 28 (1908) 576.

³⁰ Tábori Kornél: A hipnózis titka. *Pesti Napló* 1912. július 21. 5.; Hogyan lettem újságíró? 56.

³¹ Perényi Roland: A bűn és a nyomor tanyái: a szegénység és bűnözés tere Budapesten a 19–20. század fordulóján. In: *Urbs: Magyar várostörténeti évkönyv*. 4. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. 219.

³² Például Kovács Lydia: Újságkihordónők. *A Nő* 3 (1914) 56.

³³ *Pesti Napló* 1913. március 23., II. melléklet.

³⁴ Amália Kerekes: Die Figur der Reporterin in der Budapester Presse zu Beginn des 20. Jahrhunderts. In: *Transdifferenz und Transkulturalität: Migration und Alterität in den Literaturen und Kulturen Österreich-Ungarns*. Hrsg. Alexandra Millner – Katalin Teller. Transcript, Wien, 2018. 354.

akiket felkutatott a maguk külvárosi tömeglakásaiban is. Budapesten jóformán egy olyan szociális intézmény és jótékony szervezet nincs, ahol Kovács Lydiát ne ismerték és őszintén nagyra ne becsülték volna. Mindig volt egy-két pártfogoltja, akiken segíteni próbált és akik közelről ismerték, megállapíthatták a kedves, szőke leányról, hogy az érdekes riportokon kívül az értékes szociális munkásságot is ambicionálja.”³⁵

Hollós Lipótné de Grobois Nandine (1872–?) és Zempléni P. Gyuláné Elek Irma (1868–1944?) más generációt képviselnek és más körülmények között lettek újságírók, mint Szederkényi Anna, Stephani Elza és Kovács Lydia. Mind a ketten férjük halála után (1902-ben és 1905-ben), azaz a másik három újságírónőhöz képest idősebb korukban kezdtek dolgozni – mindketten a *Buda-pesti Hírlap*-nál (illetve Grobois Nandine az *Esti Újságnál* is). Elek Irma férje Zempléni P. Gyula, műfordító, kritikus, hírlapíró (1856–1902) a *Magyarország* külpolitikai rovatvezetője, a *Magyar Hírlap* munkatársa volt (ő 1884-ben kikeresztelkedett és magyarosította Pollák családi nevét, felesége pedig Engelként született),³⁶ míg Grobois Nandine-é a családi emlékezet szerint osztrák eredetű Hollós (Hirsch) Lipót kereskedelmi üzletvezető.³⁷ Ők tehát egy válsághelyzetben, a megélhetés érdekében kezdtek újságíróskodni – noha Zempléninénak a *Magyarországban* és a *Pesti Napló*-ban Z. Elek Irma név alatt már 1898-ban jelentek meg regényfordításai.³⁸ Ez azért fontos, mert az újságírók fordítóként és feleségként is számon tartották és – mint a férje temetésén elhangzott beszéd is mutatja – közelről ismerték. Férje egyik kollégája, Cziklay Lajos így búcsúztatta ugyanis:

³⁵ *Pesti Napló* 1918. december 3. 9.

³⁶ *Magyar zsidó lexikon*. Szerk. Újvári Péter. Pallas, Bp., 1929. 973.; *Pesti Hírlap* 1893. május 19. 6.; *Ország-Világ* 1887. szeptember 3. 586. (Eljegyzések.)

³⁷ Lásd Solymosi-Tari Emőke: *Két világ közt. Beszélgetések Lajtha Lászlóról*. Hagyományok Háza, Bp., 2010. 19.

³⁸ Például Mary Holmes: Millbank örökösei. *Magyarország* 1989. szeptember 1. 6.

„Ki házasság életed folyamán hozzád legközelebb állt, kit legjobban szeretted s ki e szerelmedet legjobban ki is érdekelte, hitvestársadat szerető oltalmunkba vesszük. Megoltalmazzuk őt minden nélkülözéstől és a te áldott emlékedért helyt állunk érte az élet minden megpróbáltatásai közt. Ezt fogadjuk, erre esküszünk!”³⁹

Zempléni P. Gyuláné (aki leginkább ezen a néven publikált) a *Budapesti Hírlap* által kiadott *Divatújság* című lapnak lett idővel a szerkesztője, míg Grobois Nandine-t 1909-ben a *Budapesti Hírlap* szerkesztőségi titkárává léptették elő (és a *Divatújság* rendszeres szerzője lett). Mind a ketten beléptek az Újságírók Nyugdíjintézetébe, és az 1930-as évek elejétől kezdve már járulékot kaptak.⁴⁰ Zempléni P. Gyuláné angol és francia szépirodalmat fordított (például Vernét és Zolát), valamint ifjúsági könyveket írt. Grobois Nandine ezzel szemben nem foglalkozott szépirodalommal: két könyvet írt, mindkettőt a női munkavállalásról.⁴¹ Mindketten közreműködtek a *Magyar Nőegyesületek Lapja* (1909–1911) című folyóirat megjelenítésében: Zempléni P. Gyuláné volt a felelős szerkesztője, Grobois Nandine pedig egyik szerzője.⁴² A folyóirat a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének kiadványa volt, amelynek vezetői között foglalt helyet Zempléni P. Gyuláné. Az egyesület az International Council of Womenhez tartozott, és emiatt Zempléni P. Gyuláné is részt vett a nemzetközi szövetség működésében (az ICW sajtóbizottságába delegálták).⁴³

³⁹ Zempléni P. Gyula temetése. *Budapesti Napló* 1902. június 9. 5.

⁴⁰ A Magyar Hírlapírók Országos Nyugdíjintézetének munkássága 1932-ben. A *Sajtó* 3 (1933) 86.; Hollósné De Grobois Nandine: Ki volt az első újságíró? *Magyar Nemzet* 1949. március 12. 5.

⁴¹ *A kenyérkereső asszony. Pályaválasztás előtt álló nők.* Rákosi Jenő Újságvállalata, Bp., 1910; *A női munkás.* Országos Ismeretterjesztő Társulat, Bp., 1911.

⁴² *Az Újság* 1909. november 2. 15.

⁴³ Kaposvári Regina: *Női érdekérvényesítés 1945 előtt. A Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége a megalakulástól 1918-ig.* MA-s szakdolgozat. ELTE BTK, 2018. 26., 44.

Az újságírás mint női hivatás

A 20. század első évtizedére az újságírás Magyarországon se csak férfihivatás volt, hanem női hivatás is lett.⁴⁴ Ám csak kis mértékben, mivel – mint említettem – az 1900-as népszámlálás csak 9 nőt mutatott, az 1910-es 13-at (lásd a táblázatot), és országos napilapok szerkesztőségében pedig, ha egyáltalán, leginkább csak egy belső munkatársnő dolgozott.⁴⁵

Népszámlálás éve	Újságíró összesen	Ebből nő
1890	454	0
1900	884	9
1910	1201	13
1920	1063	27
1930	1515	57

*Újságírók száma Magyarországon a népszámlálások szerint*⁴⁶

Ha a némileg önkényesen (mert a kortársak véleménye, tapasztalata és önleírás alapján) kiválasztott és bemutatott zszurnalisztanókat összehasonlítjuk a „tipikus” újságíróférfiakkal, akkor azt mondhatjuk: ők ötven tipikus újságírók voltak, de műveltségük,

⁴⁴ Susanne Kinnebrock: Journalismus als Frauenberuf anno 1900. Eine quantitativ inhaltssanalytische sowie quellenkritische Auswertung des biografischen Lexikons „Frauen der Feder“. *Rat für Sozial- und Wirtschaftsdaten. Research Note 21.* Bundesministerium für Bildung und Forschung, 2008.

⁴⁵ A különböző források (népszámlálások, statisztikák, egyesületi tagnévsorok) eltérő módon adják meg az újságírók számát. Ezeknek az adatoknak értelmezésére lásd Sipos B.: *Az újságíró-társadalom*, 353–355.

⁴⁶ Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása, 8. rész. Közzolgálati ágak és szabadfoglalkozások. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1906. 38.; Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 4. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1915. 639., 643. Továbbá: Sipos B.: *Az újságíró-társadalom*, 353–356.

újságírói és irodalmi tevékenységük miatt kissé „felfelé lógtak ki” az újságíró-társadalom átlagából. Grobois Nandine-t leszámítva mindegyikük rendelkezett irodalmi ambíciókkal (ennyiben ők a 19. századi újságíró típusára hasonlítanak), és mindannyian jelentettek meg könyveket. Formális iskolai képzettségük nem volt túl magas, de mindegyikük művelt, nyelveket beszélő nő volt. Mind az öten részt vettek a nőmozgalmakban (Stephani Elza, Kovács Lydia az individualista modernista, míg Grobois Nandine, Zempléni P. Gyuláné és Szederkényi Anna az integracionista irányzathoz tartozott).⁴⁷ Hárman közülük izraelita vallásúként születtek, nevüket megváltoztatták, és e háromból ketten kikereszteztek, ami az újságíró-társadalom vallási összetételét nézve általánosnak nevezhető. A legnagyobb újságírói karriert Szederkényi Anna mondhatta magáénak, aki az 1920-as években a *Kis Újság* című országos napilap felelős szerkesztője (tényleges irányítója) lett. A leginkább tipikusnak számító modern újságírói munkát Kovács Lydia mint riporter végezte. Ebből a szempontból fontos, hogy Grobois Nandine „nőies” és „férfias” ügyeket is feldolgozott (például interjút készített Jekelfalussy Lajos honvédelmi miniszterrel). Viszont Zempléni P. Gyuláné a tradicionális nemi szerepek szerinti női témákkal (divat, nőkérdés) foglalkozott inkább. Ugyanakkor férje révén ő rendelkezett a legjelentősebb kapcsolati hálóval az újságíró-társadalomban, ami segíthette elhelyezkedésében. Az ő esetében családja fontos erőforrásnak bizonyult, ugyanis férjén kívül sógora, Tábori Róbert és annak unokaöccse, Tábori Kornél szintén újságíró volt. Tábori Róbert második felesége Tutsek Anna író és szerkesztő volt,⁴⁸ Tábori Kornél pedig szerzője az újságírókat bemutató említett tanulmánynak.

⁴⁷ Susan Zimmerman: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*, Promedia – Napvilág, Bécs – Bp., 1999. 28–55.

⁴⁸ Róla így írt Tábori Kornél: „A fiatal leányok kedvelt s legnépszerűbb írónője Tutsek Anna, aki a Magyar Lányok-at szerkeszti megalapítása, tucatszani esztendő óta a napilapokba

Az öt újságíró közül három sorsának leírása során használhatjuk a reziliencia fogalmát is, hiszen eltérő módon, de mindegyikük életét jellemezte, hogy egy problémás helyzetet az eredményes alkalmazkodás révén oldottak meg. Zempléni P. Gyuláné és Grobois Nandine a férjük halála miatt válsághelyzetbe került, és számukra az ebből való kiutat az jelentette, hogy újságírónak álltak. Grobois Nandine ráadásul 1920 szeptemberében Művész-képző Iskolát (tulajdonképpen színtanodát) is nyitott, valamint francia gyermek-nyelvkurzusok megtartására társult egy ismert anyanyelvi tanárral. Ehhez tudni kell, hogy egyik lánya Hollós Teri színésznő volt, aki 1912–1915 között elvégezte a Színiakadémiát, a másik, Rózsi orvosi egyetemre járt, mellette színészként-énekesként fellépett (utóbb Lajtha László felesége lett és zenét tanított magánúton). Ez azt is mutatja, hogy a családi stratégia a lányok taníttatása-tanulása volt, és azt is, hogy Grobois Nandine ebben is sikeres volt.

Kovács Lydia vélhetőleg íróként képzelte el a kitörést a kispolgárnak ítélt életből, amikor azonban az említett botránya miatt állását elveszítette, illetve megélhetését nem tudta biztosítani, az írói anyaggyűjtés módszerét (lásd éppen a hipnotizőrrel megesett kalandját és annak irodalmi feldolgozását) sikeresen adaptálta az újságírásra. Már hivatkozott tárcanovellájában Márai Sándor is a szerepjátékot, a beöltözést emelte ki róla szólva: „Kovács Lydia, az első magyar újságíró, néha felöltözött kalauznak s így »csinált« riportot”.⁴⁹

Ezeket az egyéni életutakat, illetve az „első újságírók” csoportját természetesen a modern újságírás kialakulásának kontextusában kell szemlélni. Hiszen csupán az újságírói hivatás 19. szá-

is régen tárcázik, azonkívül vezetője a Pesti Napló Lelki Klinika-rovatának.” (Női írók és zsurnaliszták, 38.) Mégse sorolta az újságírók közé.

⁴⁹ Márai S.: Szakállas Török... Álruhás riporternő volt Antal Gézané is. Lásd Antal Gézané: *Túl a palotákon. Pesti riportok*. Bp., 1913. 3.

zad végi kialakulása után lehet feltenni a kérdést: miként váltak a nők hivatásos újságíróvá? Ezt a folyamatot (amely a női szerzők írásainak újságokban való megjelenésétől a hivatásos újságíróként való elismerésig tart) összehasonlító szempontból is elemezhetjük. Elsőként vizsgálhatjuk a nyelvi-fogalmi problémákat (ideértve a megszólítások vagy az újságíró szó használatát) és a „láthatóvá válás” kérdését.⁵⁰ Másodikként tanulmányozni lehet, hogy a nők számára mikor és hogyan nyílt meg az újságírói pálya, és ennek során milyen érveket és ellenérveket vonultattak fel, milyen nő-konstrukciókra hivatkoztak.⁵¹ Harmadikként elemezhetjük, hogy az újságírói munka hierarchiája szempontjából milyen területekkel foglalkoztak nők (a „nőies” és a „férfias” témák megkülönböztetésének kérdése), milyen „nőies” és „férfias” tevékenységeket végeztek (például kritikus, riporter), és ebben a rendszerben hogyan törtek ki marginális helyzetükből.⁵² És negyedszer: érdemes összevetni azt is, hogy a férfiak országonként mikor fogadták be az újságírónőket a szakmai, érdekvédelmi szervezetekbe, és hogy van-e összefüggés a hivatásos újságíróként való elismerés (intézményes) módjai és a nők számára elérhető karrier között.⁵³

⁵⁰ Maria Cecilia Vignuzzi: Towards a New Professionalism: Women and Revues d'Opinion in Italy and France at the Turn of the 19th Century. In: *Professions and Social Identities: New European Historical Research on Work, Gender and Society*. Szerk. Berteke Waaldijk. Pisa, Edizioni Plus, Pisa University Press, 2006. 153.; Susanne Kinnebrock: *Journalismus als Frauenberuf*. 11.

⁵¹ Ez tanulmányozható például Hollósné De Grobois Nandin [sic!] munkáján: *A kenyérkereső asszony*. 5–11., 56–57. („Bevezetés” és „Újságírónő” című fejezetek.)

⁵² Deborah Chambers – Linda Steiner – Carole Fleming: *Women and Journalism*. Routledge, London, New York, 2004. 15–16.

⁵³ Josef Seethaler – Christian Oggolder: Die Stellung der Frau in der Wiener Tagespresse der Ersten Republik. Ein Beitrag zur Entwicklung des tagesaktuellen Journalismus in Österreich. *Medien & Zeit* 3 (2009) 4–16.; Barbara Duttenhöfer: Keine „quantité négligeable”. Typologie des Frauenjournalismus um 1900. *Medien & Zeit* 3 (2009) 17–27.

Szilágyi Ágnes Judit

Női művészek és gondolkodók a *Revista Atlântida* (1915–1920) című portugál-brazil folyóiratban

A portugál–brazil testvériség elmélyítésének szolgálatában álló *Atlântida* című kulturális folyóirat¹ szerkesztői, szerzői nem fordítottak különösebb figyelmet a női témákra és a női alkotókra. A szellemi élet a lap működésének idején (1915–1920) amúgy is szinte hermetikusan elzárt férfivilág volt mind Portugáliában, mind Brazíliában, ahol csak egy-egy kivételes képességű, ambíciójú és szerencsés hátterű nő juthatott szerephez.

Néhány adat a portugál és brazil oktatásról, művelődésről az 1910-es években

Portugáliában az írástudatlanok aránya európai összehasonlításban kiugróan magas a köztársaság 1910-es kikiáltását megelőzően, és ezen az új politikai berendezkedés oktatáspolitikája a korszak végéig (1930) sem tud lényegesen változtatni, bár a helyzet javítása az egyik legfőbb törekvése. Az 1911-es népszámlálási adatok szerint az analfabéták aránya 75,1 százalék, ami még magasabb a nők körében, 81,2 százalék.² (A városlakók ebből a szempont-

¹ Teljes anyaga elérhető digitalizálva a liszaboni városi folyóirattár (Hemeroteca Municipal de Lisboa, HML) adatbázisában: <http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/Atlantida/Atlantida.htm> (letöltés ideje: 2018. november 15.)

² A portugál statisztikai hivatal (Instituto Nacional de Estatística) honlapján digitalizált

ból szerencsésebbek a vidéken élőknel, ott az arányok valamivel kedvezőbbek.)³ 1910-ben egyetlen egyetem működik Portugáliában, a nagy múltú coimbrai (Universidade de Coimbra), és 1262 hallgatója között mindössze öten vannak a nők. Az egyetlen olyan portugál állampolgár, aki az új, köztársasági képviseleti rendszerben nő léte szavazati jogot harcolt ki magának, Carolina Beatriz Angelo (1878–1911) feminista orvosnő, aki özvegyként és diplomás családfenntartóként bírósági eljárás során érte el, hogy mint „családfő” szavazhasson az 1911-es választásokon. A további hasonló esetek elkerülése végett az 1913-as választási törvény módosította a korábbi megfogalmazást, és ezután a szavazati jog kizárólag a férfi családfőket illette meg.⁴

Az Atlanti-óceán túlsó partján Brazília ekkorra már sokszorosan túlnőtt egykori gyarmattartóján. A brazil lakosság 1910-ben több mint 23 millió fő. A főváros, Rio de Janeiro 850 ezres kikötő, de a második helyen álló São Paulo is 375 000 lakosú.⁵ A bevándorlók (olaszok, portugálok, spanyolok, németek, japánok stb., az 1910-es évtizedben legálisan mintegy 640 ezren érkeznek) nemcsak a lakosok számát duzzasztják fel, de európai jelleget adnak az urbánus életformának, a művelődési viszonyoknak. A szellemi élet a gazdaságilag fejlett, politikailag aktív nagyvárosokban, a tradicionálisan erős tagállamokban⁶ (Rio de Janeiro és São Paulo állam mellett Minas Geraisban, Bahiában, Pernambucóban, Rio Grande do Sulban) koncentrálódik, virágzó sajtóval, folyóirat kultúrával. 1912-ben országosan 1377 sajtótermék jelenik meg és 456 kisebb-na-

formában rendelkezésre állnak a vonatkozó népszámlálási adatok: <http://censos.ine.pt> (letöltés ideje: 2018. július 24.)

³ Portugália lakossága ekkor – a gyarmatok nélkül – 5,9 millió fő, ennek 7,2 százaléka él a fővárosban (435 359 fő), a második nagyváros, Porto (194 000 fős). Adatok uo.

⁴ Az adatokat vö. *História de Portugal em Dados*. Temas e Debates, Lisboa, 1996. 265–270.

⁵ A brazil népszámlálások adatait lásd a statisztikai hivatal honlapján: IBGE – Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística <http://www.ibge.gov.br/home/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 29.)

⁶ Brazília a köztársaság 1898-as kikiáltása, illetve az 1891-es alkotmány elfogadása óta az USA berendezkedéséhez hasonló föderális állam.

gyobb nyilvános könyvtár működik.⁷ Az ott felhalmozott tudás azonban a lakosság több mint a fele számára megközelíthetetlen.

A 20. század elején a föderáción belül jelentős eltérések vannak az írástudatlanságot tekintve, de az országos átlag 60 százalékos.⁸ A nők iskolázottsága alacsonyabb a férfiakénál. Az 1907-es év fontos ebből a szempontból, mert ekkor fejezi be tanulmányait két leány tanuló, az első, akik nő létükre középiskolát végeztek Brazíliában.⁹ Ettől kezdve a nők nyilvános oktatási intézményekben való képzésének lehetőségei folyamatosan bővülnek. João de Barros író és oktatáspolitikus, az *Atlântida* portugál szerkesztője 1913-ban, mikor egy szövegében dicséri és személyes tapasztalatai alapján különösen jó színben kívánja feltüntetni a brazil nőket, társadalmi szerepüket a következőképpen írja le: nemcsak mint családanyák gyengédek és erősek, energikusak, de kiválóan megállják a helyüket a tanítóképzőkben végzett nehéz tanulmányaik során, és remek óvó- és tanítónők válnak belőlük. Emellett segítik a férfiakat alkotó munkájukban.¹⁰ A tanítóképző intézetek egyébként a nőnevelés fontos intézményeiként nemcsak az iskolai pályára készítették fel hallgatóikat, de népszerű iskolatípussá váltak azok számára is, akik pusztán műveltségüket kívánták bővíteni, és a későbbiekben sosem helyezkedtek el hivatásos pedagógusként.

Az Atlântida című folyóirat luso-brazil és összlatin profilja

A fenti adatokat tekintetbe véve a folyóiratok olvasótáborára mindkét országban egy viszonylag szűk elitre korlátozódott. Az *Atlântida*

⁷ Vö. Fernando de Azevedo: *A Cultura Brasileira*. Serviço Gráfico do IBGE, Rio de Janeiro, 1943. 417–418.

⁸ Uo. 375.

⁹ Uo. 381.

¹⁰ João de Barros: *A Energia Brasileira*. Chardon, Porto, 1913. 63–65.

1915-ben a következő alcímmel indult: *Mensário artístico, literário e social para Portugal e Brasil*, azaz a portugáliai és a braziliai olvasók számára készített művészeti, irodalmi és társadalmi havi-lapként határozta meg önmagát, és elkötelezett volt a luzo-brazil testvériség gondolata, politikája mellett. A két ország között épített virtuális Atlantiszra olyan alkotókat, olyan témákat hívott meg, akik és amelyek valamilyen módon összeköttetést teremthettek az óceán két partján létező luzofón világok között. A szoros, ugyanakkor folyamatosan elmélyítendő kapcsolat alapja a két nép kulturális és biológiai összefonódása, tágabb értelemben az azonos neolatin háttér, a nyelv, a lelki rokonság és a közös múlt emléke volt. A folyóirat szerkesztőségének – praktikusán João de Barrosnak Portugáliában és Paulo Barretónak (ismertebb, művésznevéen João do Riónak) Brazíliában – az volt a célja, hogy a testvér országokat minél inkább megismertessék egymással. Ebben pedig kiemelkedő szerepet szántak a művészetnek, illetve a kulturális értékeknek. 1919 tavaszán aztán módosulás következett be a lap intellektuális programjában. Ugyan az *Atlântida* már korábban is többször közölt más neolatin nyelvű (például olasz, galego, spanyol) szövegeket, például 1917 novemberében megjelent egy kétnyelvű, portugál–francia szám (a 25.), ám a központi gondolatát képező luzo-brazil testvériség eszméje programszerűen 1919-re szélesedett „latinná”, bár ez leginkább frankofiliát takart.¹¹ (A korabeli portugál–brazil elit második nyelve általában a francia volt, de az *Atlântida* olvasóinak más neolatin szövegek elolvasása sem jelenthetett gondot, ezeket eredeti nyelven

¹¹ A lap jellegéről bővebben magyar nyelven: Szilágyi Ágnes Judit: A luzo-brazil közeledéstől a konföderáció tervéig: Revista Atlântida (1915–1920). In: *Az identitás régi és új koordinátái – Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*. Szerk. Berta Tibor, et al.. Palatinus, Szeged – Bp., 2008. 115–121. és Szilágyi Ágnes Judit: A kiterjesztett testvériség – az Atlântida című folyóirat programjának módosulása 1919 tavaszán. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Szerk. Háda Béla et al.. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2010. 533–541.

közölték, nem fordították portugálra.) A luzo-brazil és a francia kultúra különleges viszonyáról az *Atlântida* portugál szerkesztője, João de Barros többször kifejtette véleményét. 1916-ban például a következőket írta az *Atlântida* lapjain: „a minket Franciaországhoz – civilizációnk szellemi szülőanyjához – fűző kötelékek mind szorosabbakká válnak...”¹² 1918-as kötetében Brazíliáról olvashatjuk: „a nagy tengerentúli nép immáron a legapróbb európai, jobban mondva francia irodalmi jelenségekre is rezonál és reagál, hiszen, – ahogy arra Medeiros e Albuquerque jogosan hívja fel a figyelmet – Brazília Franciaországon keresztül kommunikál Európa szellemi életével.”¹³ A közös kulturális orientációról pedig így vélekedett 1918-ban, szintén az *Atlântidában*: „...a frankofília azonban minket, brazilokat és portugálokat, közelebb is hozott egymáshoz. Erősen hiszek abban, hogy ez mindennek előtt egyfajta mélyreható latin érzés, tudat meglétére utal, mely, ha homályos és nehezen definiálható is, mégis intenzív, ez a mi közös latin mivoltunk...”¹⁴

Az, hogy az *Atlântida* francia nyelvű különszámokkal, blokkokkal jelentkezett, részben a „latin érzés” eredménye volt, ugyanakkor indokolta az is, hogy a portugál–brazil témákat így eredményesebben lehetett közvetíteni a művelt külföldi közönség felé. Az első világháború idején a folyóiratban még inkább felerősödött a latin szolidaritás, mint olyasvalami, ami szembeállítható a germán agresszióval.

¹² João de Barros Afonso Costa pénzügyminiszterrel készített interjúja. *Atlântida*, 1916. szeptember, 998.

¹³ João de Barros: A Mentalidade Brasileira Contemporânea. In: uő.: *Caminho da Atlântida – Uma Campanha Luzo-Brasileira*. Atlântida, Lisboa, 1918. 116.

¹⁴ João de Barros: Aproximação artística luso-brasileira. *Atlântida* 1918. február, 440.

Női témák és művészek a latin Atlantiszon

Bár a nők kisebbségben voltak a latin Atlantiszon, néha mégis megmutatkoztak. Az *Atlântida* fennállása alatt összesen mintegy 700 írást közölt, ebből 15–20-nak volt a nőkhöz, női szerepekhez direkt módon köthető témája (nem számítva az irodalmi művek nőalakjait): egyes alkotók (festő, költő) bemutatása mellett a jó-tékonykodás, a háborús sérültek ápolása, katonák búcsúztatása és hazavárása, különböző nemzetek asszonyainak (török, USA) karakterizálása vagy a gyermekvállalás. Ez utóbbi a 39. szám egyik cikkében a brazíliai bevándorlás összefüggésében egyben németellenes élel kerül szóba. A lap egy lengyel szerző, M. Prozor gróf francia nyelvű cikkét közli, melyben a kivándorolt lengyel nők a lengyelség megtartóiként szerepelnek, mint akik a reprodukcióval tartóztatják fel az agresszív germán behatolást Dél-Brazíliában.¹⁵ (Az erős német kolónia léte Brazília déli államaiban az első világháború idején, miután a kibocsátó és a befogadó ország szembenálló hadviselő fél lett, belbiztonsági problémává vált a hatóságok számára. A németek közösségi aktivitását korlátozták, például iskolabezárások révén.)

Az *Atlântida* terjedelmes irodalmi anyagában néha egy-egy női szerző nevével is találkozunk. A költők között a legjelentősebb Virgínia Vitorino (1895–1967), aki a 20. század első felében a portugál irodalmi élet legbefolyásosabb női szereplője lett. Vitorino tanár, költő, színpadi szerző és rádiós szerkesztő (Maria João do Vale néven). Műveivel jelentkezett brazil lapokban is, és 1937-ben el is látogatott Brazíliába Getúlio Vargas köztársasági elnök meghívására. Első szonettje 1917-ben jelent meg a portugál *O Século* hasábjain. Az *Atlântida* szintén viszonylag korán felfedezte, már

¹⁵ Comte M. Prozor: Le nouveau monde et le monde nouveau: Brésil et Pologne. *Atlântida* 1919. június, 259–286.

1919-ben, a 44–45. számában hozta egy költeményét, *Diferentes* (Különbözőek) címmel.¹⁶ Sikerei ellenére azonban művészete portugál–brazil „belügy” maradt.

Ahogy Helena Roque Gameiróe (1895–1986) is, aki szintén bekerült az *Atlântida* által figyelemre méltatott női alkotók közé: akvarellkiállításáról méltatás jelent meg 1919-ben.¹⁷ A festőnő művészcsaládba született, és kibontakoztathatta képzőművészeti tehetségét. Apja, Alfredo Roque Gameiro (1864–1935) a neves (és luzo-brazil elkötelezettségű akvarellista) maga is többször szerepelt képeivel az *Atlântida* képzőművészeti anyagában.¹⁸ Helena Roque Gameiro – az újsághírek szerint¹⁹ – már 25 évesen meghódította Rio de Janeirót, amikor apa és lánya együtt állított ki a brazil fővárosban 1920-ban, ahol Alfredo Roque Gameiro már a 20. század első éveit óta elismert volt.

Az *Atlântida* lapjain szereplő nők között talán egyetlen olyan világhíresség volt, akinek a neve a mai napig ismerősen cseng Magyarországon is. Ez a név a táncművészet formabontó megújítójaé, a női emancipáció szószólójaé, Isadora Duncané (1877–1927).²⁰ (Budapestben 1902-ben lépett fel.²¹) A luzo-brazil Atlantiszon művészi nagysága mellett azért is lehetett megkülönböztetett helye, mert João do Rióval párizsi megismerkedésük óta baráti, jó viszonyt ápolt. A brazil író először 1908 végén utazott Európába,

¹⁶ *Atlântida* 44–45 (1919. s. d.) 141.

¹⁷ Exposição de aguarela de Helena Roque Gameiro. *Atlântida* 35–36 (1919. s. d.) 1082.

¹⁸ A folyóiratban közölt festészeti anyag legszínvonalasabb részét az ő művei alkotják, például *Nas hortas* (A kertben) című képének reprodukciója (*Atlântida* 1916. augusztus, 928–929. közé fűzve). Ő festette meg a portugál köztársaság híres allegóriáját, de más történelmi tárgyú vagy szimbolikus tartalmú képeket is készített, valamint életképeket és városi jeleneteket. Sokan tartják a legnagyobb portugál akvarellistának.

¹⁹ Lásd: digitalizált dokumentumok az *Expresso* honlapján <http://expresso.sapo.pt/multi-media/2017-01-19-A-pintora-portuguesa-que-conquistou-o-Rio-de-Janeiro-1> (letöltés ideje: 2017. június 12.)

²⁰ A folyóirat párizsi kulturális krónikájában, J. N. Faure-Briguet: *La vie à Paris*. *Atlântida* 42–43 (1919. s. d.) 802–803.

²¹ Dienes Gedeon: Isadora Duncan Magyarországon. In: *Remembering Isadora Duncan*. Szerk. Fenyves Márk – Pálosi István. Orkesztika Alapítvány, Bp., 2002. 45–62.

legfőbb úticélja Lisszabon és Porto volt, de Londonba és Párizsba is eljutott. Nagy érdeklődéssel fordult a francia főváros színházi élete felé. Ekkor ismerkedett meg Isadora Duncannel. Először 1909 januárjában a párizsi *Gaîté-Lyrique* színpadán látta táncolni, és hamarosan barátságot kötöttek.²² Hazatérve az *O País* hasábjain népszerűsítette Duncan művészetét. A brazil főváros társasági életéről szóló (*Pall-Mall Rio de José Antônio José*) kötetében pedig többször megidézte alakját, erős érzelmi töltettel írva művészetéről, megörökítve 1915-ös Rio de Janeiró-i vendégszereplését és ottani találkozásukat is.²³ Nemcsak ő, hanem pályatársa, Gilberto Amado is megemlékezett arról a varázslatos estéről, amit João do Rio vendégeként együtt töltöttek. A két férfi hódolattal és bámulattal figyelte az extravagáns, magával ragadó művész viselkedését. „Milyen különleges volt a két celebritás beszélgetése – írja Amado közvetlen viszonyukra utalva –, a világhírű és a brazilé! A táncosnő franciául fejezte ki magát, provokatív torokhangokkal, orgánuma – az egyik legszebb, amit valaha hallottam – mágikusan tisztán csengett. Paulo keverte a franciát, az angolt és a portugált, hihetetlen összevisszasággal, teljességgel ötletszerűen, és úgy kezelte a híres táncosnőt, az évszázad múzsáját, mintha a testvére lenne, mintha csak gyerekkoruk óta együtt nőttek volna fel.”²⁴ Duncan tehát nemcsak párizsi jelenlétével és művészi hatásával, de braziliai látogatásával is megerősítette pozícióját az össz-neo-latin, illetve a luzo-brazil Atlantiszon.

²² Raimundo Magalhães Júnior: *A vida vertiginosa de João do Rio*. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro; INL, Brasília, 1978. 264–266.

²³ João do Rio: *Pall-Mall Rio de José Antonio José – inverno mundano de 1916*. Editores Vilas-Boas and C., Rio de Janeiro, MCMXVII [1917]. 367–380., 409–412.

²⁴ Gilberto Amado: *Mocidade no Rio e Primeira Viagem à Europa*. José Olympio, Rio de Janeiro, 1956. 61.

Kelet–nyugati átjáró

A továbbiakban az *Atlântida* köréből két olyan személyiséget mutatunk be röviden, akikre ma már ugyan kevesen emlékeznek, de a maguk korában nemzetközi ismertségre tettek szert; ráadásul nemcsak a (neo)latin világban tartották számon őket, hanem tevékenységük, hatásuk révén a mi régióinkkal, Európa keleti felével is kapcsolatban álltak.

Gina Lombroso Ferrero (1872–1944) olasz orvos, pszichológus

1919-ben az *Atlântida* 41. száma olasz nyelvű tanulmányt közölt a nő hivatásáról.²⁵ A szerző, Gina Lombroso Ferrero mindkét családnéve ismerősen cseng, hiszen édesapja, a pszichiátria világhírű, ám erősen megosztó pozitívista teoretikusa, kriminológus és antropológus, a neves Cesare Lombroso.²⁶ A determinizmus és a szociáldarwinizmus híveként a „született bűnözők” általános külső jegyeit igyekezett összegyűjteni, miközben síkra szállt amellett, hogy az öröklött vagy társadalmilag kialakult hátrányok és determináltság ellensúlyozására szükség van a szociális kompenzációra.

Gina Lombroso 1872-ben született Paviában.²⁷ Gyermekkorától színes szellemi élet vette körül szülei, C. Lombroso és Nina De Benedetti házában. Édesapja munkáját közelről figyelte, ami meghatározta későbbi érdeklődési körét és szemléletmódját is. 1891-ben érettségizett Torinóban, majd bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Valódi elhivatottsága nyomán azonban végül orvosi diplomát szerzett a torinói egyetemen, az első női medikaként.

²⁵ Gina Lombroso Ferrero: *La Missione della Donna*. *Atlântida* 41 (1919. s. d.) 537–544.

²⁶ Lángész és örültség című műve magyarul 1906-ban jelent meg. Magyarországi hatásáról lásd Mátay Mónika: *Agycentizők a századfordulón*. *Budapesti Negyed* 47–48 (2005. tavasz–nyár) 199–236.

²⁷ Az itt közölt életrajzi adatokat vö. Maria Calloni: Gina Lombroso. In: *Enciclopedia delle donne*. <http://www.encyclopediadelledonne.it/biografie/gina-lombroso/> (letöltés ideje 2018. november 12.).

Szűkebb szakterületének ő is a pszichológiát és a pszichiátriát választotta, és 1901-től önkéntes munkát vállalt az egyetem pszichiátriáján. Ugyanebben az évben kötött házasságot Guglielmo Ferrero történésszel.²⁸

Gina Lombroso közéleti érdeklődéssel fordult a kor problémái felé, fogékony volt a társadalomkritikai és reformista gondolkodásra. Erősen foglalkoztatta a nő társadalmi szerepe és változóban lévő helyzete. A közéletben is aktív volt, 1902-ben csatlakozott az olasz szocialista mozgalomhoz, majd annak értelmiségi holdudvarához tartozott. Ugyanebben az évben, amikor az olasz parlament a női és a gyermekkorú munkavállalók érdekében jogi szabályozást fogadott el, szigorítva alkalmazásuk feltételeit, Lombroso feltűnést keltett a véleményével: „Gina Lombroso az egész törvényt szemfényvesztésnek mondja, mert megfosztja a nőket a kenyéroktól a nélkül, hogy más módon kárpótolná őket” – írta róla Leopold Lajos a *Huszedik Században*.²⁹

1907-ben a Ferrero–Lombroso házaspár féléves dél-amerikai tanulmányútra indult. Iskolákat, börtönöket és elmeorvosintézeteket kerestek fel. Az olasz kulturális életben betöltött szerepe mellett Latin-Amerika iránti érdeklődése és az ott szerzett személyes tapasztalatai csak még biztosabbá tették Lombroso helyét a virtuális luzo-barzil Atlantison. A következő évben könyvet publikált brazil, uruguayi és argentinai tapasztalatairól.³⁰ Mivel páréves kisfia, Leo is vele volt az úton, az ő élményeit külön összefoglalta és megírta gyermekek számára.³¹

Hazatérésük után nem sokkal öröm és bánat is éri a családot. Cesare Lombroso 1909-es halála rendkívül megviseli lányát,

²⁸ Magyar fordításban megjelent fontosabb művei: *Róma nagysága és hanyatlása*. I–VI. Révai, Bp., 1916.; *A hatalom*. Kairosz, Bp., 2001.

²⁹ Ifj. Leopold Lajos: Az olasz szocializmus. *Huszedik Század* 2 (1903) 591.

³⁰ Gina Lombroso: *Nell'America Meridionale (Brasile, Uruguay, Argentina): Note e impressioni*. Terse, Milano, 1908.

³¹ Gina Lombroso: *Viaggio di Leo nell'America del Sud*. Paravia, Torino, 1913.

ugyanakkor a szellemi hagyaték gondozását egész életre szóló feladatként vállalja. 1910-ben megszületik Nina, a Ferrero–Lombroso család második gyermeke. Néhány évvel később Torinóból Firenzébe költöznek, otthonuk hamarosan ott is értelmiségiek találkozóhelyévé válik.

1915 májusa, Olaszország hadba lépése előtt Lombroso a szocialisták hivatalos „se háború, se forradalom”³² álláspontjától eltérően, antantbarát interventistaként (ahogy Mussolini is) azt támogatja, hogy Olaszország kapcsolódjon be az első világháborúba, mégpedig az antant oldalán. 1924-től egyre határozottabban antifasiszta, és 1930-ban férjével együtt az emigrációt választja. Svájcba költöznek. Ferrero 1931-től genfi professzor (l'Institut des Hautes Etudes Internationales), szellemtörténetet tanít, és a francia forradalom valamint az újkor történetét adja elő. 1935-től könyvei – történeti munkák és regények – tiltólistára kerülnek Olaszországban.

Gina Lombroso a firenzei évektől kezdődően egyre többet foglalkozott női témákkal, és ezeknek nyilvános fórumot teremtve, kifejezetten az ilyen tárgyú szövegek publikálására kiadói egyesületet hozott létre (Associazione Divulgatrice Donne Italiane, ADDI). A firenzei ADDI jelentette meg 1917–1918-ban saját könyvét, *A női lélek* két kötetének első kiadását is (*Riflessioni sulla vita. L'anima della donna. Libro I: La tragica posizione della Donna, Libro II: Conseguenze dell'altruismo*). Ez lett aztán Lombroso legismertebb műve. Az 1920-as években több olasz kiadása is volt a bolognai Zanichellinál, és különböző nyelvekre (például francia, spanyol) fordították. És ez volt az, amiből – mint a korszak egy fontos könyvéből – az *Atlántida* 41. száma eredetiben közölt részletet. Az 1920-as évek elején *A női lélek* egy kötetben magyarul is megjelent.³³ Ugyancsak az ADDI adta ki 1919-ben a női választójog

³² Ormos Mária – Harsányi Iván: *Mussolini – Franco*. Pannonica, Bp., 2001. 33.

³³ Gina Lombroso: *A női lélek*. „Azoknak, akik szenvednek”. Ford. ifj. Moravcsik Gyuláné. Athenaeum, Bp., é.n. [1926].

kérdésével foglalkozó tanulmányát (*Il Pro e il contro. Riflessioni sul voto alle Donne*). 1928-ban pedig önéletírását (*Nuove vite di donna*) publikálta, amit szintén női témájú munkának kell tekintenünk.

Ezekben az írásokban Lombroso felhívta a figyelmet a nők társadalmi státuszának méltatlanságára: „Van-e a modern társadalomban, főleg pedig volt-e a háború előtt igazságtalanabb valami, mint a nő helyzete? Miért engedelmeskedjék a nő, minden élőlény anyja, az emberiség leghasznosabb tagja, a férfinak, ki a természet szempontjából, de talán még erkölcsi és szellemi tekintetben is alatta áll? Miért álljon tekintély dolgában alacsonyabb fokon, mint a férfi? Miért legyenek számára elérhetetlenek azok a jutalmak, melyeket a legnagyobbakként emlegetnek: a dicsőség, a kitüntetések, a hatalom s úgy a nyilvános, mint a magánélet legirigyeltebb s legjövődélmezőbb állásai? Miért nincsenek a férfivel egyenlő jogai? Miért rónak fel neki bűnül oly cselekedeteket, melyekre a férfi csak büszke lenne? Miért kényszerítenek rá a férfinél magasabb erkölcsiséget s mérhetetlenül nagy áldozatokat?”³⁴ – írja *A női lélekben*, ugyanakkor távolságtartó marad a radikális feminista állásponttal szemben. Lombroso hangsúlyozza a férfi és a nő lelki alkata közötti különbségeket, és a determinizmus hívéként azt vallja, hogy a nők sorsát és boldogságát nemcsak tradicionális társadalmi helyzetük határozza meg. Ami alapvetően befolyásolja, az inkább nemük sajátossága, az anyaság: „Így ingadozik folyamatosan a nő ide-oda, mint az óra ingája; majd érdekeit követi, amint azt a feminizmus hirdeti, majd saját hitvallását, melyet altruista anyai ösztöne s a szeretet sugall neki. [...] Engem azonban az okleveles nőkről szerzett tapasztalataim, Észak- és Dél-Amerikában gyűjtött megfigyeléseim s őszinte önbírálatom meggyőztek arról, hogy a nő és férfi intelligenciája között nemcsak fokozati, hanem minőség- és iránybeli különbségek is vannak, melyek nem szo-

³⁴ G. Lombroso: *A női lélek*, 17.

kásból vagy hagyományból erednek, hanem magából a társadalom által meg nem változtatható női hivatásból, az anyaságból.”³⁵ A nők helyzetének javulását pedig nem a törvények, hanem a férfiak gondolkodásának változása útján reméli: „Törvényes helyzetének megjavítása tehát nem fokozhatja a boldogságát, de igenis fokozhatja azt a férfinem gondosabb nevelése, mely odavezetne, hogy a férfi jobban megbecsülje a nőt s tevékenyebb segítőtársa legyen.”³⁶

A női hivatásnak és lelki alkatnak ez a fajta megítélése kétségtelenül Lombroso saját pályájának alakulását is befolyásolta. Munkásságának jelentős részét alárendelte előbb apja szellemi befolyásának és hagyatékának, később pedig fia művészetének. Miután Leo Ferrero – a reményteljesen induló író – 1933-ban, alig harmincévesen, autóbalesetben életét vesztette, műveinek gondozását, kiadását Gina Lombroso vállalta magára. Életrajzírója lett, ahogy korábban édesapjának. Emellett (a firenzei évekhez hasonlóan) a svájci emigrációban is folytatta a kiadói tevékenységet. A Capolago a demokratikus gondolkodás és az antifasizmus egyik legfontosabb fóruma lett. Az olasz házaspár politikai aktivitása a második világháború idején fokozódott, de azt már nem érhették meg, hogy hazatérhessenek. Ferrero 1942-ben, Lombroso 1944 márciusában hunyt el Genfben.

Marie-Antoinette Aussenac (1883–1971) portói születésű francia zongoraművész.

A „latin gondolkodás orgánuma” (*orgão do pensamento latino*), az *Atlântida* 1920-ban, utolsó, 48. számában részletes, a művész fotójával illusztrált méltatást közölt a korszak ismert zongoristája, Marie-Antoinette Aussenac hatestés lisszaboni koncertsorozatáról.³⁷ Az előadások a háborút követően lassan újjáéledő kulturá-

³⁵ Uo. 33., 122.

³⁶ Uo. 36.

³⁷ António Arroio: Um caso notável de interpretação musical: a pianista Marie-Antoinette Aussenac. *Atlântida* 48 (1920. s.d.) 291–311.

lis élet fényes pillanatai voltak a portugál fővárosban. „Véget ért a háború lidércnyomása – írja a *Atlântida* kritikusa –, és borzalmas következményeitől még nyugtalan Lisszabon, de a művészeti élet mindenfelé ébredezni látszik. Egymást érik a kiállítások és már van olasz operánk. Ezen kívül a koncertévad is remeknek ígérkezik, egy olyan neves művész nyitotta meg, mint Marie-Antoinette Aussenac kisasszony, aki több fellépésével adott alkalmat arra, hogy a legnagyobb zeneszerzők interpretációjának különböző problémáit tanulmányozhassuk.”³⁸

Marie-Antoinette Aussenac francia szülők gyermeke, de a portugáliai nagyváros, Porto szülötte volt. Tehetségét 10 esztendőskorában portugál mester, José Vianna de Motta (1868–1948) zeneszerző fedezte fel. Ő ajánlotta az időközben megözvegyült édesanyának, hogy küldje külföldre tanulni kiváló képességű lányát. Aussenac így került a párizsi Conservatoirba, ahol Antonin Marmontel (1850–1907) és Edmond Duvernoy (1844–1926) növendéke és 1905-ben a női zongoristák versenyének második helyezettje lett.³⁹ Néhány év múlva már európai nagyvárosokban turnézik. A kritika egyenesen zseniálisnak⁴⁰ és a Cézár Franck-művek legavatottabb előadójának nevezi. Maga is szívesen játszik kortárs zenét, és a 20. század elejének fontos zenekaraival, karmestereivel és komponistáival (Camille Saint-Saëns, Ignacy Jan Paderewski, Gabriel Fauré) dolgozik együtt. Aussenac Liszt-interpretációja kapcsán az *Atlântida* lapjain (talán, ha egyszer-kétszer megtörténik ez a lap történetében) említésre kerülünk mi magyarok és nemzeti zenénk gyökerei is.⁴¹

Az első világháború éveiben a művésznő visszavonultan él Párizsban. Majd 1919-től ismét gyakran koncertezik. Az 1920-as

évek elején többször visszatér Lisszabonba. Az *Atlântida* méltatása pályájának ebben a szakaszában, spanyolországi és portugáliai koncertsorozata kapcsán jelenik meg róla.

A francia-portugál zongorista tökéletesen beleillik a neolatin kultúrákra fókuszáló folyóirat érdeklődési körébe. A luzo-brazil Atlantiszon ott a helye, különösen miután nagy sikerrel lép fel Brazíliában is, és egykori mesterével, Vianna de Mottával készül kamarakoncertre.⁴² Aussenac az 1920-as évtizedben válik európai hírűből valódi világjáró előadóvá. A lapok művészi kvalitásait méltatják, kiemelik virtuozitását, egyben játéka és személye egyszerűségét, természetességét. A *Le Figaro* címlapon hozza 1920-as turnéja (Brüsszel – London – Amerika) hírét, és rövid pályaképét közelgő párizsi koncertje apropóján, ahol Beethoven Kreutzer-szonátáját és Cézár Franckot játszik Joseph Bilewski (1884–1929) hegedűművésszel.⁴³

A párizsi koncertélet ismert szponzora, szervezője Jacques de Broglie (1878–1974) herceg és felesége. Szalonjukban és az általuk támogatott koncerteken többször fellépett Marie-Antoinette Aussenac is. A herceg 1925-ben elválík, és még ugyanabban az évben az ausztráliai Melbourneben elveszi a zongoraművésznőt,⁴⁴ aki a továbbiakban Broglie hercegné vagy Broglie-Aussenac hercegnő néven lép színpadra. A házasság 1933-ig tartott, és zajos válással végződött. Az újságok az 1930-as évek elején arról cikkeztek, hogy a kapcsolat megromlásához nagyban hozzájárult, hogy Aussenac a reformista sífta, Bab próféta követője lett, és az új vallás népszerűsítésének szentelte magát.⁴⁵ A Perzsiából induló, 19. századi,

³⁸ Uo. 291.

³⁹ *Le Mercure musical* 1905. május 15. 269.

⁴⁰ A. Arroio: Um caso notável, 293.

⁴¹ Uo. 305.

⁴² *Le Gaulois littéraire et politique* 1923. január 6. 6.

⁴³ André Nède: Au jour le jour: La carrière d'une artiste. *Le Figaro* 1920. április 30. 1.

⁴⁴ Joseph Valynseele: *Les maréchaux du Premier empire: leur famille et leur descendance*. l'auteur, Paris, 1957. 23.

⁴⁵ Merry Bromberger: L'apostolat musical et religieux de la princesse de Broglie. *L'Intransigeant* 1933. február 18. 1. és 5.; Odette du Puigaudeau: La Princesse J. de Broglie-Aussenac musicienne et pretresse de Bab. *Les Dimanches de la femme: supplément de la "Mode du jour"*. 582 (1933. április 30.) 5.

iszlámaalapú mozgalom a századfordulóra kozmopolita világvalássá alakult. A Koránt allegorikusan értelmező, panteisztikus és misztikus tanainak középpontjában a felebaráti szeretet, az emberek és népek közötti egyenlőség, az országok közötti béke gondolata állt, és egyik legfontosabb reformja a nők társadalmi felszabadítása (a mohamedán nők körében a fátyol elhagyása) volt. Rokonították a szabadkőművességgel, de követőit a magyar szellemi életben a kelet szocialistáiként is aposztrofálták.⁴⁶ A *bábi* és *behái* vallásmagyarázó iratok egy jelentős része cambridge-i és szentpétervári könyvtárakba került, és megkezdődött európai kiadásuk. A bábizmus egyre több követőre talált Európában és Amerikában is, köztük több művész és előkelőség.

Az 1930-as évtized a bábizmus és zenei miszticizmus jegyében alapvető változást hozott Marie-Antoinette Aussenac pályáján. Háttérbe szorult a zongorajáték, hogy helyét átvegye a szférák zenéjét idéző, meditatív, elektronikus, elektromágneses hangszerek népszerűsítése. 1929 márciusában New Yorkban Leo Theremine étérophone-ját, a *Thereminvox*-ot mutatta be,⁴⁷ 1931 nyarán pedig a belga királynénak játszott rajta, aki korábban zongoristaként is többször meghívta.⁴⁸ Az éteri hangokra épülő zene előadójaként a legszorosabb kapcsolat az orosz emigráns zeneszerzőhöz, Nyikolaj Obuhovhoz (1892–1954) fűzte. Obuhov Ravel tanítványa volt, és töprengő alkata, a misztikus inspiráció, az új harmóniarendszer megalkotására tett kísérletei révén szintén az elektromos hangszerekhez vezetett az útja. Különleges műveit többek között zengő keresztre (*La Croix Sonore*) komponálta, aminek legavatottabb

⁴⁶ Vámbéry és Goldziher nyomán Dr. Kégl Sándor: A kelet szocialistái. *Magyar Szalon* 11. évf. 20. köt. (1893. október–1894. március) 117–126. Női arculatáról lásd Haideh Daragahi: Nőnap Iránban. Ford.: Karádi Éva. *Magyar Lettre Internationale* 2007. nyár, 80–81.

⁴⁷ *Lyrica: revue mensuelle illustrée de l'art lyrique et de tous les arts* 1929–03. 1367.

⁴⁸ *Comoedia* 1931. 08.10. 3.

játékosa Aussenac lett.⁴⁹ Ezt a pályaszakaszát az *Atlântida* már nem követhette, mert 1920-ban megszűnt. Az új médiák, a rádió és a film azonban megörökítették a végül zsákutcának bizonyult, misztikus kísérleteket, amelyeket egyszerre inspirált a keleti gondolkodás és a nyugati zene.⁵⁰

⁴⁹ Fotót közöl O. du Puigadeau: La Princesse J. de Broglie-Aussenac, 5.

⁵⁰ 1939 nyarán a rádió közvetít egy zengőkereszt-koncertet (*L'Intransigeant* 1939. 06. 04. 8A.). A Gaumont Pathé Archives több expresszionista rövidfilmet őriz, ahol Aussenac megszólaltatja az elektronikus hangszert.

A kötet szerzői

Bartha Eszter PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kelet-, Közép-Európa és Oroszország Története Tanszék, Nőtörténeti Kutatóközpont

Deáky Zita PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Tárgyi Néprajzi Tanszék, Nőtörténeti Kutatóközpont

Duchoňová Diana PhD, tudományos munkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet

Fundárková Anna PhD, tudományos munkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet

Géra Eleonóra PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Művelődéstörténeti Tanszék, Nőtörténeti Kutatóközpont

Krász Lilla PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kora Újkori Történeti Tanszék, Nőtörténeti Kutatóközpont

Lengyel Tünde PhD, osztályvezető, Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Kora Újkori Osztály

Mátay Mónika PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, Nő történeti Kutatóközpont

Németh György DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Ókörtörténeti Tanszék, Nő történeti Kutatóközpont

Pesti Brigitta PhD, tudományos főmunkatárs, Bécsi Egyetem, Filológiai és Kultúratudományi Kar, Finnugor Tanszék

Sipos Balázs PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Nő történeti Kutatóközpont

Szilágyi Ágnes Judit PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Nő történeti Kutatóközpont

Varga Zsuzsanna DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Nő történeti Kutatóközpont

A kiadásért felel
a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő Németh Zsófia
Tipográfia, tördelés és fedél Jankovics Milán

Nyomás, kötés Alfadat-Press Kft.
Felelős vezető Sashalmi Péter
Megjelent 13 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

A női kommunikáció kultúrtörténete a történetírás viszonylag új tématerülete. Első megközelítésben beletartozik a nőknek szóló, a nőiességet és a férfi–nő viszonyt formáló, valamint a nők részvételével zajló kommunikáció is, legyen az társadalmi, családi vagy például szervezeti kommunikáció. A kötet tanulmányai ennek a nagy területnek néhány aspektusát villantják fel, elsősorban kora újkori és modern kori jelenségek bemutatásán keresztül. Olyan témákról szólnak, mint a női levelezés, a női kommunikáció a nemesi családokban, a női művelődés és kommunikáció egymásra hatása, a nőiesség és hazafiasság jelentésének változása és viszonya, egy női csoport megszervezésére létrehozott sajtótermék működése, a nőket megcélzó és egyúttal a nőiességet újradefiniálni próbáló propaganda, egyes női alkotók (filozófusok, költők, újságírók, esszéisták) tevékenysége, a nők médiafogyasztása, a társadalmi nemi norma közvetítése a személyközi kommunikációban és a nőkkel kapcsolatos kutatások során. A tanulmányok szerzői a Bécsi Egyetem, a Szlovák Tudományos Akadémia, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nőtörténeti Kutatóközpontjának munkatársai.

A NŐI KOMMUNIKÁCIÓ KULTÚRTÖRTÉNETE

301
N88

A NŐI KOMMUNIKÁCIÓ KULTÚRTÖRTÉNETE

Tanulmányok

Szerkesztette:

Sipos Balázs – Krász Lilla